Peter Lurvink

De joodse gemeente in Aalten

Een geschiedenis 1630-1945

WALBURG PERS

Deze uitgave kwam tot stand onder auspiciën van het Staring Instituut en werd mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van de Gemeente Aalten, Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven, Anjerfonds Gelderland, Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, Vereniging tot Verbetering der Volkshuisvesting te Aalten.

Vormgeving: Chiel Veffer
Druk: Walburg Pers

CIP/ISBN 90601.727.1

INHOUD

WOORD VOORAF

Zoals uit het vervolg van dit boek zal blijken, heeft Aalten sinds de 17e eeuw een joodse gemeenschap gekend die, hoewel betrekkelijk klein van omvang, in het dorp een duidelijke eigen plaats innam.

Net als alle andere joodse gemeenschappen in de door Duitsland bezette gebieden, is ook de Aaltense tijdens de tweede wereldoorlog zwaar getroffen. Velen zijn niet uit de concentratiekampen teruggekeerd en van de overlevenden is in de jaren na 1945 gaandeweg een belangrijk deel geëmigreerd naar Israël en de Verenigde Staten, dan wel vertrokken naar steden als Amsterdam, waar de kinderen, anders dan in de Achterhoek, nog 'joodse les' konden krijgen. Zij die hier bleven, hebben getracht het oude leven te hervatten maar konden, steeds minder in getal, de gemeenschap niet tot nieuwe bloei brengen.

Terwijl in de uit 1857 daterende, tijdens de oorlog zwaar beschadigde en nadien provisorisch herstelde synagoge aan de Stationsstraat bij gebreke van het vereiste aantal mannelijke gemeenteleden reeds sinds lang geen diensten meer konden worden gehouden, drong het in het begin van de jaren tachtig tot de buitenwereld door, dat men geen kans meer zag het gebouw behoorlijk te onderhouden. Dit leidde er toe dat een aantal niet-joodse en joodse ingezetenen, van mening zijnde dat het van belang was de sjoel als monument – niet alleen in de zin van de Monumentenwet, maar in een veel ruimere – te behouden, besloot tot de oprichting van de stichting 'Vrienden van de Aaltense synagoge' die, na tegen betaling van een symbolische koopprijs eigenares te zijn geworden, met ruime steun van de overheid, enkele particuliere fondsen en, niet in de laatste plaats, de Aaltense bevolking, voor herstel in oude staat heeft zorggedragen.

Ten tijde van die restauratie moest worden vastgesteld, dat van de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Aalten weinig meer bekend was dan wat de ouderen zich wisten te herinneren. Dankzij Peter Lurvink, musicoloog en amateur-historicus, is thans in dat tekort voorzien en weten wij nu beduidend meer omtrent degenen, die in vervlogen tijden die joodse gemeenschap hebben gevormd, een gemeenschap die op dit moment helaas op het punt staat tot het voltooid verleden te gaan behoren: toen onlangs drie bejaarde joodse inwoners naar het westen van het land vertrokken, bleef Sallo van Gelder, voorzitter van de Israëlitische Gemeente, nagenoeg alleen achter. Mag er dus van een joodse gemeenschap nauwelijks meer sprake zijn, de synagoge, de joodse begraafplaats aan de Haartseweg en dit boek van Peter Lurvink zullen de herinnering aan wat geweest is levend houden.

Aalten, januari 1991

Mr. J. Pruim,
voorzitter van de stichting
'Vrienden van de Aaltense synagoge'

TEN GELEIDE

In 1813 namen de joden in Nederland officieel hun achternaam aan. In Aalten woonden toen de families Fles, Franken, Schaap, De Haas, Van Beek en Van Gelder. Drukt deze laatste achternaam misschien een langzaam gegroeide verbondenheid met dit land uit? Wie zal het zeggen? Laten we hen de oud-Aaltense joden noemen. Zij zijn de kern waaromheen zich de geschiedenis van de joden in Aalten afspeelt. Sommige van deze families woonden reeds lang in het dorp. Hun ouders waren hier geboren, hetgeen betekent dat ook de ouders van die ouders in Aalten een woonplaats hadden gevonden. Hun precieze afkomst en hun onderlinge relaties verliezen zich echter in het grijs van de ongeschreven geschiedenis waar alleen maar valt te gissen. Met zekerheid is niets meer vast te stellen.

Enkele jaren na de officiële registratie van de achternamen begon het bevolkingsregister, de burgerlijke stand van de grond te komen. Vanaf dat moment zijn we veel beter in staat om het wel en wee van deze families te volgen. Mensen trouwen, ze krijgen kinderen die opgroeien en die op hun beurt weer trouwen; soms met mensen uit het dorp, soms met mensen van buiten. Nieuwe namen duiken op en raken ingeburgerd, andere namen verdwijnen omdat families naar elders verhuizen, omdat geslachten uitsterven of omdat mensen van godsdienst veranderen (we willen immers joodse geschiedenis schrijven). De gehele negentiende eeuw is het een komen en gaan van joden die zich soms voor korte, dan weer voor langere tijd in Aalten vestigen.

De negentiende eeuw, dat is wel de bloeiperiode van het jodendom buiten Mokum, 'de stad', Amsterdam. Het is de bloeiperiode van het jodendom in 'de mediene', dat waarvoor de Amsterdammer het enigszins geringschattende woord 'de provincie' heeft. Hoewel het aantal joodse inwoners van Aalten op een bepaald moment de honderd nooit heeft overste-

gen, hebben in die negentiende eeuw honderden joden in het dorp gewoond. Het was een dorp waar met onze huidige maatstaven gemeten, een betrekkelijke armoede heerste. Enkelen konden zich tot een redelijke welstand opwerken maar de meeste mensen leidden een eenvoudig, sober en godsdienstig bestaan. En Aalten lag in een land waar in 1796 door de Nationale Vergadering (de volksvertegenwoordiging ten tijde van de Bataafse republiek) de beperkende maatregelen ten aanzien van de joden waren opgeheven. Toen de Oranjes zeventien jaar later terugkeerden, bleven deze beperkingen opgeheven. Nederland was een land waar het in vergelijking met veel omringende landen voor joden niet slecht was om te leven. Totdat – ironie der geschiedenis – de volgende maal dat vreemde legers de Nederlandse grenzen overschreden, een eind werd gemaakt aan de verworvenheden die de Bataafse en Franse tijd hadden gebracht. De tweede wereldoorlog maakte een einde aan wat wel 'een kleurrijk leven in de mediene' wordt genoemd. Het is deze geschiedenis die wij hier willen beschrijven; de geschiedenis van een kleine joodse gemeenschap in een overwegend niet-joodse samenleving. Het gaat niet om grootse gebeurtenissen. Het is maar een bescheiden geschiedenis van gewone mensen, van mensen als ieder ander.

Dit boek behandelt de geschiedenis van de joodse gemeente in het *dorp* Aalten. Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw gingen de in Aalten woonachtige joden naar de synagoge in Bredevoort, het stadje waar het bestuur van de heerlijkheid Bredevoort was gevestigd, waartoe ook Aalten, Dinxperlo en Winterswijk behoorden. In 1776 wordt voor het eerst melding gemaakt van een aparte joodse gemeente in Aalten, naast die in Bredevoort. In 1811 werd de organisatie van het burgerlijke bestuur van de heerlijkheid Bredevoort ingrijpend gewijzigd. De dorpen Dinxperlo, Aalten en Winterswijk werden zelfstandige 'mairieën', gemeenten, evenals Bredevoort. In 1818 werd Bredevoort bij de gemeente Aalten gevoegd. Gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw heeft de *gemeente* Aalten dus twee joodse gemeenten binnen haar grenzen gehad. De Bredevoortse joodse gemeente hebben wij hier alleen ter sprake gebracht voor zover deze voor de geschiedenis van de joden in Aalten van belang was. Een korte studie over de joodse gemeente in Bredevoort verscheen van de hand van Hans Kooger in de bundel *Bredevoort, een heerlijkheid*, uitgegeven in 1988 door de Stichting 800 jaar Veste Bredevoort.

In de bijlagen, achter in het boek, zijn stambomen van een beperkt aantal families opgenomen, namelijk van die families die gedurende een groot aantal generaties in Aalten hebben gewoond. Tevens is daar een lijst van joodse slachtoffers van de Duitse bezetting te vinden. In de stamboomfragmenten, maar ook elders in het boek, zijn de volgende tekens gebruikt:

*	geboren, gevolgd door een jaartal of een plaatsnaam
×	huwelijk, eventueel voorafgegaan door een jaartal
× ×	tweede huwelijk
+	overleden
z.v.	zoon van
d.v.	dochter van

De in de noten gebruikte afkortingen worden in de lijst van bronnen en literatuur verklaard. De in het tweede en derde hoofdstuk verwerkte fragmenten van interviews zijn op verzoek niet van de namen der geïnterviewden voorzien. Deze fragmenten zijn derhalve ook niet in het notenapparaat verantwoord.

Dan rest mij hier iedereen te bedanken die op de een of andere wijze heeft geholpen bij de totstandkoming van dit boek. Deze hulp was velerlei; hulp bij het vinden van de weg in de archieven, hulp bij het vergaren van gegevens en illustraties, goede raad en, niet het minst, gastvrijheid. Iedereen met name te noemen, zou een onleesbare opsomming van meer dan een halve pagina tot gevolg hebben. Zonder iemand te kort te willen doen, zal ik deze opsomming maar achterwege laten. Een uitzondering wil ik maken voor mijn ouders, Theo Lurvink en Ellie Lurvink-Hommels, bij wie ik gedurende meer dan een jaar vrijwel wekelijks enkele dagen heb gelogeerd, en voor de joodse inwoners of gewezen inwoners van Aalten, die – niet altijd ongeëmotioneerd – door hun verhaal de inhoud van grote delen van het boek wezenlijk hebben bepaald: de heer A. Weijel en mevrouw K. Weijel-Cohen uit Aalten, de heer A. Meijler uit Amsterdam en de heer H. Meijler uit Arkel, mevrouw L. Cohen-ten Bosch uit Bussum, mevrouw H. Eppink-Oppenheim en de heer S. van Gelder uit Aalten. Ook wil ik Michael Dallas uit Amsterdam, Marco Simmelink uit Aalten en professor Boogman uit Doetinchem bedanken voor hun kritische beschouwingen van de tekst, die tot heel wat verbeteringen hebben geleid. Tenslotte wil ik hier Hans de Beukelaer noemen, die zich telkens weer bijzonder heeft ingespan-

nen om de uitgave van dit boek mogelijk te maken en zonder wiens inzet deze uitgave wellicht nooit tot stand zou zijn gekomen. Het was mij een groot genoegen dit boek te schrijven. Iedereen die hierbij behulpzaam is geweest, wil ik hiervoor hartelijk danken.

Amsterdam, februari 1991

VERVOLGDEN, ZWERVERS, GASTEN, BURGERS: TOT 1813

I

KOMST NAAR NEDERLAND

De geschiedenis die wij hier willen vertellen, begint met onderdrukking en vervolging. Zij zal daarmee ook eindigen. De geschiedenis van de joden, dat is de geschiedenis van de altijd weer opgejaagden, de altijd weer verjaagden, een geschiedenis die in hoge mate samenvalt met die van het antisemitisme. Hierdoor lijkt zij soms wel eens een herhaling van wat al eens gebeurde. Schetsen wij zeer in het kort deze geschiedenis der joden tot aan hun komst naar de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw.[1]

Toen de Romeinse keizer Hadrianus rond 134 na Christus de opstand van Bar Kochba had neergeslagen, werd het joden op straffe des doods verboden om Jeruzalem te betreden. Hierdoor verloren zij hun culturele en politieke middelpunt. Het leven in de diaspora begon; het religieuze centrum der joden werd de synagoge. Met de Romeinse legers meetrekkend, verspreidden de joden zich over een groot deel van het Romeinse rijk, vooral in Klein-Azië en de Balkan, Noord-Afrika en Spanje, maar ook West-Europa, alwaar zij in principe het algemeen geldende burgerrecht genoten. Pas onder de tot het christendom bekeerde keizer Constantijn en diens christelijke opvolgers Theodosius en Justinianus (4e-6e eeuw) degradeerden zij langzamerhand tot tweederangs burgers door speciale jodenwetten die deze keizers invoerden. Deze tendens zette zich door na de ondergang van het Romeinse rijk en de opkomst van het christendom in geheel West-Europa. Toch vielen de joden ten tijde van Karel de Grote nog onder de bescherming van de keizer.

Pas in de elfde eeuw, de tijd van de kruistochten en van fanatieke geloofsijver, vonden voor het eerst op grote schaal jodenvervolgingen plaats. De trek naar het Oosten, het huidige Polen en Rusland, kwam op gang. Het vierde Lateraanse

concilie in 1215 verbood de joden het bekleden van openbare ambten en gaf voorschriften voor speciale joden-kleding. Men ziet, de invoering van de jodenster, het voorschrijven van een uiterlijk kenmerk, is bepaald geen Duitse uitvinding uit deze eeuw.

Merkwaardig is de tweeslachtige plaats die de joodse cultuur in het christelijke West-Europa altijd heeft ingenomen. Zijn de joden enerzijds, als het volk dat de bijbel voortbracht, een belangrijke pijler van de Westeuropese beschaving, anderzijds werden juist zij overal als indringers, als vreemdelingen beschouwd. Het feit dat juist de christelijke kerk voortbouwde op de joodse traditie, zou een verklaring kunnen zijn voor de bijzonder vijandige houding die deze kerk ten aanzien van de joden heeft aangenomen. Daar moet aan worden toegevoegd, dat ook ten aanzien van andere religies zoals de islam, de christelijke kerk weinig verdraagzaam was en een bekeringsdrift ten toon spreidde, die zijn weerga nauwelijks kent. De christelijke kerk pretendeerde (en pretendeert soms nog steeds) een wereldkerk te zijn, een kerk die de gehele mensheid moet omvatten. Het verschil tussen joden en islamieten was, dat de eersten in Europa woonden, de laatsten buiten Europa. De joden waren dus veel directer het slachtoffer van deze intolerantie. Al even opmerkelijk is het, dat de joden, ondanks de verstrooiing en ondanks de eeuwenlange vervolgingen, van geen christendom wilden weten en dat zij hun religieuze en culturele identiteit hebben bewaard.

Het antisemitisme is de hele Middeleeuwen door altijd door de christelijke kerk gepropageerd geweest, een propaganda waarin weliswaar theologische tegenstellingen een rol speelden maar waarin ook telkens opnieuw bijgeloof en verzinsels waren gemengd. De joden als moordenaars van Christus, de joden die christelijke kinderen ritueel zouden slachten om vervolgens van hun bloed paasbrood te bakken, de joden die de waterbronnen zouden hebben vergiftigd zoals tijdens de pestepidemieën werd verteld, het zijn slechts enkele voorbeelden van die iedere keer weer opduikende verhalen waarin de Jood als een soort duivel werd afgeschilderd. 'De Jood was "duivels" geworden; een sinistere figuur die als woekeraar een pond mensenvlees kon opeisen [Shylock in Shakespeare's *The merchant of Venice*] en die van de vijftiende eeuw af als regel werd afgebeeld met een kromme neus.'[2] Het waren verhalen die niet zonder gevolg bleven; de joden werden door verplichte kleding gestigmatiseerd, men poogde hen uit het economische leven te weren, en vanaf de dertiende eeuw werden zij langzaam uit Europa verdreven, eerst uit Engeland, in de loop van de veertiende eeuw uit Frankrijk.

In het Heilige Roomse Rijk, waartoe ook het gebied behoorde dat thans Nederland heet, werden tijdens de pestepidemieën, maar ook daarna, joodse gemeenschappen uitgemoord of verjaagd. Vele joden vluchtten naar landen als Polen, Rusland of Hongarije. Toch worden tussen 1200 en 1600 in de archieven joodse nederzettingen vermeld niet alleen in Duitse steden maar incidenteel ook in steden gelegen in wat nu de oostelijke provincies van Nederland zijn, zoals Arnhem en Nijmegen.[3] De joden zijn dus nooit volledig verdwenen uit West-Europa, ook niet uit Nederland, hoewel hun aantal zeer klein moet zijn geweest. Het zou echter verkeerd zijn om dit toe te schrijven aan tolerantie ten aanzien van joden. De belangrijkste reden dat joodse gemeenschappen de late middeleeuwen in deze streken wisten door te komen, moet worden gezocht in de politieke versnippering van het Heilige Roomse Rijk. Het keizerrijk miste een sterk en gecentraliseerd gezag, en de vele staten en staatjes waaruit het was opgebouwd, waren in hoge mate zelfstandig, ieder met een eigen wetgeving en rechtspraak. Alleen op papier was het keizerrijk een eenheid en juist dit feit bood een klein aantal joden de mogelijkheid om te overleven, zij het dat zij werden opgejaagd van stad naar stad, van staat naar staat. Hun leven werd voortdurend bedreigd, bedreigd door het antisemitisme van de kerk, bedreigd door hoge belastingen, door de altijd bestaande kans dat geld en goederen in beslag werden genomen, door verbanning wanneer zij niet langer van economisch nut waren voor de plaatselijke machthebbers, en, tenslotte, bedreigd door gewelddadigheden van rondtrekkende soldaten, kruisvaarders en stedelingen die hun ontevredenheid over hun leefomstandigheden botvierden op de joodse gemeenschappen in de steden. Maar tegen het einde van de zestiende eeuw kwamen plotseling steeds grotere groepen joden naar Nederland. Wat was er gebeurd?

Sinds 1568 waren de Nederlanden in oorlog met koning Filips II, die Spanje en de Nederlanden als erfenis had verkregen van zijn vader, keizer Karel V. Het was de beroemde Tachtigjarige Oorlog, waarin religieuze en economische motieven een rol speelden. De Nederlanden verklaarden zich onafhankelijk. Toen Spanje de zuidelijke staten echter had heroverd, reageerden de noordelijke staten met het afsluiten

van de Schelde, de belangrijkste waterweg tussen de rijke Vlaamse steden en de zee. Het gevolg was de economische achteruitgang van Vlaanderen en de opkomst van Holland met Amsterdam als belangrijkste stad. Binnen enkele decennia was Holland een wereldmacht; onze 'Gouden Eeuw' was begonnen.

In de officieel protestantse Republiek der Verenigde Nederlanden ontstond een relatief liberaal klimaat met betrekking tot religie. En dit verklaart waarom plotseling zoveel joden naar de noordelijke Nederlanden kwamen: welvaart en een grote mate van godsdienstvrijheid. Eerst kwamen joden uit Spanje en Portugal, later joden uit Oost-Europa.

In Spanje en Portugal, waar vanaf de eerste eeuwen van onze jaartelling joden hadden gewoond, kwam met de verdrijving der Moren tevens een einde aan de vrijheid van de aldaar levende joden. Tegen het einde van de veertiende eeuw begon de vervolging door de katholieke inquisitie op gang te komen en in 1492 moesten de joden Spanje verlaten. Zij vluchtten naar Portugal en, toen dat land later door Spanje werd veroverd, naar Italië, Noord-Afrika en West-Europa; bijvoorbeeld naar het bloeiende Antwerpen. Met de verovering van die stad door de Spanjaarden (1585) vluchtten de Antwerpse joden nog verder noordwaarts naar het hervormde en relatief liberale Amsterdam, alwaar zij, zij het met beperkingen, in vrijheid konden leven en hun godsdienst beoefenen. In Amsterdam vormden deze 'Portugese' joden een betrekkelijk kleine en constante groep van drie à vierduizend personen, die door de handelscontacten die zij hadden bewaard een relatieve welvaart kende.[4] De Portugese joden waren tevens het meest westers georiënteerd. Hun taal was een mengsel van Spaans, Portugees en Hebreeuws. Intellectueel waren zij zeer ontwikkeld en een aantal van hen verkeerde in de hoogste politieke, economische en culturele kringen van Nederland. Zo was Spinoza (1632-1677), een der weinige Nederlandse filosofen die wereldfaam hebben verworven, uit deze Portugese groep afkomstig.

Opkomend antisemitisme in Oost-Europa – ook hier vervulde de christelijke kerk een voortrekkersrol – deed in het begin van de zeventiende eeuw, dus enkele decennia na de aankomst van de Portugese joden in de Lage Landen, een vlucht naar het Westen ontstaan. 1648, een jaar van kozakkenopstanden en pogroms, wordt wel 'het Poolse rampjaar' genoemd. Tot de Oosteuropese joden behoorden ook vele uit Duitsland afkomstige kooplieden die naar Nederland kwamen in de hoop er economisch wat op vooruit te gaan. In groten getale, meestal arm, vaak beroofd en berooid, kwamen zij hier aan. Het waren er al snel meer dan twintigduizend.[5] In tegenstelling tot hun Portugese geloofsgenoten was deze groep zeer behoudend. Hun taal was het jiddisch.

De tegenstellingen tussen Portugese en Oosteuropese joden waren echter niet alleen religieus en cultureel van aard – hun riten en hun taal verschilden – maar hadden ook economische oorzaken. De welvarender Portugese groep ondervond minder problemen bij de vestiging in Nederland dan de Oosteuropese joden. Het kwam zelfs voor dat plaatselijke overheden graag Portugese joden in hun stad toelieten omdat men hoopte dat er van hun aanwezigheid een positieve invloed op de economie zou uitgaan. De meestal straatarme joden uit het Oosten was men daarentegen liever kwijt dan rijk. Van deze laatste groep trok een groot deel naar Amsterdam, maar sommigen vestigden zich in andere steden en dorpen. Het was juist langs de oostelijke grens van de republiek, in Groningen, Overijssel en Gelderland, in plaatsen gelegen aan de verkeersroutes van Duitsland naar Holland, waar de oudste nederzettingen van Oosteuropese joden zijn te vinden.[6] Maar toen het tegen het einde van de achttiende eeuw in Amsterdam steeds slechter ging met de economie, trokken velen alsnog weg uit deze stad. Over de armoede onder hen behoeft geen enkele illusie te bestaan. De voor joden geldende beperkende maatregelen met betrekking tot het uitoefenen van een beroep maakte juist hen gevoelig voor economisch slechte tijden. Over het jaar 1795 hebben wij cijfers voor Amsterdam: van de totale bevolking leefde toen 36,6% van de bedeling. Van de Portugese joden was dit echter 54%, van de Oosteuropese joden zelfs 84%.[7] Vooral deze laatste groep trok weg uit de hoofdstad. En zo zien we dan overal in Nederland, beginnend in de zeventiende eeuw en versneld tegen het einde van de achttiende eeuw, ook buiten Amsterdam grotere en kleinere joodse gemeenten ontstaan.

JODEN IN AALTEN: 1630-1795

De vroegste berichten over joden in Aalten stammen uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Dit betekent niet dat het dorp voor die tijd nooit door joden werd bezocht. Het is zeer waarschijnlijk dat vanuit het nabij gelegen Duitsland

joodse kooplieden in de Achterhoek handel dreven. Als inwoners van het dorp komen we hen echter pas in de loop van de zeventiende eeuw tegen, hetgeen wil zeggen dat vrijwel vanaf het begin van hun komst naar de Nederlanden ook in Aalten joden hebben gewoond. Enkelen zijn wellicht op hun reis van Polen of Duitsland naar het Westen hier blijven hangen – Aalten lag immers op een punt waar enkele niet onbelangrijke verkeersroutes samenkwamen – anderen zijn misschien vanuit Amsterdam naar het Oosten getrokken om hier een wat beter bestaan op te bouwen. Waar kwamen zij eigenlijk terecht toen zij zich hier vestigden?

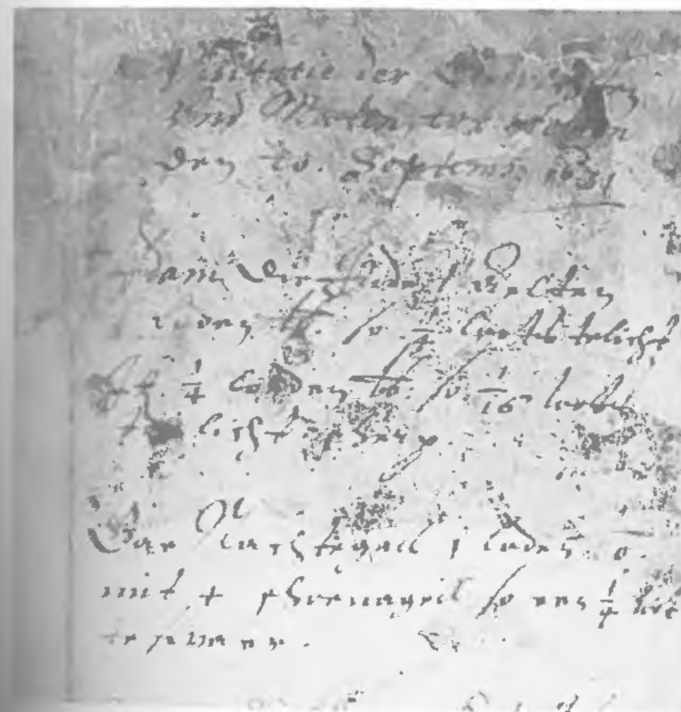
Aalten was een klein dorp in een afgelegen streek van Nederland.[8] De verkeersverbindingen met de omringende plaatsen, meer karresporen dan heuse wegen, waren niet al te best van kwaliteit. Het dorp bestond in die vroege zeventiende eeuw uit een kerk, een school, twee 'gasthuizen' (liefdadige gestichten voor zieken en ouden van dagen) en niet meer dan een honderdvijftigtal woningen naast enkele kleine huisjes en hutjes. Het aantal inwoners kwam niet boven de duizend.

De bevolking van het dorp moet men bepaald arm noemen. Van de schrale gronden rondom Aalten, waarvan de lager gelegen delen 's winters vaak onder water stonden, was maar een klein deel ontgonnen en voor landbouw of veeteelt geschikt gemaakt; de landbouw en de veeteelt leverden dan ook maar weinig op. Enige bijverdiensten vonden de boeren in het verwerken van vlas tot linnen. Wat zij niet voor eigen gebruik nodig hadden, verkochten zij aan 'linnenreders'. Naast de boeren woonden kleine ambachtslieden in het dorp zoals de smid, de bakker en de schoenmaker. De handel stelde maar weinig voor. Men werkte en produceerde vooral voor de plaatselijke markt. Nog bijna twee eeuwen later, in 1808, heette het over Aalten dat 'ten aansien van den inwendigen handel deses ambts weinig [valt] te zeggen, also die gehele negotieën zich genoegsaam alleen tot winkelneering bepaald, eenige weinige speculatieën in linnen, koorn, hout, genever, spek en hammen uitgesondert'.[9]

Ook het onderwijs was beperkt. Lezen en schrijven konden maar weinigen. Als gevolg van deze onkunde was men, naar het schijnt, zeer bijgelovig. Bij de overwegend hervormde bevolking (de reformatie had in Aalten rond 1598 plaatsgevonden) was het geloof in het bestaan van heksen, duivels en geesten nog levendig. Nog in 1675 vond in Bredevoort een heksenproces plaats, waarbij de beschuldigde vrouw, handen en voeten kruisgewijs gebonden, in het water werd geworpen om te zien of zij als een heks zou blijven drijven. En zo moeten we ons Aalten in de zeventiende eeuw dan voorstellen: als een kleine, geïsoleerde en gesloten agrarisch-ambachtelijke dorpssamenleving waarvan de bevolking arm, onwetend en in hoge mate bijgelovig was.[10]

En daar nu kwamen de joden, met niet alleen een eigen religie maar ook een eigen taal, eigen spijswetten, andere kleding, een wijze van leven die in veel opzichten afweek van de leefwijze der meerderheid. En ze waren al even arm als de plaatselijke bevolking. Is het een wonder dat men hen met argwaan bekeek?

Rond 1630 horen we voor het eerst van hen. In Aalten woonden toen 'Symon de Jud' en Salomon. Op 10 september 1631 liet 'Adam der Jud t' Aalten' zijn gewichten eiken in Bredevoort. In een belastingregister uit 1660 komen eveneens joodse namen voor. Het zijn Isaac de Jode, Pesch de Jodinne, Jude Jode, Salomon Jode en Isaac die Swarte Jode.[11] Men mag aannemen dat de meeste van deze belastingbetalers familiehoofd waren. Laten we het aantal in Aalten woonachtige joden op tien à vijftien schatten.

In september 1631 liet 'Adam der Jud t'Aalten' zijn gewichten ijken. Het is het oudste stuk waaruit blijkt dat Aalten joodse inwoners had. (collectie auteur)

De beslissing om joden ergens al of niet toe te laten, lag vooral bij de plaatselijke overheden. De Staten Generaal in Den Haag hebben zich nooit met deze kwestie beziggehouden, de Staten der afzonderlijke gewesten slechts een enkele maal. Hierdoor ontstonden soms grote verschillen tussen de diverse steden en dorpen wat betreft het toelatingsbeleid ten aanzien van de joden. Zo was het bijvoorbeeld tot 1796 voor hen verboden om zich in de stad Zutphen te vestigen terwijl in de heerlijkheid Bredevoort, dat immers tot het graafschap Zutphen behoorde, toen al meer dan anderhalve eeuw joden werden toegelaten, zij het met restricties. In plaatsen waar joden werden toegelaten, was het vaak de plaatselijke bevolking die bezwaar maakte tegen hun komst. Aalten en Bredevoort vormden hierop geen uitzondering. Een klein aantal joodse families mocht dan in Aalten een woonplaats hebben gevonden, andere joden werden als indringers beschouwd. Zo bezitten we het verslag van een kerkeraadsvergadering van 9 september 1648, waarin valt te lezen dat 'naer gedaenen gebett' het volgende verzoek aan de drost van Bredevoort werd gericht:

> 'Also dus voorkomen is dat die Jooden niett allein ein kindt werden beschnijden maer ook andre ongeoorloofde Joodesche Superstitien [bijgeloof] en Ceremonien pleegen willen dartoe sij uyt verscheyden plaetsen te samen komen sijn, so is 't dat die E[erwaarde] kercken-raett oytmoedig versoeckt dat mijn Heer Lauwich drost te Bredevort sulcks will believen te verbieden, om Onses Saligm[aker] Jesu Christi willen, dessen vianden die Jooden sijn, denwelck sij blasphemeren [kwaadspreken van God].'[12]

Nu kwam het in de noordelijke Nederlanden wel vaker voor dat kerkeraden protesteerden tegen de uitoefening van andere religies dan de hervormde, dit ondanks de bepaling in de Unie van Utrecht (1579), dat niemand om zijn geloof mocht worden vervolgd. Men was bang voor verspreiding van het jodendom (enige gevallen van bekering schijnen bekend te zijn). Ook was men bevreesd voor de concurrentie die de joodse handelaren de plaatselijke ambachtslieden en winkeliers zouden kunnen aandoen.

Een ander stuk, waarschijnlijk uit dezelfde periode, toont een soortgelijk verzoek van de 'kercke van Bredevoordt' met

Verslag van de vergadering der Aaltense kerkeraad op 9 september 1648, waarin men besloot bij de drost van Bredevoort te protesteren tegen de aanwezigheid van joden. (collectie auteur)

betrekking tot de 'superstitioesen Godsdienst der Jooden' van Aalten en Bredevoort, 'omhangen met mantels en boecken soo mannen en vrouwen, ouden en jongen' Men wilde maatregelen, 'als oock tegen der jooden neringe, woecker en lombarden [pandjesbaas], de gemeynte seer nadelich'.[13] Dit laatste stuk is daarom zo interessant omdat hier drie belangrijke vooroordelen ten aanzien van joden op een rij staan: hun godsdienst is superstitieus (bijgelovig), zij zien er anders uit en zij gedragen zich anders, hetgeen in zo'n kleine gemeenschap toch als een bedreiging moet zijn ervaren, en, niet onbelangrijk zo dunkt ons, zij bedreigen de nering, 'de gemeynte seer nadelich', een economisch motief. Hoe weinig de informatie uit de belastingregisters en de verzoeken van de kerkeraden ook is, net zijn precies de twee polen waartussen een groot deel van het leven der joden in het zeventiende-eeuwse Nederland zich heeft afgespeeld, die hieruit naar voren komen: belastingbetaler en vreemdeling waartegen men maatregelen wil.

Zo'n honderd jaar later lijkt er in deze tweeslachtige positie weinig verandering te zijn gekomen. Een akte uit 1739 vermeldt dat het zowel in Aalten als in Bredevoort aan vier joodse families was toegestaan om een woning te betrekken, maar dan wel in straatjes achteraf.[14] Vier joodse families, laten we hun aantal op vijftien à twintig schatten. Maar families breiden zich uit. Toen in 1748 en 1749 een speciale oorlogsbelasting werd geheven, de Liberale Gifte, woonden inmiddels vijfentwintig joden in het dorp.[15] In het belastingregister, dat werd opgesteld in februari 1748, vinden we David Jode met zijn vrouw en zes kinderen, Catrina Moses met vier kinderen, Abraham Jode met zijn vrouw, voorts Isak Markus, Filippes de Jode en Isak de Joot. De aantekeningen betreffende de inning van de eerste termijn in maart 1748 zijn voor ons van groot belang omdat het toevoegsel 'de Jood' achterwege bleef en ieder met twee namen werd aangeduid: de eigen voornaam en die van de vader. Bovendien zijn ook de namen van eventuele echtgenoten vermeld. Dit register is het oudst bekende overzicht over de gehele joodse bevolking van Aalten.

Het is overigens opvallend en misschien wel tekenend dat in dit belastingregister de gegevens over de joodse families onder aan een bladzijde slordig werden neergekrabbeld, terwijl de niet-joodse gezinnen ieder een hele of halve pagina, netjes midden op de bladzijde, kregen toebedeeld. In figuur 1

Gedeelte van een bladzijde uit het register van de 'Liberale Gifte' uit 1748. Onderaan werden de namen van Aaltens joodse inwoners neergekrabbeld. (collectie auteur)

Aantekeningen betreffende de betaling van de tweede tot vierde termijn van de 'Liberale Gifte' door de Aaltense joden. (collectie auteur)

zijn de namen van de toen in Aalten woonachtige joden opgenomen. De kostwinners van de joodse families werd naar het bezit gevraagd. Was dit meer dan vijfhonderd gulden dan betaalde men het volle bedrag. Was dit minder dan vijfhonderd gulden dan legde men 'den Joden Eedt' af en betaalde naar draagkracht.

Figuur 1 *Joodse namen in het register van de Liberale Gifte in 1748 en 1749*[1]

David Jode met zijn vrouw en zes kinderen	David Markus, gehuwd met Dina Jacobs, zes kinderen
Catrina Moses met vier kinderen	Katrina Davids, weduwe van Moses Jacobs, vier kinderen
Abraham Jode met vrouw	Abraham Davids gehuwd met Rachel Samuels
Isak Markus	Isak Markus, gehuwd met Sebilla Heymans, een kind
Filippes de Jode	Philip Davids, gehuwd met Eva Franken, twee kinderen
Isak de Joot	Izak Davids
	Gomprig Davids
	Moses Benjamin

1 In de eerste kolom staan de namen zoals die bij het opstellen van het register in februari 1748 worden vermeld, in de tweede kolom de namen die bij het innen van de verschillende termijnen, vanaf maart 1748, werden gebruikt

In dezelfde jaren veertig van de achttiende eeuw deed de drost van Bredevoort echter een publikatie het licht zien, waarin het volgende werd bepaald: de voogd, ondervoogd en de nachtwaker, 'sullen hebben te visiteeren, sodanige huisen die gewoon zijn vreemde pack draegende joden of andere lantloopers en Heereloose knegten te loogeren, deselve wel te ondervraegen, ja selfs de Bagasie te visiteeren.'[16] Er was in de gemeente zelfs een speciale 'Armenjaeger' in dienst, die de aangetroffen joden direct over de gemeentegrens diende te zetten. Dit alles gebeurde met het oog op diefstal, zo vermeldt het besluit van de drost.

Het zou voor ons tegenwoordig toch een wat pijnlijke formulering zijn om te spreken over 'joden en andere landlopers', maar vroeger keek men kennelijk zo tegen de joden aan. Zij bleven indringers, vreemdelingen waarvan enkelen met speciale toestemming hier mochten wonen. De anderen zag men echter het liefst zo snel mogelijk verdwijnen.

Dat het leven in deze streken voor joden op zijn minst lastig kon zijn, laat het verslag van een rechtszaak zien, die in 1727 door het gericht in Bredevoort werd afgehandeld.[17]

Op 26 mei 1726 was in Gelderland een 'placaet' afgekondigd, waardoor de bewegingsvrijheid van vooral rondreizende joden aanzienlijk werd beperkt.[18] 'Also de ervarenheid leert, dat menigvuldige Dieveryen, Huisbraecken en Geweldenaryen, (. .) onder gruwelycke bedreigingen, kneveleryen en Onmenschelycke mishandelingen van de goede Opgesetenen ten platten Lande, in 't bysonder mede door Joden of Smoussen worden gepleegd, die van verscheide oorden en selfs van ongelooflycke Distantien komen', zo werd door de Staten van Gelderland bepaald (1) dat 'vreemde of nieuwe Joden of Smoussen', dus joden van buiten de provincie, zich niet in Gelderland mochten vestigen, (2) dat de in de Gelderse steden woonachtige joden zich niet op het platteland mochten vestigen, en (3) dat alle 'vreemde passerende, gaende, treckende of omlopende Joden of Smoussen' van buiten de provincie alleen over 'de gemeene of Heeren wegen' mochten reizen, zonder hiervan af te wijken. Bovendien mochten deze groepen joden niet meer in de dorpen overnachten, alleen nog in de steden. Bij de eerste overtreding volgde publiekelijke geseling en verbanning uit de provincie. Bij de tweede overtreding werd men niet alleen gegeseld maar tevens gebrandmerkt. Een derde overtreding werd bestraft met de galg.. Overigens gold de regeling niet voor welgestelde joodse kooplieden van eer en naam.

M.H. Gans merkt in zijn bekende *Memorboek* over dergelijke maatregelen op:

> 'De armoede in Duitsland en de jodenhaat deed daar generaties joden opgroeien in ellende. Dit leidde zelfs tot misdaad, die zich onder meer uitte in strooptochten tot over de Nederlandse grens. Het is moeilijk meer te beoordelen in hoeverre de diverse plakkaten in Groningen, Utrecht, Gouda, Arnhem en Zutphen, soms wat van elkaar verschillend, maar in het algemeen toch gericht "tegen het inkomen van vreemde Hoogduitse Jooden of Smoussen", gezien moet worden tegen de achtergrond van reële onaangenaamheden, die deze a-sociale elementen veroorzaakten, of dat het uitvaardigen van proclamaties geïnspireerd werd door gewoon antisemitisme, gevoed door de angst voor concurrentie van kleine neringdoenden.'

Welnu, in Aalten had zich het volgende voorgedaan. De joodse koopman Benedict Jacobs had drie opeenvolgende nachten, van 4 tot 7 april 1727, doorgebracht in het huis van Abraham Davids, 'een jude tot Aelten woonagtig'. Beiden werden gearresteerd, moesten voor het gerecht verschijnen en beiden bekenden deze schanddaad.

Benedict Jacobs kwam wel vaker in Aalten. Reeds meer dan twintig jaar handelde hij in de omgeving en overnachtte dan meestal in De Rode Leeuw of in het logement van 'wijlen Willem Janknecht'. Hij had geen vaste woonplaats. Abraham Davids was in Aalten opgevoed door 'eerlijke ouders', zo stelde de verdediging. Hij had, eenmaal volwassen geworden, 'octroy om tot Aelten te mogen wonen en sijn religie na de Jodenwet te excerceren [uit te oefenen], versogt en verkregen'. Hij was vierenveertig jaar.

Het was in die tijd juist paasfeest geweest en Abraham had Benedict uitgenodigd om te blijven overnachten want men kon in Aalten slechts negen mannen bijeen krijgen voor een eredienst, terwijl de joodse wet de aanwezigheid van minimaal tien godsdienstig meerderjarige mannen voorschrijft. Benedict verkeerde in de veronderstelling dat aan het plakkaat dat de overnachtingen regelde, niet zo streng uitvoering werd gegeven. Het gebeurde immers wel vaker dat de theorie strenger was dan de praktijk. De rechter oordeelde anders. Benedict Jacobs werd gesommeerd de 'heerlijkheid Bredevoort' binnen vierentwintig uur te verlaten. Abraham Davids moest beloven dat hij zijn gasten er in het vervolg op zou wijzen dat het doorbrengen van de nacht in Aalten voor rondtrekkende joden was verboden. Zeker, dat was geen echt zware straf, maar lastig was een dergelijk plakkaat natuurlijk wel, vooral voor rondreizende kooplieden.

Als vluchtelingen waren de joden naar Nederland gekomen. Als de geschiedenis van de joden in Nederland de ontwikkeling van vreemdeling naar gast, vervolgens van gast naar burger laat zien, dan geldt voor Aalten gedurende de eerste twee eeuwen van hun verblijf alhier dat enkelen hier te gast waren, de meesten echter vreemdeling bleven. Het zal in de omringende plaatsen wel niet veel beter zijn geweest. Burgers zouden zij pas worden tijdens de Bataafse Republiek rond 1800, de voorlaatste bezetting die Nederland beleefde en die voor de joden in een aantal opzichten gelukkig uitpakte.

In de belastingregisters komen joodse namen voor. Dit roept natuurlijk direct de vraag op naar hun bronnen van inkomsten. Hoe voorzagen zij in hun onderhoud? Het antwoord op deze vraag hangt nauw samen met de voor joden op allerlei gebieden geldende beperkingen. Gaf de op papier officieel vastgelegde gewetensvrijheid, zoals we hierboven zagen, in de praktijk nog wel eens problemen, ook op economisch terrein bleven de joden van een aantal beroepen buitengesloten. Voor de wet waren joden geen Nederlanders. Zij maakten deel uit van de 'Joodse Natie' en hadden feitelijk de status van 'gast'. Dit betekende in de praktijk bijvoorbeeld dat zij geen aanspraak konden maken op de armenkas. Zij dienden hun armen zelf te onderhouden. Hieronder zullen we nog zien dat de joodse gemeente in Bredevoort al in het begin van de achttiende eeuw, toen ook de Aaltense joden daar nog naar de synagoge gingen, een armenkas had. Tevens waren de meeste

Marskramer, een beroep dat door veel Achterhoekse joden werd beoefend. De maker van de tekening is onbekend (collectie Bibliotheca Rosenthaliana/Joods Historisch Museum, Amsterdam)

gilden, de uit de middeleeuwen stammende, vaak op religieuze grondslag opgerichte beroepsorganisaties, voor hen gesloten.[20] Uitzonderingen bestonden in bijvoorbeeld Amsterdam voor het gilde der boekdrukkers, chirurgijns, apothekers en dat der makelaars. Deze beperkingen liet de joden drie mogelijkheden bij de beroepsuitoefening: of (1) zij vonden hun emplooi in de beroepen waar zij werden toegelaten, of (2) zij schoolden zich in nog niet in gilden georganiseerde vakken dit gold vooral voor de juist in de zeventiende eeuw in Amsterdam opkomende diamantindustrie, of (3) zij kwamen in de kleine, ongeregelde handel en het geldwezen terecht.

Hoewel we over de achttiende eeuw nauwelijks gegevens hebben over de economische bezigheden van de Aaltense joden, kunnen we wel een vermoeden uitspreken. De enkele keren dat in processtukken het beroep is vermeld, betreft het kooplieden. Ook in de burgerlijke stand, voor het eerst in 1813 en vanaf 1823 regelmatig bijgehouden, staan alle joden als koopman te boek. De meesten in die eeuw daarvoor zullen wel eveneens in de handel werkzaam zijn geweest. En zo stellen we hen ons voor: als marskramer trekkend van boerderij naar boerderij, als lompenhandelaar of handelaar in manufacturen, en een enkeling werkzaam in de vleeshandel en veehandel – de joden hadden door hun strenge spijswetten een goede naam op dat gebied. Kleine handel kortom, waarmee men over het algemeen een eenvoudige boterham verdiende. Bij de eerste termijn van de Liberale Gifte in maart 1748 was slechts een van de zes joodse huishoudens draagkrachtig genoeg om voor de volle termijn te worden aangeslagen.

Ook over het ontstaan van een synagoge en een georganiseerd kerkelijk leven is de informatie schaars. Het staat in ieder geval vast dat Aalten in 1715 nog geen synagoge kende. In dat jaar behandelde de rechtbank in Bredevoort een zaak naar aanleiding van een conflict binnen de joodse gemeenschap.[21] De zaak zelf is voor ons niet van groot belang, wel daarentegen het pleidooi van de verdediging, waarin terloops een schets wordt gegeven van de toenmalige kerkelijke organisatie.

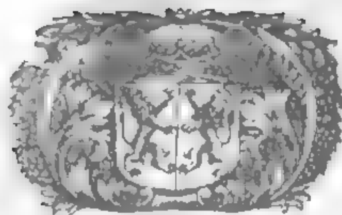
In Bredevoort bestond wel een synagoge. Deze was opgezet door ene Levi Moses, een handelaar in manufacturen, afkomstig uit 'Holland' en rond 1700 naar Bredevoort gekomen. Met eigen geld had Levi Moses wetsrollen aangeschaft. In het huis van Jacob Isaac en diens vrouw Beele de Jodinne, beiden eveneens in Bredevoort woonachtig, was een huiskamer tot synagoge ingericht. Toen Jacob Isaac rond 1714 overleed, werd de synagoge verplaatst naar het huis van Levi Moses, die tevens de functie van chazan (voorganger in de synagoge) bekleedde. In deze huissynagoge verzamelden zich niet alleen de joden uit Bredevoort maar ook die uit Aalten en Lichtenvoorde. Kennelijk was het aantal joden in Aalten te klein om er een eigen synagoge te onderhouden.

De joodse gemeente in Bredevoort had een eigen armenzorg. Het voorlezen uit de wetsrollen werd (en wordt nog steeds) gedaan door de verschillende leden der gemeente. Deze eervolle taak werd bij opbod 'verkocht'. Maar aangezien de joodse wet het betalen van geld op sabbat verbiedt, hing in de synagoge een groot houten bord, een 'pinnebort', waarop met stokjes werd aangegeven wie er had voorgelezen en hoeveel men daarvoor verschuldigd was. Betaling geschiedde na afloop van de sabbat. Het geld dat op deze wijze binnenkwam, werd in de 'armenbusse' gedeponeerd. (De moeilijkheden binnen de gemeente hadden betrekking op de inhoud van deze 'armenbusse'.)

Ook later zijn er nog verschillende malen moeilijkheden binnen de joodse gemeente geweest. Soms liepen die zo hoog op, dat men vreesde voor een splitsing in twee afzonderlijke gemeenten. Men legde de zaak dan voor aan de burgerlijke rechtbank in Bredevoort. Nog in 1737 bepaalde deze rechtbank dat in Aalten en Bredevoort slechts één synagoge zou bestaan, waarbij met meerderheid van stemmen kon worden besloten of deze in Aalten dan wel in Bredevoort zou worden ingericht.[22]

Door deze processtukken weten we dan dat de synagoge in Bredevoort, tot stand gekomen tussen 1700 en 1715, van veel oudere datum is dan die in Aalten, en dat Levi Moses een der eerste voorgangers in deze synagoge is geweest. Pas in 1776 wordt er voor het eerst melding van gemaakt dat ook in Aalten een 'jodenkerk' bestaat. Of deze splitsing in twee gemeenten het gevolg was van een conflict of moet worden verklaard uit de toename van de joodse bevolking in de beide plaatsen, is niet duidelijk. Tussen deze twee jaartallen, 1737 en 1776, ligt de stichting van een afzonderlijke joodse gemeente in Aalten met een eigen synagoge.

Hoewel de joden in Nederland niet de Nederlandse nationaliteit bezaten, nam tegen het einde van de achttiende eeuw bij de overheid de behoefte aan overzicht en registratie toe. Zo

REGLEMENT

VERVATTENDE EEN

AMPLIATIE

EN

INTERPRETATIE

VAN

D'EGTORDENING

Deeſer Provintie, van den 9. *October* 1660. voor zoo veel de JOODEN aangaat.

DE STAATEN des Furſtendoms *Gelre* en Graafſchaps *Zutphen*, allen een geenen, die deeſe zullen zien of hooren leeſen, ſalut, doen te weeten: Alſoo de Regenten van de Joodſche Gemeente binnen de Stad Nymegen zig of dat Wy tot zeekerheid der voorſ. Joodſche Gemeente en derzelver Nakoomelingen zoodanig favorabel zouden gelieven te reſolveeren, als Wy zouden oordeelen te behooren, en wyders te præſcribeeren de Solenniteiten, welke in 't vervolg by voltrekking van een Huwelyk onder de Joodſche Natie geobſerveert en in agt genomen zouden moeten worden.

En dat Wy vervolgens in ervaaringe zyn gekomen, dat het grootſte gedeelte van de voorſ. Joodſche Natie binnen deeſe Provintie in het ſtuk van het aangaan en celebreeren van haare Huwelyken gewoon zyn zig te reguleeren na de particuliere Wetten en Gewoontens, onder de voorſ. Natie in gebruik, zonder in agt te neemen en zig te gedraagen na 't geene by de Wetten in deeſe Provintie op 't ſtuk van Huwelyken geëmaneert, en ſpeciaal d' Egtordening van den 9. October 1660. is geordonneert en voorgeſchreeven, het welk allesſints met de goede ordre en politie binnen deeſen Furſtendom en Graafſchap is ſtrydende;

ZOO IS 'T, dat Wy de voorſ. zaake rypelyk geëxamineert en overwogen hebbende, na op alles ingenomen te hebben de conſideratien en advis van de Raaden deeſes Furſtendoms en Graafſchaps, vervat by derzelver Miſſive van den 9. October laatſtleeden, voor zoo veel het gepaſſeerde betreft, om de gemeene ruſt onder de voorſ. Joodſche Natie te conſerveeren, en tot voorkoominge van alle Queſtien en Proceſſen, welke onder haar zouden kunnen ontſtaan, uit kragt van Onſe Souveraine Magt goedgevonden hebben aan die van de Joodſche Natie binnen deeſe Provintie in 't generaal ten aanſien van de Huwelyken by dezelve albereids aangegaan en de omiſſien op dat ſubjeƈt door non-obſervantie van de voorſ. Egtordening deeſer Provintie gecommitteert, de noodige diſpenſatie gratieuſelyk te verleenen en t' accordeeren, gelyk Wy die aan hen verleenen en accordeeren by deeſen, ten zulken effecte, Dat de Huwelyken onder de voorſ. Joodſche Natie binnen deeſe Provintie tot nog toe na haare Wetten en Uſantien ingegaan en geſolenniſeert, zoo wel met betrekking tot de forme, als de graden van conſanguiniteit of affiniteit, waar in die mogten zyn voltrokken, mitsgaders ook de Kinderen en De-

geeven aan d'
aar luyder reſp
gaders ook haar
n de reſpective
ader te confirm
tedag, voor
le voorſ. Joodſ
ie, die hen va
en Huwelyk
goedgevonden
le voorgemel
van den 9. Octo
ueeren, gelyk
leeten: Dat die
leeſe Provintie
touden worden
let generaale wo
Egtordening vo
lte van de Joods
gaan, ſolemniſe
Huwelyken niet
vaelenheert, m
len van conſang
n alles na den
rdening van de
n zonder een
dragen.
Laſtende allen
mag, haar na d
punctueelyk te n
ordonneerende
Amptluyden, R
den ende allen
ofte haare Stadh
en Graafſchaps
dien dit aangaan
nantie en Statut
t'elkens van drie
afkondigen en p
de Lantten van
men gewoon is
doen, en ook d
en obſerveeren,
veeren in alle le
tegenſtaande eeni
contrarie, dewel
voor afgeſchaft e
In oirconde i

Kop van het affiche uit 1776 waarmee de Staten van Gelderland bekend maakten dat joden hun huwelijken voortaan dienden aan te melden bij de autoriteiten (collectie auteur)

trad op 9 november 1776 een 'Reglement' in werking, waarin door de Staten van Gelderland was bepaald dat huwelijken tussen joden voortaan binnen twee maanden dienden te worden aangegeven, niet bij de burgerlijke stand, want die bestond immers nog niet, maar bij de magistraat of officier van de woonplaats.[23] Deze regeling gold met terugwerkende kracht, dus ook de huwelijken die voor 1776 waren gesloten, moesten alsnog bij de 'Heer Officier van deze Heerlijkheid' worden gemeld. Gedurende vier opeenvolgende dagen werden de huwelijken ingeschreven, op 4 februari die van de Bredevoortse joden, een dag later die van de Aaltense joden:

'Woensdag den 5. Febr. 1777, hebben de zes navolgende in 't Dorp Aalten woonagtige Joden nadat hun ieder respective [ieder afzonderlijk] datselve sub dato 4 februari was voorgelezen, en zij de daarbij voorgestelde vragen ieder respective met "Ja" beantwoord hadden, hunne naar de Joodsche wetten en usantien [gebruiken] aangegane en alsnog sustiterende [nog bestaande] Huwelijken ten overstaan des Gerichts, observatis observandis, op gelijke wijze nader geconfirmeerd [bevestigd].'[24]

Na deze wat omslachtige formulering volgen in het register de namen van de zes joodse echtparen die al voor 1777 een kerkelijk huwelijk hadden gesloten. Weer een dag later, op 6 februari, volgden de joden uit Winterswijk, en tenslotte op 7 februari die uit Dinxperlo.

Vanaf dit jaar, zo mogen we aannemen, werden alle in Aalten gesloten joodse huwelijken ingeschreven bij de overheid.[25] Aanvankelijk schreef men alleen de namen der beide huwelijkspartners op, later ook de namen der ouders. Het is vooral door deze huwelijksakten uit 1777 en daarna, dat in een aantal gevallen een stamboom kan worden gereconstrueerd, soms tot voor 1700. Het probleem bij een dergelijke reconstructie is het feit dat de Aaltense joden tot 1813 geen achternaam droegen. Wel hadden zij twee voornamen, de eerste hun roepnaam, de tweede de voornaam van de vader. Zo kan in een aantal gevallen worden vastgesteld wie de ouders waren. Soms komt een bepaalde combinatie van voornamen echter zo vaak voor, dat het onmogelijk wordt om precies uit te maken wie nu wie is. (Zo vermeldt een lijst uit 1798 driemaal de naam Jacob Moses.) In een dergelijk geval zijn aanvullende gegevens nodig, zoals geboorte- en overlijdensregisters en notariële akten. Het opstellen van een stamboom is het best gelukt met de nazaten van David Markus, die wij hierboven al in het register van de Liberale Gifte tegenkwamen (zie figuur 1). Zoals nog zal blijken, mag hij met recht de belangrijkste stamvader van de Aaltense joden worden genoemd. Zijn nakomelingen tot het jaar 1815 zijn te vinden in figuur 2. Tenzij anders vermeld, is iedereen in Aalten geboren.

David Markus, zo vermeldt het register van de Liberale Gifte, was gehuwd met Dina Jacobs. Over hun afkomst is verder niets bekend. Zij hadden zes kinderen waarvan er vier van naam bekend zijn. Al in 1715 woonde David Markus in Aalten

Figuur 2 *David Markus en zijn nakomelingen, 1680-1815*

- DAVID MARKUS (± 1683-1763) × DINA JACOBS
  - JOSEPH DAVID (+ voor 1763) × ?
    - LEISER JOSEPH
    - SARA JOSEPH (1757-1827) × ARON GOMPERT (zie onder)
  - GOMPERT DAVID (+ 1789) 1749 × RACHEL ARON (+ tussen 1798 en 1804
    - WILHELMINA GOMPERT 1779 × ISAAC LEVI uit Juchen in Dld.
    - ARON GOMPERT (+ tussen 1798 en 1804) 1777 × SARA JOSEPH (1757-1827)
      - JOSEPH ARON (1778-1847)
      - DAVID ARON (1784-1859)
      - RACHEL ARON (* 1785)
      - GOMPERT ARON (1792-1836, ongehuwd)
      - LIEFMAN ARON (1800-1866, ongehuwd)
    - JACOB GOMPERT (* 1753) 1785 × SARA ISAK (1763-1825) uit Stadtlohn
      - GUMNE JACOB (* 1787)
      - FIJKEN JACOB (* 1792
      - GOMPERT JACOB (1795-1854)
      - ISAC JACOB (* 1799)
  - JACOB DAVID 1761 × SCHÖNE HERTSZ (beiden + voor 1798)
    - BERENDINA JACOB 1786 × EPHRAÏM JACOBS uit Eibergen
    - DAVID JACOB (1761-1816) 1789 × DUIFKEN LEVI (* Elten, 1771-1811) 1815 × × HANNA GOMPERTS (* Groenlo, 1767-1844)
      - LEVIE DAVID (1805-1840, ongehuwd)
    - DEVA JACOB (* 1777) 1798 × CASPER ABRAHAM (COHEN) uit Winterswijk
    - SIMON JACOB (1780-1825) × SARA CASPER COHEN (* Winterswijk, 1787-1814) 1815 × × GUMNE JACOB FLES (* 1787)
      - SCHEUNE SIMON (1807-1869)
      - KLARA SIMON (1809-1878)
      - DIENA SIMON (* 1811)
      - JACOB SIMON (1813-1876)
    - SAMSON JACOB (* 1785, ongehuwd, + tussen 1813 en 1823)
  - ISAC DAVID 1767 × SIBILLE HERTSZ (beiden + voor 1798)
    - SCHÖNE ISAC 1786 × MOSES ISRAËL UIT TERBORG
    - MARCUS ISAC (* 1774, wonend in Dinxperlo)
    - DAVID ISAC (1768-1855) × SOPHIA GOMPERTS (* Groenlo, 1772-1853)
      - ISAK DAVID (1803-1883)
      - EVA DAVID (1806-1866)
      - GOMPERT DAVID (1809-1877)
      - SEBILLA DAVID (* 1812)
      - LEVIE DAVID (1815 1895)

De nakomelingen van Aron Gompert noemden zich vanaf 1813 Van Gelder (zie verder stamboom I in bijlage A)
De nakomelingen van Jacob Gompert noemden zich vanaf 1813 Fles.
De nakomelingen van Jacob David noemden zich vanaf 1813 Schaap (zie verder stamboom II in bijlage A)
De nakomelingen van Isac David noemden zich vanaf 1813 De Haas (zie verder stamboom V in bijlage A),

want in dat jaar werd hij als getuige opgeroepen in het proces over de inhoud van de 'armenbusse'. Hij was toen tweeëndertig jaar en moet dus rond 1683 geboren zijn. Toen hij in 1763 overleed, werd zijn nalatenschap onder zijn kinderen of hun nakomelingen verdeeld. Drie zonen waren nog in leven: Gompert, Jacob en Isac. Een vierde zoon, Joseph, was reeds overleden maar had wel kinderen nagelaten. Voor deze kinderen van Joseph ondertekenden de drie broers een schuldbekentenis van *f* 820,–. Als we er van uitgaan dat de nalatenschap van David Markus gelijkelijk onder de vier broers is verdeeld, dan moet hij een vermogend man zijn geweest, die voor meer dan drieduizend gulden aan geld en goederen bezat.[26] Het was overigens David Markus die als enige van de Aaltense joden in staat was om de volle termijn van de Liberale Gifte te voldoen. Het waren bovendien vooral zijn kinderen en kleinkinderen die in de loop van de achttiende eeuw huizen en stukjes land kochten en wier namen daardoor vaak in allerlei akten opduiken.[27] Over David Markus en zijn zoon Joseph is verder maar weinig bekend. Iets beter zijn we geïnformeerd over zijn drie andere zonen.

Gompert David komt evenals zijn vader in het register van de Liberale Gifte voor. Op 12 juli 1749 trouwde hij met Rachel Aron. Dit huwelijk werd in 1777 bij de officier van de heerlijkheid Bredevoort aangemeld. Hij bewoonde een huis aan de Bredevoortsestraat in de buurt van de Peperstraat.[28] In 1771 betaalde hij hiervoor een gulden en vier 'stuyvers' belasting. Voor een stukje land dat hij van ene Jan Helders had gekocht, werd hij voor een bedrag van twee stuivers en anderhalve cent aangeslagen.[29] Op 2 december 1788 maakte Gompert David samen met zijn vrouw een testament op. Een half jaar later was hij overleden.[30]

Gompert David had zeker twee zonen. Aron Gompert, wiens kinderen zich in 1813 Van Gelder noemden, huwde met Sara Joseph, een dochter van zijn oom Joseph David. Omdat zij dus 'broerskinderen' waren, neef en nicht, moesten zij voor hun huwelijk speciale toestemming aanvragen bij de Staten van Gelderland, een toestemming die hen op 14 november 1777 werd verleend.[31] Een tweede zoon van Gompert David, Jacob Gompert, nam in 1813 de achternaam Fles aan. Van beide zonen, Aron Gompert en Jacob Gompert, wonen tegenwoordig nog nakomelingen in het dorp. Een akte uit 1779 vermeldt het huwelijk van dochter Wilhelmina Gompert met Isaac Levi uit Jüchen in Duitsland. Deze Isaac Levi was reeds

weduwnaar en bracht uit een vorig huwelijk zijn dochter Sophia mee naar Aalten. Sophia huwde in 1802 de in Aalten wonende Moses Jacob de Haas, voorzover valt na te gaan, geen familie van de nakomelingen van David Markus, die zich De Haas noemden (zie figuur 2).

Een derde zoon van David Markus, Jacob David, wordt in een waarschijnlijk uit 1795 stammende bestuurlijke beschrijving van Aalten genoemd.[32] Hij bezat een huis op de Hogestraat, een huis waar hij zeker al vanaf 1777 woonde. Het is niet duidelijk welk beroep hij uitoefende, maar uit verschillende notariële akten blijkt dat heel wat Aaltenaren een schuld bij hem hadden.[33] Het is heel goed mogelijk dat Jacob David in het geldwezen zijn brood verdiende. Hij was gehuwd met Schöne Hertsz. Zijn drie zonen namen in 1813 de achternaam Schaap aan.

Dat in de familie de emoties soms hoog konden oplopen, zozeer zelfs dat de rechter er aan te pas moest komen, leert een verslag van een gerechtelijk verhoor van zes getuigen naar aanleiding van een handgemeen tussen Jacob David en diens neef Jacob Gompert, de zoon van Gompert David. De zaak speelde in 1776.[34]

> 'Of getuigen hebben gehoort dat Jacob Gomperts sijn oom Jacob Davids op Saturdag den 22. juni deses Jaers bij 't uitgaan van de Jodenkerk op de publijke straat heeft uitgescholden voor een lusebol en een schobbejak?'

De zes getuigen bevestigen dat zij scheldwoorden hebben gehoord, maar weten niet precies wat er werd gezegd. Verder zou Jacob Gompert zijn oom hebben 'aangegrepen, geslagen en ter neder gesmeten'. De aanleiding voor deze vechtpartij wordt uit het verslag niet duidelijk. Niet onwaarschijnlijk speelde hier een zakelijke kwestie. De Aaltense joden waren bijna allen 'koopman' en men zat met een dergelijk eenzijdige beroepsverdeling natuurlijk nogal snel in elkaars vaarwater. Ook later kwam dit soort 'beroepsruzies' wel voor.

De vierde zoon van David Markus heette Isac David. In 1776 trouwde hij met Sibille Hertsz. Zijn kinderen namen de achternaam De Haas aan. De kleinzoon van Isac David, eveneens Isak David geheten (1803-1883) huwde Minske Rosenberg uit Didam. Zij waren de ouders van de twee broers, Meijer en Joseph, en zuster Sara de Haas, die tot in de jaren dertig van deze eeuw op de hoek van de Hogestraat en de Landstraat woonden en die oudere Aaltenaren zich nog wel zullen herinneren.

Is de verplichte aanmelding van de joodse huwelijken een aanwijzing dat tegen het einde van de achttiende eeuw de overheid de joden in Nederland langzaam als Nederlanders was gaan zien? Dat is moeilijk uit te maken. Er zijn wel meer tekenen die er op wijzen dat de joden in Nederland meer en meer aan de voor iedereen geldende verplichtingen moesten voldoen. Zo werden in 1784 op een lijst van weerbare mannen, de mannen die in geval van oorlog konden worden opgeroepen, ook de namen van de in Aalten wonende joden genoteerd.[35] Daar moet natuurlijk aan worden toegevoegd, dat van dit laatste voornamelijk de overheid profiteerde. Bovendien bleven allerlei beperkingen voor joden, zoals hierboven beschreven, gehandhaafd. Nee, Nederlanders waren zij nog niet. Eerst tijdens de Bataafse Republiek zouden zij het burgerrecht verkrijgen. Pas toen, bijna tweehonderd jaar na hun komst naar Nederland, zouden zij in alle opzichten de rechten en plichten van iedere Nederlander hebben.

DE BATAAFSE EN FRANSE TIJD: 1795-1813

Na het binnentrekken van de Franse legers in 1795 en na de vlucht van stadhouder Willem V naar Engeland kwam in Nederland de Bataafse Republiek tot stand, formeel een zelfstandige staat en bondgenoot van Frankrijk, in werkelijkheid een vazalstaat. In de jaren die volgden, veranderde veel in korte tijd, niet op de laatste plaats in de organisatie van het bestuur. De laatste resten van de uit de middeleeuwen stammende feodale ordening werden opgeruimd, voor het eerst konden de plaatselijke bestuurders worden gekozen, en een modern ambtenarenapparaat werd in het leven geroepen. Voor de geschiedschrijver is het van bijzonder belang dat de overheid haar beslissingen steeds meer ging baseren op statistische gegevens, op harde cijfers. Ook dit laatste is een teken van modernisering van het bestuur. Wat we tegenwoordig aan gegevens over de zeventiende en achttiende eeuw hebben, is vaak toevallig bewaard. Het zijn akten, processtukken en belastingregisters. Deze ontbreken ook later niet, maar vanaf ongeveer 1800 werden ook volkstellingen gehouden, statistieken opgesteld en werd de burgerlijke stand op poten gezet,

met informatie over leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, beroep, geloof en woonplaats. De overheid wilde een volledig overzicht over al haar onderdanen, uitgedrukt in cijfers.

In 1796 werd door de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek aan alle joden in Nederland het burgerrecht toegekend. Dit gebeurde overigens geenszins unaniem. Weliswaar stemden vijfenveertig afgevaardigden voor het algemeen geldende burgerrecht maar er waren altijd nog zevenentwintig tegenstemmers.[38] Ook aan joodse zijde was men niet onverdeeld gelukkig met deze verandering. Het burgerrecht betekende immers het einde van de 'joodse natie' als een, zij het in een tweederangs positie, staat in de staat. De 'joodse natie' werd het Israëlitische kerkgenootschap, dat gelijkwaardig naast de overige kerkgenootschappen stond. De macht van de kerkbestuurders, vooral over wereldlijke zaken, nam evenveel af als die van de landelijke overheid toenam.

Over het verloop van deze veranderingen met betrekking tot de joden in Aalten weten we maar zeer weinig, zeker wanneer daarbij wordt gedacht aan veranderingen in de mentaliteit, de houding van en verhouding tussen joden en niet-joden. Dat de gelijkberechtiging van de Nederlandse joden echter geen dode letter bleef, blijkt uit een aantal maatregelen dat de overheid in deze periode nam.

Bekend is de poging om de kerkgebouwen, tot dan toe in handen van de hervormde kerk, te verdelen onder alle bestaande kerkgenootschappen. B.D. Rots heeft in zijn boek over Aalten en Bredevoort deze verdeling uitvoerig beschreven. Het onderstaande citaat is aan zijn boek ontleend. In de staatsordening van 1798 werd onder andere bepaald dat:

> 'Alle Kerk-Gebouwen en Pastorij-Huijsen der voormaals Heerschende Kerk, voor zoo ver zij, door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente, geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes maanden na aanneming der Staatsregeling.'[4]

Aangezien Aalten slechts één kerkgebouw telde, werd dit gebouw getaxeerd en werd voorgesteld om aan de twee kleinere kerkgenootschappen, de katholieken en de joden, een bedrag uit keren, waarvan de hoogte werd bepaald door het aantal leden. De hervormde gemeente zou, als grootste kerkgenootschap in Aalten, het bestaande gebouw blijven gebruiken. De kerkelijke bezittingen werden geschat op ƒ 17.085,–. De hervormden hadden nu aan de katholieken een bedrag van ƒ 1771,15 te betalen, aan de joden ƒ 181,75.

Zoals te verwachten viel, protesteerde het hervormde kerkbestuur heftig tegen dit plan terwijl de katholieken, op enkele kleine bezwaren na, er wel voor waren te vinden. Van joodse zijde is geen reactie bekend. Het katholieke kerkbestuur maakte ondermeer bezwaar tegen het betrekken van de joodse gemeente bij deze verdeling der gebouwen.

> 'En vierdens moeten onderget. aan het Gemeente Bestuur in consideratie geeven, of de Joodsche Natie, als nimmer eenig regt aan de Kerken gepraetendeert, of aan spraak op deselve gemaakt hebbende, hier wel kan gehouden worden, bij het Plan van Schikking in aanmerking te moeten komen.'

Op 19 september 1798 deed de joodse gemeente opgave van haar ledental, waarschijnlijk ten behoeve van de voorgenomen herverdeling der kerkelijke bezittingen. (collectie auteur)

Uiteindelijk is de voorgestelde verdeling niet doorgegaan. Enkele jaren later, in 1801, werd bepaald dat 'ieder kerkgenootschap onherroepelijk in het bezit (blijft) van hetgeen men met den aanvang dezer Eeuw door hetzelve wierd bezeten.'[38] Pas in de loop van de negentiende eeuw zou de joodse gemeente tot de bouw van een eigen synagoge komen. Ook de katholieken, die sinds 1799 een tot kerk verbouwd woonhuis aan de Kerkstraat gebruikten, zouden pas een halve eeuw later aan de Dijkstraat een heuse kerk bouwen.

Het is niet onwaarschijnlijk dat een van de oudste stukken van Aaltens-joodse hand is geschreven ten behoeve van deze kerkgebouwenverdeling.[39] Dit stuk uit 1798 doet opgave van de grootte der joodse gemeente en luidt als volgt

'Aan het Algemene bestuur des amptes Bredevoort Na de mesieve van 19 september 1798 weegens de leeden en sielen der joodse gemeinte tot aalten zo volgd dit namendlijk

Sibillah Moses met 1 zoon	tal	2
Jacob Moses met 2 zonen		3
David Zeligman		1
Jacob Moses en zijn vrouw en knegd 1		3
Aron Gompers en zijn vrouw en kinder 6		8 [Van Gelder]
Jacob Gompers en zijn vrouw en knegd en kinder 3		6 [Fles]
David Izak en zijn vrouw en kind 1		3
David Jacobs en vrouw en zuster 1 en broers 4		7 [Schaap]
David Izack en zusters 2		3 [De Haas]
Jacob Moses en vrouw en knegt		3
Raechel weduw Gompert David en zoon		2 [moeder van Aron en Jacob Gompers]
	totaal	41

Dit onderteekend door de joodse gemeinte Alhier op dato 28 september 1798
Jacob Moses, Moses Jacob, Aron Gompers, David Jacob en J Gompers.'

Vergelijken we deze opgave uit 1798 met figuur 2, 'David Markus en zijn nakomelingen', dan blijken van de eenenveertig Aaltense joden er vijfentwintig tot de directe familie van David Markus te behoren, hetzij aangetrouwd, hetzij als kleinkind of achterkleinkind (hierboven met vierkante haakjes aangegeven). Nogmaals, met recht mag hij de belangrijkste stamvader van de Aaltense joden worden genoemd. Bovendien blijkt uit dit stuk dat figuur 2 niet volledig is. Zo blijken Aron en Jacob Gompert nog een bij hun moeder inwonende broer te hebben. Diens naam kennen we echter niet. Ook David Jacob had meer broers dan de twee die van naam bekend zijn, en ook deze namen zullen wel niet meer met zekerheid te achterhalen zijn.

Met eenenveertig zielen moet de joodse gemeente in Aalten bepaald klein worden genoemd. Ter vergelijking volgen hier de opgaven van de overige twee kerkgenootschappen: de hervormde kerk telde in dat jaar 3332 leden, de katholieke kerk 390.[40] Deze geringe grootte was er tevens de oorzaak van dat de joodse gemeente maar weinig voorzieningen had. Er was geen echte synagoge, er was lang niet altijd een vaste voorganger en men beschikte evenmin over een eigen begraafplaats. In de *Statistieke Beschrijving* van Gelderland uit 1808 werd de situatie in de oostelijke Achterhoek als volgt beschreven:

> 'De Jooden hebben in desen ambte [de heerlijkheid Bredevoort] nergens eene kerk in eigendom, hebbende alleenlijk kamers of gedeelten van huyzen gehuurd, die tot een kerk verstrekken. Die van Wenterswijk besitten echter nog een klein stukje lands hun ten kerkhof dienende.'[41]

Men kwam dus bij elkaar in een 'huissynagoge', een als synagoge ingerichte huiskamer. Deze moet ergens tussen 1737 en 1776 zijn ontstaan want in het hierboven genoemde verhoor naar aanleiding van de vechtpartij tussen Jacob Gompert en diens oom Jacob David wordt voor het eerst van 'de Jodenkerk' in Aalten gesproken

De gemeente kende wel 'opsieners', een soort kerkbestuurders. Verder bestond er een armenzorg. De *Statistieke Beschrijving* vermeldt over de joodse gemeente in Aalten dat 'het weinige 't geen deze genoegsaam alle arme gemeenten bijeen kunnen brengen aan de armoedigsten onder deselven, gelijk ook aan behoeftige reisigers, uitdeelen'.[42] De gemeente was kennelijk toch welvarend genoeg om de eigen armen te onderhouden. Was dit niet het geval geweest, dan had de staat deze armen voor zijn rekening genomen, dit laatste een uitvloeisel van net in 1796 verleende burgerrecht.

Een akte uit 1810, ondertekend door de 'opsieners' Jacob Gompert (Fles) en Simon Jacob (Schaap), werpt iets meer licht op de kerkelijke gang van zaken in de Aaltense gemeente:

> 'Den Dienst word in deze gemeente en synagoge verrigt door een voorleezer op de ordinaire [gewone] Sabbath dagen en op de Extra ordinaire [buitengewone] door een Meester welke de twee voorzeide gemeentens [Aalten en Varsseveld] als dan ten hare kosten van elders ontbieden. Teegenwoordig egter heeft deselve alhier, nog voorlee-

zer, nog Meester en heeft eerstgenoemde in geen halv jaar gehad; wordende dus den Dienst als voorleezer door een lidt der gemeente beurtelings verrigt.'[43]

De Aaltense huissynagoge werd bezocht door de joden uit Aalten (negenendertig zielen) en die uit Varsseveld (twaalf zielen). Een bijdrage in de kosten van bijvoorbeeld het onderhoud van de kleine synagoge of een subsidie voor het betalen van een voorganger werd niet ontvangen. Alles diende uit de kerkelijke belasting van deze kleine groep te worden bekostigd. Het is dus niet verbazingwekkend, dat de joodse gemeente in Aalten, inclusief de kinderen slechts negenendertig leden tellend, zo weinig voorzieningen had. De geringe grootte zou een blijvend kenmerk van de joodse gemeente in het dorp zijn

Opnieuw kunnen we de vraag stellen naar de wijze waarop men in het onderhoud voorzag, het beroep en de hoogte van het inkomen. Deze vraag laat zich beter dan voorheen beantwoorden omdat meer gegevens dan vroeger voorhanden zijn. Op een lijst uit 1812 met de namen van de kiesgerechtigde mannen in Aalten, komen elf joodse namen voor.[44] In het Frans – Nederland was in 1810 immers ingelijfd bij Frankrijk – worden ook hun beroepen vermeld. Van de elf staan er vier als 'boucher' te boek, dat is slager of slachter, vijf van hen zijn 'marchand en detaille', koopman of handelaar, een is 'journalier', dagloner, en een, David Aron van Gelder, is 'cultivateur'. Hoe dit laatste moet worden begrepen, is niet helemaal duidelijk. Van joodse boeren in Aalten wordt in geen enkele andere bron melding gemaakt. In alle overige bronnen wordt David Aron van Gelder als koopman aangeduid. Het zou kunnen, dat hij in het bezit van een stuk grond was, waarop hij vee hield. David Aron zou dan gewoon veehandelaar zijn.

In 1813 werd in het allereerste bevolkingsregister van Aalten van negen joodse inwoners het beroep genoteerd. Ook daar vinden we voornamelijk kooplieden, waaronder een lompenkoopman en een winkelier Deze winkelier was Simon Jacob Schaap, tevens 'opsiener' bij de joodse gemeente, een nazaat van David Markus. De winkel van Simon Jacob was een ware 'winkel van Sinkel'. Er was werkelijk van alles te koop. Toen in 1815 zijn eerste vrouw overleed, werd een inventaris van de boedel opgemaakt. Hierdoor weten we vrij nauwkeurig wat hij zoal verkocht.[45] Zo had Simon Jacob in voorraad honderdtien ellen katoen, zesenveertig zwarte zijden doeken, negenenveertig rode en paarse katoenen doeken, tien ellen laken en zesenzeventig ellen witte kanten. Verder was er 'bommezijde' (bombazijn) en woldoek. Maar hij deed niet alleen in manufacturen, hij verkocht ook koffiebonen, cichorij, thee, tabak, kaarsen, kandij, zeep, peper en zout en raapolie, voorts borden, koperen potten en pannen, beestevallen en paardehaar Het moet in zijn winkel als in een klein warenhuis zijn geweest en Simon Jacob kon er goed van leven. Hij behoorde tot de meer welgestelden van het dorp.

Uit een belastingregister dat werd opgemaakt tussen 1803 en 1809 blijkt dat men in de handel, waarin vrijwel alle joden werkzaam waren, over het algemeen maar matig tot redelijk verdiende.[46] Simon Jacob behoorde tot de uitzonderingen. De Aaltense joden behoorden weliswaar niet tot de allerarmsten van het dorp, maar tot de rijken konden zij zeker niet worden gerekend. Het register, dat acht inkomensklassen onderscheidt, is in figuur 3 schematisch samengevat

Figuur 3 *Joden in het verpondingsregister tussen 1803 en 1809*

Klasse	Joden		Totaal Aaltense bevolking'	
8 (10 guldens)			9	2 %
7 (6 guldens)		–	16	3,6%
6 (4 guldens)		–	15	3,3%
5 (3 guldens)		–	48	10,3%
4 (2 guldens)	2	18,2%	42	9,3%
3 (1 gulden en 10 stuyvers)		–	45	9,9%
2 (1 gulden)	8	72,7%	204	45 %
1 (10 stuyvers)	1	9,1%	74	16,3%
totaal	11	100%	453	100%

De eerste kolom geeft het aantal personen weer de tweede kolom het percentage

In klasse 4, de hoogste klasse die door joden werd gehaald, komen slechts twee joodse namen voor. Het zijn Simon Jacob Schaap, de winkelier, en Lazer Levie de Haas, een uit Emserbad bij Koblenz afkomstige koopman die in 1802 in het huwelijk trad met de uit Lichtenvoorde afkomstige Geertruid Ansel, weduwe van ene Jacob Moses uit Aalten. Zij woonden op de Hogestraat.

Men moet met cijfers als die in figuur 3 natuurlijk zeer voorzichtig zijn. Als aan joodse zijde, met slechts elf personen, maar één persoon van klasse verandert, vindt direct een verschuiving van bijna tien procent plaats Dit neemt niet weg dat

deze cijfers als indicatie toch een duidelijke lijn vertonen. Delen we de tabel doormidden, dan ontstaat het volgende beeld:

Klasse 5-8:	Joden –	Totaal Aalten 19,5%
Klasse 1-4:	Joden 100%	Totaal Aalten 80,5%

Alle joden bevinden zich in de onderste helft, in de vier laagste klassen, terwijl voor de totale bevolking van Aalten geldt, dat ongeveer een op de vijf gezinnen (19,5%) zich in de klassen daarboven bevinden. Daar komt bij dat meer dan tachtig procent van de joden ook nog eens in de laagste twee klassen van die onderste helft (klassen 1 en 2) werden aangeslagen, terwijl voor de totale Aaltense bevolking dat percentage op 'slechts' ruim zestig kwam.

Waren de joden arm? Hoewel zij aanmerkelijk lager werden ingeschaald dan de *gemiddelde* Aaltense bevolking, waren zij niet armer dan *het grootste deel* van de Aaltense bevolking. Waren de joden rijk? Dit kan op grond van het belastingregister op geen enkele manier worden gezegd. Wij herhalen wat we hierboven al eens schreven: enkelen konden zich opwerken tot een redelijke welstand, redelijk maar niet buitensporig, de meesten leidden een sober en eenvoudig bestaan zoals de meeste inwoners van Aalten.

Rond 1813 moest een ieder die geen vaste achternaam had alsnog een achternaam kiezen. Figuur 4 laat de achternamen zien die de joodse Aaltenaren in dat jaar aannamen.[47] Deze namen vinden we vanaf 1813 in de burgerlijke stand.

De naam Vles werd via Flesch uiteindelijk als Fles gespeld. De naam Franken werd later Frank. Vergelijken we deze opsomming weer met figuur 2, dan blijkt nog steeds meer dan de helft van de Aaltense joden tot de familie van David Markus te behoren. Jacob Gompert Vles (1) en Sara Joseph (7) zijn kleinkinderen, evenals de drie broers David Jacob, Simon Jacob en Samson Jacob Schaap (3, 6, en 12). Ook David Isak de Haas (4) is een kleinzoon van David Markus. Van de vierenveertig Aaltense joden in 1813 (de echtgenoten zijn op deze lijst niet vermeld) zijn dat er achtentwintig.

Vatten we de eerste twee eeuwen van het verblijf van de joden alhier samen. Veelal als vluchtelingen uit Polen of Duitsland naar het relatief liberale en welvarende Nederland gekomen,

Figuur 4 *De achternamen die in 1813 door de Aaltense joden werden aangenomen*

1. Jacob Gompert Vles, met vier kinderen
   Gompert Jacob, 17 jaar
   Isac Jacob, 14 jaar
   Gumken Jacob, 25 jaar
   Fijken Jacob, 21 jaar

2. David Isak Franken, met een kind:
   Lea David, 15 jaar

3. David Jacob Schaap, met een kind
   Levie David, 6 jaar

4. David Isac de Haas, met vier kinderen
   Isac David, 10 jaar
   Gompe. David, 5 jaar
   Eva David, 6 jaar
   Bilha David, 2 jaar

5. Moses Jacob de Haas, met vier kinderen:
   Levi Moses, 8 jaar
   Jacob Moses, 6 jaar
   Sara Moses, 2 jaar
   Hendele Moses, 4 jaar

6. Simon Jacob Schaap, met vier kinderen
   Schöne Simon, 6 jaar
   Clara Simon, 4 jaar
   Dina Simon, 2 jaar
   Jacob Simon, 1 jaar

7. Weduwe Aron Gomperts van Gelder, met vijf kinderen.
   Joseph Aron, 33 jaar
   David Aron, 31 jaar
   Gompert Aron, 21 jaar
   Liefman Aron, 16 jaar
   Rachel Aron, 28 jaar

8. Bilha Abraham van Gelder, met een buitenechtelijke zoon:
   Philip, 44 jaar

9. Hendele Jacobs, met een buitenechtelijke zoon
   Benjamin, 13 jaar

10. Lazer Levie de Haas
11. Isaak Abraham de Haas
12. Samson Jacob Schaap

woonden in ieder geval vanaf ongeveer 1630 joodse families in Aalten. Zij hadden een soort 'gasten'-status waarvoor op verschillende gebieden beperkende regels golden. De officieel vastgelegde vrijheid van geweten kon in de praktijk nog wel eens problemen opleveren. Beperkingen met betrekking tot het uitoefenen van een beroep dreef de joden in deze streken voornamelijk in de handel. 'Koopman' was hier de belangrijkste kostwinning en zou dat ook later blijven. In de handel verdienden de joden over het algemeen maar matig. In de belastingregisters vinden we hun namen meestal in de laagste klassen.

Bijna tot het einde van de achttiende eeuw hadden de joden toestemming van de plaatselijke autoriteiten nodig om zich hier te vestigen. De 'import' van joden van buiten het dorp bleef hierdoor beperkt. Voornamelijk door huwelijken kwamen joden van buiten zich in Aalten vestigen. De joodse gemeente bleef hierdoor klein, en pas in de loop van de achttiende eeuw, tussen 1737 en 1776, splitsten de Aaltense joden zich af van de Bredevoortse gemeente en namen zij in Aalten een eigen synagoge, een huissynagoge, in gebruik.

Na de omwenteling van 1795 werden de beperkingen voor joden opgeheven. Joden werden burgers, en *voor de wet* werden zij van nu af behandeld als alle andere Nederlanders. Met het aannemen van een vaste achternaam verdween in de officiële stukken ook de gewoonte om joden aan te duiden met 'de jood'. De jood Simon Jacob werd Simon Jacob Schaap, 'Jode Aron Gomperts' werd Aron Gompert van Gelder. De Bataafse tijd is in juridisch opzicht een duidelijk breekpunt in de geschiedenis van de joden in Nederland. Wat niet uit de officiële stukken blijkt, is in hoeverre de verandering van de wet ook een verandering in de verhouding tussen joden en niet-joden tot gevolg had. Een mentaliteitsverandering wordt maar zeer ten dele door een wetsverandering bewerkstelligd en moet vooral in de praktijk groeien. Daar komt bij, dat de veranderingen die in de Bataafse en Franse tijd werden doorgevoerd, door het grootste deel van de Aaltense bevolking naar het schijnt met maar weinig enthousiasme werden ontvangen. Zo schreef B.D. Rots in zijn al eerder aangehaalde boek:

> 'Nu zou men denken, dat de bevolking met verlangen naar de aangekondigde ommekeer uitzag. Toch was dit niet zo. (...) Het was slechts een zeer klein aantal personen in het dorp, dat zich bij de [Fransgezinde] Patriotten partij had aangesloten; zij behoorden meest tot de vooraanstaande families van Aalten, die door correspondentie met andere plaatsen en het lezen van de patriotse pers (...) veel beter met de algemene toestand op de hoogte was dan hun plaatsgenoten.'[48]

De hervormingen waren van bovenaf opgelegd en waren niet het gevolg van een door iedereen gevoelde behoefte aan verandering. Het is voor ons niet meer mogelijk om na te gaan in hoeverre de joden rond 1800 al deel waren gaan uitmaken van de Aaltense samenleving of in hoeverre zij door niet-joden nog als vreemdelingen werden gezien. Al helemaal niet valt vast te stellen hoe door de joden zélf hierover werd gedacht. Het heeft er echter alle schijn van dat pas in de eeuw die volgen zou, de negentiende eeuw, zij werkelijk deel van de Aaltense gemeenschap werden, Aaltense burgers, niet alleen voor de wet maar ook in de praktijk. De laatste sporen van 'de vreemdeling' zijn echter nooit helemaal verdwenen. Het is deze periode, van 1815 tot 1940, die het onderwerp van het volgende hoofdstuk zal zijn, een periode die we als eenheid willen zien: de tijd van toenemende integratie van de joodse gemeenschap in de Aaltense samenleving, als kerkgenootschap onder de kerkgenootschappen, als Aaltenaar onder de Aaltenaren en als Nederlander onder de Nederlanders.

PERIODE VAN BLOEI: 1813-1940 2

AALTEN IN DE NEGENTIENDE EEUW

Ten gevolge van de Bataafse en Franse tijd was de bevolking nog armer geworden dan ze voordien al was. Moeizaam kwam in de loop van de negentiende eeuw in deze situatie verandering, een eeuw die voor het achtergebleven gebied dat de Achterhoek toentertijd was, in veel opzichten de overgang vormde van een gesloten, traditionele maatschappij naar een moderne, meer open samenleving zoals we die nu kennen. De negentiende eeuw gaf de opkomst van de industrie te zien, een industrie die de oude huisnijverheid langzaam verdrong. Voor Aalten waren onder andere de textiel-, klompen- en borstelfabrieken en de hoornindustrie van belang. De uitvinding van de kunstmest en de verbetering van de waterafvoer maakten het mogelijk om de woeste gronden rond het dorp te ontginnen en te bebouwen. Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd ook een begin gemaakt met het verharden van de verbindingswegen met de omliggende dorpen. Het postverkeer werd verbeterd, de trein en de krant deden hun intrede; de Achterhoek raakte uit haar isolement verlost, de blik op de wereld werd ruimer. Dat echter van een langzame opbloei moet worden gesproken, bewijst wel het grote aantal emigranten dat rond het midden van de vorige eeuw, vaak op grond van economische overwegingen, het dorp en het land verliet en naar Noord-Amerika vertrok.

Ook de relatie tussen de verschillende kerkgenootschappen verbeterde langzaam. De katholieken, tot 1795 gedwongen om in Duitsland ter kerke te gaan, beschikten vanaf 1799 over een eigen kerk aan de Kerkstraat. In 1798 werd in de grondwet vastgelegd dat de hervormde kerk geen staatskerk meer zou zijn en dat alle kerkgenootschappen gelijkwaardig naast elkaar zouden bestaan. Hoewel oude gewoontes en gevoelens van vijandschap niet zo maar verdwijnen en zelfs tot in deze eeuw

bleven doorwerken, en hoewel conflicten tussen de kerkgenootschappen bleven voorkomen, is de negentiende eeuw een eeuw van toenemende tolerantie. Tegelijk met de modernisering van het bestuur, de industrialisatie en de ontwikkeling van de moderne vervoer- en communicatiemiddelen maakte het traditionele, magische denken meer en meer plaats voor meer verlichte opvattingen over samenleven. Tegen deze zeer grof geschetste achtergrond speelt zich dit hoofdstuk af.[1]

CIJFERS OVER DE GROOTTE VAN DE AALTENSE JOODSE GEMEENTE

In het vorige hoofdstuk hebben we het aantal joden in Aalten in de zeventiende eeuw op ongeveer tien tot vijftien geschat. Dit cijfer is werkelijk niets meer dan een schatting want precieze informatie over de grootte van de joodse bevolking in deze periode is er niet. De gegevens in het register van de Liberale Gifte, zo'n honderd jaar later (zie figuur 1), zijn nauwkeuriger. Ook het aantal kinderen van de voor deze belasting aangeslagenen wordt vermeld en zo weten we dat rond 1748 in Aalten minstens vijfentwintig joden woonden, waarvan er acht belastingplichtig waren. Het dorp telde toen 1163 inwoners in totaal, de buurtschappen 2135.[2]

In 1798 deed de joodse gemeente zelf opgave van het aantal leden. Zij was eenenveertig zielen groot. De Bredevoortse joodse gemeente telde in dat jaar drieëndertig leden.[3] Het dorp had rond het jaar 1800 ongeveer 1400 inwoners.

Was tot die tijd dus van een geleidelijke toename van het aantal joden in Aalten sprake, in de eerste dertig jaar van de vorige eeuw stabiliseerde dit aantal zich; het bleef rond de veertig schommelen. In de Statistieke Beschrijving van Gelderland uit 1808 wordt een cijfer van negenendertig genoemd. De Bredevoortse joodse gemeente telde toen achtendertig leden.[4] (In de buurtschappen hebben nooit joden gewoond.) In 1813 telde Aalten eenenveertig joodse inwoners.[5]

In 1830 en in 1840 werden in Aalten volkstellingen gehouden. Bij de eerste telling woonden negenendertig joden in het dorp; evenveel als in 1808. Het opvallende bij deze volkstelling is, dat we vrijwel geen nieuwe namen tegenkomen in vergelijking met de gegevens uit 1813 (zie figuur 4). De joodse families in Aalten in 1830 zijn dezelfde of de directe nakomelingen van de families die hier zo'n zeventien jaar eerder waren te vinden. Nog verbazingwekkender is het, dat tien jaar later, bij de telling van 1840, het aantal joden in Aalten tot zeventig was opgelopen (een toename van 80%), terwijl het nog steeds voornamelijk om dezelfde families ging (zie figuur 5).[6]

Figuur 5 *Joodse families in Aalten bij de volkstellingen in Aalten in 1830 en 1840*

In 1830 telde Aalten de volgende joodse huishoudens		Tien jaar later, in 1840, waren de volgende wijzigingen opgetreden	
Joseph Aron van Gelder × Sara Philips, 2 kinderen	4	+ 1 kind	
David Aron van Gelder × Fraatje Abraham Joël, 3 kinderen	5	+ 4 kinderen	[illegible]
Gompert Jacob Fles × Brandjen Simon, 2 kinderen en neefje Levie David Schaap	5	+ 1 kind, Levie David overleed in 1840	[illegible]
Hanna Gomperts (wed. David Jacob Schaap):	1	Geen veranderingen	1
Salomon Moses de Haas (z.v. Hendele Jacobs, * Bredevoort, 1755-1847) × Sophia van Gelder, 1 kind:	3	+ 3 kinderen:	[illegible]
Eva Nathan (wed. Philip Sander van Gelder):	1	Geen veranderingen:	[illegible]
Lazer Levie de Haas (wed. Geertruid Ansel).	1	Geen veranderingen.	1
David Isac de Haas × Sophia Gomperts, 3 kinderen.	5	in huis: 'Joodse Meester' Marcus Serdiner	[illegible]
Isak David de Haas (z.v. David Isac) × Minske Rosenberg.	2	+ 5 kinderen	
Moses Jacob de Haas × Sophia Isak, 4 kinderen:	6	1 kind overleden.	[illegible]
Jacob Simon, Scheune en Klara Schaap (kinderen van winkelier Simon Jacob Schaap	3	Alle drie huwden: a. Jacob Simon Schaap × Rebecca van Gelder, 1 kind. b. Scheune Schaap × Jacob Casper Cohen, 4 kinderen en een 'meid': c. Klara Schaap × Salomon Leijser van Gelder, 3 kinderen:	3 [illegible]
Lea David Franken	1	Zie hieronder	
Benjamin Nathan van Beek en zijn moeder Hendele Jacobs (* Aalten 1772-1841):	2	Lea David Franken × Benjamin van Beek, 2 kinderen en Hendele Jacobs: Leopold David Reichenberger × Bilha Moses de Haas, 2 kinderen.	5 4
Aantal joodse inwoners in 1830:	39	Aantal joodse inwoners in 1840:	70

Waar kwam deze groei vandaan? Weliswaar was het aantal leden van de joodse gemeente tussen 1830 en 1840 met 80% toegenomen, maar het aantal zelfstandige huishoudens was in diezelfde tien jaar slechts van dertien op vijftien gekomen (een toename van ruim 15%). Verreweg het grootste deel van de groei van het ledental moet worden toegeschreven aan een geboortenoverschot. Er waren in tien jaar tijd zesentwintig kinderen bijgekomen. Twee personen overleden in die periode en slechts zeven kwamen van andere plaatsen naar Aalten. Van die zeven nieuwkomers waren er drie in Aalten gekomen door huwelijken met Aaltense partners (de kinderen van Simon Jacob Schaap), en een was al evenzeer met een Aaltense joodse familie verbonden want zij was als 'meid' in dienst bij het gezin van Jacob Casper Cohen. Ook Marcus Isaac Serdiner, de 'Joodse Meester', kwam ongetwijfeld op verzoek van de Aaltense joden in het dorp wonen. Het enige huishouden dat niet door een huwelijk of, voorzover valt na te gaan, op verzoek van de Aaltense joden naar het dorp kwam, is de familie Reichenberger, waarvan de vrouw, Bilha Moses de Haas, altijd nog een zuster was van Salomon Moses de Haas die hier al langer woonde. Bovendien was Bilha de Haas afkomstig uit Bredevoort. Contacten tussen leden van de Bredevoortse en de Aaltense joodse gemeenten waren altijd al veel voorgekomen; de laatste was immers een afsplitsing van de eerste.

De Bredevoortse joodse gemeente, die veel ouder was dan die in Aalten en die rond 1800 bijna evenveel leden telde als de Aaltense gemeente, ging in de loop van de negentiende eeuw gestadig in grootte achteruit, zozeer zelfs dat zij als zelfstandige kerkelijke gemeente rond 1906 werd opgeheven. Tot in de jaren dertig van deze eeuw hebben echter nog enkele joden in het stadje gewoond.[7] Dit proces van achteruitgang loopt parallel met het afnemende belang van Bredevoort in zijn algemeenheid nadat het in het begin van de negentiende eeuw ophield het bestuurlijke centrum van de zuid-oostelijke Achterhoek te zijn.

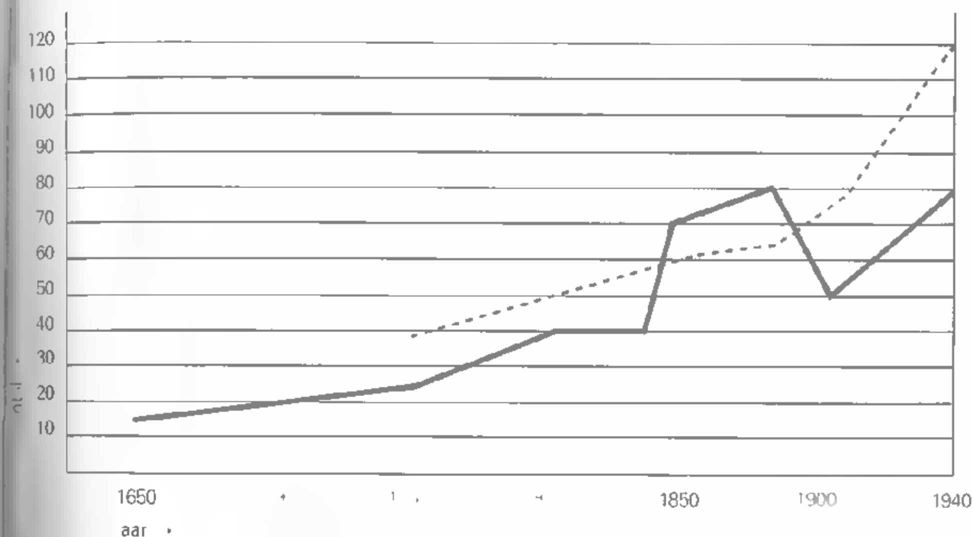
Keren we terug naar figuur 5. Ondanks de spectaculaire groei van Aaltens joodse gemeente in zo'n korte tijd, zouden we willen concluderen dat het dorp als vestigingsplaats voor joden van buiten Aalten weinig aantrekkingskracht had. Het allergrootste deel van deze groei moet worden verklaard door huwelijken en vooral door het grote aantal geboorten; niet het aantal huishoudens nam in die tien jaar zo sterk toe (van 13 tot

15), maar de gemiddelde grootte van de huishoudens (deze steeg in tien jaar van 3 tot ruim 4,6 personen per huishouding, een toename van ruim 53%). Het is niet duidelijk wat de oorzaak van deze geboortengolf is geweest.

Vanaf 1849 werden door de plaatselijke overheid *Verslagen over de Toestand der Gemeente* bijgehouden, aanvankelijk ieder jaar, vanaf 1866 iedere vijf jaar.[8] In deze verslagen, waarin de werkzaamheden der gemeente en de staat der gemeentelijke voorzieningen over de afgelopen periode werden opgetekend, is ook iedere keer een korte bevolkingsstatistiek te vinden, het totale aantal inwoners, uitgesplitst naar kerkgenootschap. Combineren we de hierboven gegeven cijfers met de gegevens uit deze verslagen, dan kan de grafiek in figuur 6 worden gemaakt.

De grafiek heeft betrekking op het aantal leden der joodse gemeente in het dorp Aalten (zonder Bredevoort), vergeleken met de totale bevolking (= 100) van de gemeente Aalten (dorp, buurtschappen en Bredevoort). Helaas beschikten we niet over voldoende cijfermateriaal over de totale bevolking van alleen Aalten dorp.

Figuur 6 *Aantal joden ten opzichte van de totale Aaltense bevolking tussen 1650 en 1940*[1]

De stippellijn die de groei van de Aaltense bevolking weergeeft levert weinig problemen op. Vanaf 1750 (ongeveer 3300 inwoners in dorp en buurtschappen) steeg het aantal inwoners gelijkmatig, met een lichte hapering in de groei rond het midden van de vorige eeuw. Meer dan duizend Aaltenaren emigreerden toen naar de Verenigde Staten. Nadat deze emigratiegolf over het hoogtepunt heen was, nam de bevolking weer versneld toe. In 1947 telde het dorp met de buurtschappen

12.161 inwoners.[9] Deze bevolkingsgroei wijkt niet wezenlijk af van de landelijke ontw.kkeling

De lijn die de toe- en afname van de joodse bevolking in Aalten aangeeft, verloopt veel minder rechtlijnig. Vanaf ongeveer 1650 tot 1800 nam het aantal joodse inwoners in Aalten geleidelijk toe om dan tussen 1800 en 1830 op ongeveer veertig stabiel te blijven. Tussen 1830 en 1840 had bijna een verdubbeling plaats, vrijwel geheel veroorzaakt door het bovengenoemde geboortenoverschot. Deze stijging zette ook na 1840 nog licht door tot ongeveer 1875. Het dorp telde dat jaar tachtig joodse inwoners. Toen gebeurde er echter iets vreemds. Tussen 1875 en 1895 daalde het aantal tot rond de vijftig, bijna het niveau van 1800, om daarna weer langzaam op te lopen tot tachtig in 1940. Hoe kan deze plotselinge terugloop worden verklaard?

Wanneer we de plotselinge stijg.ng en daling tussen 1830 en 1895 even wegdenken en de lijn in figuur 6 gewoon doortrekken, ontstaat een veel eenvoudiger beeld. de groei van de joodse bevolking zou dan min of meer gelijk oplopen met de groei van de totale Aaltense bevolking Bovendien zou deze groei dan overeenkomen met de landelijke en regionale ontwikkelingen. Van de landelijk ontwikkeling kan worden gezegd dat het hoogtepunt van de mediene (het jodendom in 'de provincie') rond 1890 lag. Na dit jaar gingen steeds meer joden in de grote steden in het westen van Nederland wonen. Ook de cijfers voor de provincie Gelderland laten dit beeld zien. tussen 1809 en 1889 nam de Gelderse joodse bevolking toe van 2353 tot 5243. Na 1890 bleef dit aantal tot in de oorlogsjaren min of meer stabiel. Een uitzondering vormde de Achterhoek, waar het aantal joden ook na 1890 bleef groeien.[10] Dit laatste was, zoals figuur 6 laat zien, ook in Aalten het geval. Maar de merkwaardige ontwikkeling tussen 1830 en 1895 loopt *niet* gelijk op met de landelijke of regionale tendensen. Het dieptepunt in Aalten valt samen met het hoogtepunt van de mediene Deze ontwikkeling moet daarom waarschijnlijk uit plaatselijke omstandigheden worden verklaard.

Zoals we hierboven zagen, waren de joden in deze streken door de eeuwenlange beperkingen in de beroepskeuze vooral in de kleine handel, de detailhandel terecht gekomen. Dit maakte hen direct afhankelijk van de grootte van de plaatselijke bevolking; het was immers aan deze mensen dat zij, als detailhandelaren, hun waren verkochten. Die plaatselijke bevolking groeide in het midden van de vorige eeuw maar langzaam. Dit kwam vooral door de emigratie naar Amerika, veroorzaakt door het feit dat de groei van de bevolking niet gepaard ging met een evenredige vergroting van de oppervlakte cultuurgrond, de grond die voor landbouw geschikt is gemaakt. Het gebrek aan landbouwgrond leidde wel tot opdeling en versnippering van boerderijen en tot vestigingen langs de randen van de markegronden, kleine huisjes meest, met weinig land. Het waren vooral de bewoners van deze kleine, armelijke boerderijtjes, die wegtrokken om in de Verenigde Staten nieuw land te ontginnen.[1]

Terwijl de plaatselijke bevolking dus maar langzaam groeide, werd het aantal joden in Aalten door een geboortenoverschot bijna verdubbeld. Eenvoudig gezegd: het aantal joden dat in Aalten in de kleine handel zijn brood moest verdienen, was veel te groot geworden in verhouding tot het totale aantal inwoners van het dorp. Tegen het einde van de jaren zeventig, dat wil zeggen, toen de generatie van de geboortengolf volwassen was geworden, veelal zou huwen en nu zelf in het onderhoud moest gaan voorzien, juist vanaf die tijd trokken verschillende joodse families weg uit Aalten, vooral naar de wat grotere steden in Oost-Nederland zoals Arnhem, Zutphen en Deventer. (Dat de joden niet ook naar Amerika trokken, zou kunnen samenhangen met de hier bestaande godsdienstvrijheid en het feit dat in deze steden al een joods kerkelijk leven bestond.) Pas toen de totale bevolking van Aalten weer begon toe te nemen, kon ook het aantal mensen dat in de kleine handel werkte weer groeien Dat is nu precies wat er, met enige vertraging, gebeurde. Vanaf het einde van de negentiende eeuw vestigden zich verschillende families van buiten het dorp in Aalten. Het was pas toen dat naast de oude, bekende joodse namen als Van Gelder, Schaap, Fles en De Haas, nieuwe familienamen opdoken als Ten Bosch, Fuldauer, Gans, Goedhart, Heijmans, Kropveld, Landau, Leezer, Meijler en Weijel. Het was de eerste keer dat naast de 'oud-Aaltense' joodse families op grote schaal andere families naar hier kwamen Het waren deze families die tot aan de tweede wereldoorlog het grootste deel van Aaltens joodse bevolking zouden uitmaken Eerst na 1933 kwam opnieuw een grote groep joden naar Aalten: de vluchtelingen voor het Hitlerregime Op deze groep komen we in samenhang met de oorlog terug.

Over het joodse, religieuze onderwijs en over het algemene onderwijs aan joodse kinderen in Aalten in de vorige eeuw weten we maar weinig. Lang niet iedereen bezocht in die tijd de lagere school, de leerplichtwet stamt immers pas uit het begin van de twintigste eeuw. Zo vinden we onder heel wat geboorte- en huwelijksakten de mededeling dat de getuigen hebben verklaard niet te kunnen schrijven zodat zij geen handtekening hoefden te zetten. Het was echter een vrij algemeen voorkomend verschijnsel, dat mensen niet konden schrijven. Maar wie naar school ging, bezocht de dorpsschool, gelegen aan de Landstraat, ten zuiden van de kerk. Deze school viel tot ongeveer 1800 onder de verantwoordelijkheid van het hervormde kerkbestuur. Dit bestuur stelde de onderwijzers aan en bewaakte de kwaliteit van het onderricht. In 1801 en 1803 werden wetten van kracht, die aan de bemoeienissen van de kerk met het onderwijs een einde maakten. De dorpsschool werd een openbare school, de schoolmeester werd voortaan benoemd door het gemeentebestuur. De gemeente betaalde ook de schoolgelden van die leerlingen, wier ouders onvermogend waren.[12]

Klassefoto van de openbare school uit 1930. Vooraan, tweede van rechts Simon Kropveld, boven hem George Oppenheim. In de achterste rij, met bril, Arnold van Gelder, zoon van slager Levie van Gelder. (collectie E.M. Smilda, Aalten)

Of vóór 1800, toen de school nog onder het hervormde kerkbestuur viel, de joodse kinderen hier onderwijs genoten, is niet bekend. Dat dit wel het geval was na de veranderingen van 1801 en 1803, valt uit enkele stukken op te maken. Zo schreef schoolmeester Herman Schotman, die aan de gemeente verantwoording moest afleggen over de onbetaalde schoolrekeningen, in 1828 aan het gemeentebestuur: 'Op de Nota der Schoolgelden welke onbetaald zijn gebleven, vermeend den onderwijzer alleen de zodanige te hebben geplaatst, die volstrekt voor onvermogend zijn te houden'. Op de lijst van onvermogende ouders, een dertigtal namen, vinden we Moses Jacob de Haas, 'een arme Jood zonder beroep en eenige goederen of vermogen, bestaande zijne huishouding in vrouw en 4 à 5 kinderen, die geheel na het uiterlijk te zien van weldadigheid van anderen leven'.[13] Het was dezelfde Moses Jacob de Haas die in 1802 met Sophia Isak uit Jüchen was getrouwd en die tussen 1803 en 1809 als enige Aaltense jood in de allerlaagste klasse van het verpondingsregister (zie figuur 3) was aangeslagen.

Toen tegen het einde van de negentiende eeuw het bijzondere onderwijs opkwam, was de joodse gemeenschap in Aalten veel te klein om een eigen joodse school voor lager onderwijs te stichten. Voor de joodse kinderen bleef de 'staatsschool', de openbare school, de gebruikelijke plaats om het lezen, schrijven en rekenen te leren. Het religieuze onderwijs, 'joodse les', werd na schooltijd en op zondag door de 'joodse meester' of, als de gemeente tijdelijk geen leraar had, door de ouders verzorgd. Tot zover onze gegevens uit het bevolkingsregister reiken (1823), woonde bijna altijd wel een joodse leraar in het dorp.

De oudste naam die in het bevolkingsregister is te vinden, is die van Hartog Isak Rubens die hier rond 1830 les gaf. Omdat de Aaltense gemeente echter klein was, geen subsidie ontving voor het onderhouden van haar zielzorger en daarom te weinig middelen bezat om verschillende mensen in dienst te hebben, hadden Hartog Isak Rubens en zijn opvolgers niet alleen de taak om het onderwijs aan de kinderen te verzorgen, maar bekleedden zij ook de functie van voorganger in de synagoge, van ritueel slachter van het vee en soms van besnijder bij geboorten. In figuur 7 zijn de leraren opgenomen, die tot 1880 in Aalten werkzaam waren.

Over Eisor of Auser Hilfman schreef Hans Kooger in zijn artikel *Joods leven in Aalten en Bredevoort*: 'Hij was met zijn broer Dov, waarschijnlijk tijdens een pogrom, uit zijn geboorteland

Figuur 7 *Joodse godsdienstonderwijzers in Aalten, 1830-1880*

	gaf les:
Hartog Isak Rubens (* Elburg, 1807	rond 1830
Elias Harpman (* Culemborg, 1778)	1835-1838
Marcus Serdiner (* Polen, 1798)	1838-1840
Oser Philip Schachna (* Polen, 1816)	1840-1841
Joska Beskovicz Blum (* Polen, 1808)	1841-1842
Isaack Moses Levy Kan (* Leeuwarden, 1797)	1842 1844
David Isak Simons (* Nieuwerschans, 1799)	1845-1848
Leijser Pinkers (* Rusland of Polen, 1784)	?
Moses Benedictus Polak (* Harlingen, 1799)	1855-1858
Samuel Jacob Wetschrijver (* Weesp, 1832)	?
Meijer de Haas (* Meppel, 1841)	1866-1867
Jonas Kalkoene (* Amsterdam, 1845)	?
Israël Levie Meyerovitz (* Jacobsstadt, 1847)	?
Eisor Hilfman (* Marienpohl, 1848)	tussen 1870 en 1880

(Rusland) gevlucht. Auser Hilfman ging inwonen bij Pinkus Breslauer, een Pool, die aanvankelijk in Bredevoort woonde en er ook kerkmeester werd. Auser Hilfman trouwde met Breslauers 21 jarige dochter Geertruida. Het paar kreeg drie kinderen: Rika, Pinkus en Nettie. Auser Hilfman was behalve voorganger ook sofeer, dat is wetsrollenschrijver. Hij ging na zijn Aaltense periode nog naar de gemeenten Hardenberg, Harderwijk, Vianen en Schoonhoven.' De zoon van Auser

Eisor Hilfman in 1934. Hij was in de jaren zeventig van de vorige eeuw als voorganger in Aalten werkzaam. (collectie J. Cohen, Amsterdam)

Hilfman, Pinkus, geboren in Aalten in 1877, bezocht het seminarium. Hij werd in 1897 in Amsterdam bevorderd tot godsdienstleraar in de tweede rang. In 1901 vertrok hij naar Suriname, alwaar hij een bekend talmoedgeleerde werd en onder andere een boek over de geschiedenis van de joden in Suriname schreef. Hij keerde voor 1940 naar Europa terug en stierf in Amsterdam in 1943, zo meldt Hans Kooger.[14] Na het vertrek van Auser Hilfman kwam Simon Abraham Vles uit Zutphen in dienst van de Aaltense gemeente. Hij zou hier meer dan dertig jaar, van 1881 tot 1912, het kerkelijke ambt in de Israëlitische gemeente blijven vervullen.

De meeste joodse onderwijzers woonden bij een der Aaltense joodse families in huis. Slechts een enkeling betrok met zijn gezin een huis voor zichzelf. Zo woonden tussen 1835 en 1860 alle leraren bij de familie De Haas op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat. Pas in de loop van de twintigste eeuw verwierf de joodse gemeente het huis naast de in 1857 ingewijde synagoge. Dit huis diende voortaan tot woning van de 'chazan', de voorganger in de synagoge.

In 1884 werd een mede door de overheid gesubsidieerd, officieel schooltje voor de joodse les gesticht.[15] Hier kregen de leerlingen van hun vijfde tot hun dertiende, de leeftijd waarop men de kerkelijke meerderjarigheid bereikt, les in het lezen van hebreeuws, in lofzegging, gebedenvertaling en joodse geschiedenis.

Het schooltje telde in het eerste jaar van zijn bestaan negentien leerlingen, Abraham, Levie en Sophie van Gelder, kinderen van slager Aron David van Gelder; Salomon, Leijzer, Jacob en Saartje Cohen, kinderen van manufacturier Simon Jacob Cohen die met zijn gezin in 1892 naar Zutphen vertrok, en Moses, Izaäk, Abraham en Sara ten Bosch, kinderen van koopman Jacob ten Bosch uit Lichtenvoorde, die in 1873 in Aalten was komen wonen. Voorts Casper Roos, zoon van koopman Levie Roos uit Amsterdam, die was gehuwd met een zuster van Simon Jacob Cohen, en Simon, Henriëtte en Dora Heijmans, de kinderen van Nathan Salomon Heijmans uit Groenlo, die op de hoek van de Stationsstraat en de Landstraat een manufacturenwinkel had. Tenslotte Jacob en Rica Goedhart, kinderen van 'vleeschhouwer' Levi Goedhart uit Enschede, en Rebecca en Pauline Gans, de oudste kinderen van 'pijpenfabrikant' Marcus Gans.[16]

Deze leerlingen bezochten allen de openbare school tot 4 uur 's middags om dan 'na afloop van den staatsschool',

dagelijks, behalve op sabbat, te worden onderwezen in de bovengenoemde vakken. Dat was, zoals te begrijpen valt, niet leuk voor de leerlingen, de joodse kinderen moesten naar school terwijl de niet-joodse kinderen al vrij waren. Zeker in het begin liet de belangstelling daarom nog wel eens te wensen over. Om het schoolbezoek te stimuleren werden toen jaarlijks 'joodse boeken' uitgedeeld als beloning voor vlijt en 'getrouw ter schole komen'.[17] Of deze boeken het schoolbezoek werkelijk hebben gestimuleerd? Wie weet? Later werd het aantal schooluren toch maar drastisch beperkt. Niet meer dagelijks maar alleen op de woensdagmiddag en op zondag was er joodse les. Uit enkele interviews:

'Het godsdienstonderwijs dat wij kregen, dat was altijd na schooltijd en op zondagmorgen. Woensdag was vrij en dan moesten wij naar de joodse les
Hoe de joodse les was? U heeft toch ook les gehad? Het was bij ons niet anders. Ach, wij als jongens gooiden er met de pet naar. Precies als bij U. Natuurlijk, je leerde Hebreeuws. Natuurlijk moest je daar iets voor doen. Wij deden ook wel wat, maar niet zo veel. En op je dertiende dan wist je genoeg, dan deed je Bar Mitzwah en dan was het afgelopen.'

'Bij de synagoge, er naast, daar was vroeger het joodse schooltje De chazan, degene die voor ging in de synagoge, gaf meteen de joodse les, bij hem thuis Dat waren mijnheer Akker en Hamburger, en vlak voor de oorlog Jeawab.
En dan had je wel eens de smoor in, want als andere kinderen vrij waren, moesten wij de hele middag naar joodse les. Ja, en dan werd er wel eens "met de klompen naar gegooid". En later, toen is aan de andere kant van de synagoge het joodse schooltje gekomen.
Ik schat dat er voor de oorlog toch wel zo'n vijftien of twintig kinderen naar school gingen. In groepen, naargelang de leeftijd, kregen we les. Ik heb zelfs nog een boekje (lachend) waar nog een opdracht in staat van de onderwijzer, voor goed gedrag.
Eens in de zoveel tijd kwam de opperrabbijn langs om te kijken of je goed geleerd had. Dan moest je een stukje voorlezen of zoiets dergelijks. Maar over het algemeen werd er nogal keet geschopt, we hadden allemaal de pest

Via het steegje naast de synagoge liepen de kinderen vroeger naar 'joodse les' (collectie auteur)

in dat we naar joodse les moesten, ..en voor zo'n leraar, nou, dat viel nog wel eens tegen om zo'n groep wat te leren.
Op je dertiende deed je Bar Mitzwah. U weet, er zijn tien mannen nodig voor een dienst. Na je Bar Mitzwah telde je mee als tiende man, dan werd je volledig geaccepteerd als volwassene. Je moest dan een stuk uit de Thora voorlezen of, als je dat kon, zelfs zingen Dat werd er zo ingestampt, dat ging eigenlijk altijd goed, het kwam bijna niet voor dat het niet goed ging
En na afloop kreeg je cadeautjes. Tegenwoordig wordt dat nogal overdreven. Bar Mitzwah, dat was, net als de andere feestdagen of als de vrijdagavond, een echt familiefeest, echt gezellig onder elkaar.'

'Wij gingen achter de synagoge naar joodse les Het steegje in en een houten trapje op, zeer tot onze woede, wanneer andere kinderen gezellig vrij hadden Achteraf ben ik natuurlijk blij dat ik het allemaal geleerd heb.
We waren met tien of twaalf kinderen. Heel vroeger hadden we mijnheer Vles, een dikke, korte man met een baard, ik zie hem nog zo voor me. Streng en een beetje

een mopperkous. We móésten leren. Kinderen die gedwongen worden om op de vrije morgen een paar uur les te nemen, die zijn toch al niet zo gemakkelijk.
Twee keer per jaar kwam de opperrabbijn op bezoek. Dat was, geloof ik, opperrabbijn Tal. En als je het goed gedaan had, dan kreeg je later snoep.'

Zo bestaat het joodse schooltje in de herinnering van velen En toch, eenmaal volwassen geworden, stuurde iedereen zijn eigen kinderen er weer heen. Want in Aalten, waar de joodse gemeenschap te klein was om een uitgebreid joods verenigingsleven in stand te houden, was het joodse onderwijs een van de belangrijkste middelen om de eigen identiteit, de eigen normen en tradities te bewaren. En 'achteraf was je natuurlijk blij dat je het allemaal geleerd had'.

De kosten van het schooltje bedroegen in de beginjaren zo'n *f* 85,– voor de huur van het lokaal, het schoonmaken, de verwarming, verlichting, voor de schoolboeken en de prijzen die werden uitgereikt. Hiervan nam het rijk *f* 50,– voor zijn rekening terwijl de rest werd opgebracht door de ouders. 'Het schoolgeld der betalende leerlingen is inbegrepen onder de kerkelijke bijdrage hunner ouders', zo staat in een der eerste jaarverslagen te lezen.[18] Reeds in 1892 stopte de overheidsondersteuning omdat de Aaltense gemeente geen behoeftige leerlingen meer telde. Een protestbrief van het schoolbestuur, waarin werd betoogd dat desondanks de bezoldiging van de onderwijzer zwaar drukte op de kleine gemeente, mocht niet baten. De joodse gemeente diende het schooltje voortaan uit eigen belastingen in stand te houden [19]

Om de kwaliteit van het onderwijs te bewaken, werd de school regelmatig bezocht door de opperrabbijn uit Arnhem. Hij overhoorde de leerlingen en bracht daarvan verslag uit aan de Permanente Commissie in Amsterdam, het centrale orgaan voor de Nederlandse joden buiten de hoofdstad. In die eerste jaren dat de school functioneerde, was hij nog niet erg te spreken over het niveau van de leerlingen:

'In de *tweede* afdeling dezer klasse – men lette er op dat dit de hoogste meisjesklasse is – was één meisje, dat betrekkelijk weinig gebedenvertaling kende, die van de geschiedenis niet verder kwam dan tot Moses' geboorte, van de feest- en vastendagen eens iets gehoord had. Het andere meisje kende ook dat niet.'[20]

Joodse les, 1925. achterste rij v.l n r · leraar Heiman Akker, Sophie de Haas, Henri Meijler, Maurits van Gelder, Jacob Weijel, onbekend Daarvoor onbekend, Lena ropveld, onbekend Staand: Bertha Leezer, Julchen van Gelder, Arthur Meijler, Eveline n Gelder Zittend en knielend· Izak Kropveld, Eli Schaap, David Kropveld, Joseph Hacks en Bram Kropveld. (collectie Joods Historisch Museum, Amsterdam)

Toch luidde zijn oordeel 'Gunstig!', niet vanwege het peil der geleverde prestaties – die waren naar zijn mening zelfs zeer middelmatig – maar omdat hij toch verbetering en vooruitgang bespeurde. Die verbetering was te danken aan de inspanningen van mijnheer Vles

Simon Abraham Vles werd geboren op 30 januari 1836 in Zutphen. Hij huwde Eva Sander uit Werth en kwam in 1881 in dienst van Israëlitische gemeente in Aalten. Na de dood van zijn vrouw in 1898 hertrouwde hij een jaar later met Sara Schaap uit Hilversum. Pas toen ook zijn tweede vrouw in 1912 op zevenenvijftigjarige leeftijd overleed, legde hij zijn kerkelijke ambt neer en keerde hij terug naar zijn geboorteplaats alwaar hij in 1928 overleed. Van alle onderwijzers die in Aalten werkzaam zijn geweest, was hij verreweg het langst aan de gemeente verbonden. Zijn overlijden werd in verschillende kranten herdacht. Hij was een behoudend en orthodox man, zo schreef de Aaltensche Courant op 30 maart 1928, die in die dertig jaar heel wat generaties had gevormd. 'Ook buiten de gemeente Aalten maakte men meermalen van zijn diensten gebruik bij huwelijken en besnijdenissen.' Het Nieuw Israëlitisch Weekblad schreef: 'Zelf opgevoed in een echt Joodsche sfeer (was hij) een man die, alhoewel door maatschappelijke omstandigheden niet gediplomeerd, zijn taak als gazzan, sjochet [ritueel slachter] en onderwijzer met heilige ijver heeft vervuld. Ook als vaardig mohel [besnijder bij geboorten] genoot wijlen Vles in den gansen omtrek een goede reputatie. Dat het jarenlange werken van dezen voorganger vruchten heeft gedragen, bewijst de goede Joodsche geest, die thans nog in de gemeente heerst en die er tot in lengte van dagen moge blijven heersen.' De onderwijzers die na zijn vertrek aan de Aaltense synagoge waren verbonden, zijn opgenomen in figuur 8.[21]

De laatste voorganger die Aalten kende, was John Jedwab die met de in Aalten geboren Lena Kropveld trouwde. Enkele jaren na de oorlog verhuisde hij naar Amerika, alwaar hij inmiddels is overleden.

DE SYNAGOGE EN HET KERKBESTUUR

Tot halverwege de vorige eeuw heeft de Aaltense joodse gemeente genoegen moeten nemen met een bescheiden huissynagoge. Het aantal leden was immers beperkt en in de eerste dertig jaar van de vorige eeuw bovendien constant: rond de

Figuur 8 *Joodse godsdienstonderwijzers in Aalten 1913-1948*

Levie de Wolff (* Tiel, 1873)	gaf les:	1913-1917
M. Rosenbaum (?)		1917
Louis Karel Nieweg (* Leek, 1896)		1917-1919
Jacob Seijffers (* Den Bosch, 1868)		1920-1921
Louis Cats (* Amsterdam, 1876)		1921-1922
I. Agsteribbe (?)		1922
Herman Akker (* Sneek, 1894)		1922-1928
Gerrit Hamburger (* Utrecht, 1899)		1928-1936
André Andriesse (* Cuyk, ?)		1936-1938
John Jedwab (* Poznan, 1912)		1938-1948

veertig personen. Pas toen vanaf ongeveer 1830 het ledental plotseling begon te stijgen en in tien jaar van negenendertig opliep tot zeventig, schijnt men aan de totstandkoming van een eigen kerkgebouw te hebben gewerkt. In 1845 diende men voor het eerst een verzoek in om een eigen synagoge te mogen bouwen, maar pas tien jaar later, na een hernieuwd verzoek, kwam het in de Aaltense gemeenteraad tot een daadwerkelijke behandeling van de aanvraag.[22]

De grond waarop de synagoge gebouwd zou worden, een tuin aan de 'Koelmanstegge', de huidige Stationsstraat, was

Voorganger Louis Karel Nieweg met zijn vrouw Marie van Tijn en hun kinderen Betty en Ma[illegible]s. (collectie M. van Zuyden, Amsterdam)

in 1846 door manufacturier en kerkbestuurder Izak David de Haas van schoenmaker Gildhuis gekocht. Pas in 1860, enkele jaren na de bouw van de synagoge, kwam dit stuk grond op naam van de Israëlitische gemeente te staan.

Op 17 juli 1855 diende het Israëlitische kerkbestuur dus voor de tweede maal een verzoek in bij het gemeentebestuur Nadat zowel het bestuur van de hervormde kerk als dat van de katholieke kerk had laten weten dat zij geen bezwaar hadden tegen de bouw van de synagoge, stuurde de gemeenteraad op 31 juli 1855 aan de joodse gemeente het bericht dat met de bouw kon worden begonnen. Maar al snel bleek dat de verklaring van het katholieke kerkbestuur op een misverstand berustte. Wat was het geval?

Ook de katholieken waren van plan een nieuwe kerk te bouwen. Deze moest verrijzen op een perceel aan de Dijkstraat, direct grenzend aan het terrein waarop de synagoge zou worden neergezet. Het verzoek van het katholieke kerkbestuur om een nieuwe kerk te mogen bouwen, had eveneens op 17 juli 1855 de Aaltense gemeenteraad bereikt, maar wel enkele uren eerder De verklaring dat men geen bezwaar had tegen de bouw van een synagoge was door het katholieke kerkbestuur dan ook afgegeven in de veronderstelling dat het gemeentebestuur een bouwvergunning voor de synagoge aan de 'Koelmanstegge' zou weigeren omdat de aanvraag daarvan later was verstuurd dan de aanvraag van de katholieken.

Nu was het niet zo vreemd dat het katholieke kerkbestuur bezwaar maakte, want juist de voorafgaande jaren, toen de katholieke kerk nog aan de Kerkstraat stond, had men grote moeilijkheden gehad met de hervormden, die klaagden over het klokgelui van de katholieke kerk tijdens de hervormde kerkdiensten. De redenen om een nieuwe kerk aan de Dijkstraat te bouwen, waren wellicht niet alleen gelegen in de te geringe grootte van het oude gebouw, een verbouwd woonhuis, maar ook in het feit dat de nieuwe kerk aanzienlijk verder van de hervormde kerk aan de Markt was verwijderd dan de kerk die tot dan toe in gebruik was. Men had *op zich* ook geen bezwaar tegen de bouw van een synagoge, maar wel tegen het feit dat deze zo dicht bij de te bouwen katholieke kerk zou verrijzen. Pas nadat het Israëlitische kerkbestuur nadrukkelijk had laten weten nooit te zullen klagen over het 'luyen der r c. klokken en 't zingen in hunne kerk', kon ook het katholieke kerkbestuur berusten in de bouw van de synagoge aan de 'Koelmanstegge'.

De synagoge, gefotografeerd in 1932 (collectie L. v.d Linde, Aalten)

Van het Rijk ontving de joodse gemeente een bijdrage in de bouwkosten van *f* 150,–. De staten der provincie Gelderland kwamen met een subsidie van *f* 100,–. In 1857 werd de kleine synagoge ingewijd

Sindsdien werd het gebouw verschillende malen opgeknapt of in meer of mindere mate ingrijpend verbouwd. Dergelijke verbouwingen en herinwijdingen gingen meestal met plechtige diensten en met feesten gepaard. Zo verscheen in het NIW, het Nieuw Israëlitisch Weekblad, in 1904 het volgende bericht:

> 'Zondag 3 januari was het voor onze Israëlitische gemeente alhier een feestdag ter gelegenheid van de voltooiing der restauratie van de synagoge en bad, dat voorheen zoo in staat van verval verkeerde, dat het een schande was voor de gemeente. ...'s Morgens te 9 uur arriveerde de eerw heer Wagenaar, opperrabbijn van Gelder-

land. Te 10 uur werden de kinderen geëxamineerd en 1 uur werd de synagoge geopend en werd door de voorganger een psalm voorgedragen, daarna betrad de eerw heer Wagenaar de kansel. (...) Door den voorzitter werd nog een woord van dank gebracht aan den eerwaarden heer Wagenaar voor diens schoone rede en hiermede was de plechtigheid in de synagoge afgelopen. 's Avonds werd dit feest in de sociëteit voortgezet met een buitengewone tooneeluitvoering van "Vrede zij ons Doel" en besloten met een schitterend bal '[23]

Maar niet alleen bij restauraties, ook bij jubilea werden plechtigheden en feestelijke bijeenkomsten georganiseerd. Zo in 1917, toen het zestigjarige bestaan van de synagoge werd gevierd. De damesvereniging der gemeente bood 'een prachtigen thora-mantel' aan, 'geleverd door de firma Moses en kinderen te 's Gravenhage. Het is werkelijk een prachtstuk'. Wederom was er na afloop een gezellig samenzijn in de sociëteit Hier werd het woord gevoerd door de vroegere leraar

Het interieur van de synagoge in 1932 (collectie L. v d. Linde, Aalten)

S.A. Vles en werd door een 'karakterkomiek' een aantal nummers ten beste gegeven. 'De inrichting van de feestavond was het werk van eene commissie van vier dames en vier heeren, die ook hadden gezorgd voor den inwendigen mensch ' De kinderen waren reeds enkele dagen daarvoor op een feest onthaald, 'dat door de goede zorgen der dames en de gramophone van den heer Goedhart uitstekend van stapel liep.'[24]

In 1927 werd niet alleen het zeventigjarige jubileum van de synagoge gevierd maar ook het feit dat het gebouw 'na een flinke restauratie weer een verjongd uiterlijk heeft gekregen, (.) waardoor de gemeente weer een waardig gebouw heeft waarin men zijn godsdienstige plichten kan vervullen'. Voor de feestelijke herinwijding was opperrabbijn Vredenburg uit Arnhem naar Aalten gekomen. In zijn toespraak zei hij ondermeer.

'Het viel U niet moeilijk, al was er veel zorg voor nodig om dit tot stand te brengen. In de eerste plaats was het U niet moeilijk omdat we reeds jaren in Nederland de

Leden van de joodse gemeente bij het jubileum in 1932. V l.n.r.: Regina Fuldauer-de Jong, Gerrit Hamburger, Aron Kropveld, Izak van Gelder, Mevr. R. van Gelder en Ernst Eduard Landau. (collectie S. van Gelder, Aalten)

meeste vrijheid mogen genieten We mogen ons verheugen in alle vrijheid van godsdienst. Niet enkel op papier, maar inderdaad. Ook genieten we alle burgerlijke vrijheid Er wordt niet alleen rekening met ons gehouden, maar men erkent ons, en vraagt ons, welke eischen onze godsdienst stelt.'[23]

's Avonds werd deze feestdag traditiegetrouw afgesloten met een vrolijke bijeenkomst in de feestelijk versierde zaal van de sociëteit op Het Blik.

Een bijzondere gebeurtenis had plaats in 1929. De bejaarde broers en zuster Meijer, Joseph en Sara de Haas – zij woonden onder aan de Hogestraat – boden de gemeente een nieuwe 'Heilige Wetsrol' aan. Zelfs uit omliggende gemeenten waren belangstellenden naar Aalten gekomen en ook opperrabbijn Vredenburg ontbrak niet.

'In een afzonderlijke bijeenkomst bood de heer M. de Haas de wetsrol aan de gemeente aan, onder het uitspreken der lofzegging waarin hij God dankte dat hij hem, zijn broer en zuster in het leven had gelaten en hen dien dag had doen bereiken. Hij beschouwde het geschenk als een dankoffer aan God voor de weldaden die God hem had bewezen en hoopte dat de Gemeente van het Seifer [wetsrol] vele jaren een nuttig gebruik zou maken.'[24]

Het laatste grote feest dat de Aaltense joodse gemeente voor de oorlog heeft gevierd, was het vijfenzeventigjarige jubileum van de synagoge op 5 april 1932. Ook ditmaal was een opknapbeurt aan het gebouw een tweede reden om feest te vieren. Geschenken werden overhandigd, in de synagoge vond een feestelijke herdenking plaats, opperrabbijn Vredenburg hield een predikatie, en zoals gewoonlijk werd 's avonds in de socië-

Een groot deel van de Aaltense joodse gemeente verzameld voor de sociëteit, t.g.v. het 75-jarige bestaan van de synagoge in 1932. Zittend van v.l.n.r.: Rachel Hamburger-Frohman, Gerrit Hamburger, onbekend, David Aron van Gelder, Engelina van Gelder-van der Laan, Sophia de Haas-Jacobs, Regina Fuldauer-de Jong, Sally Fuldauer, Elise van Gelder-Cohen, Philip van Gelder, Sophia Weijel-van Gelder, Joseph Weijel, Johanna Leeser-Keijzer, Joseph Leeser, Frona de Haas-Cohen, Salomon Isak de Haas, Bertha Maas, Aron Kropveld, Izak van Gelder en Felsa Landau-Kan. Daar achter onder anderen George Oppenheim, Mijnhard Leezer, Arnold van Gelder, Joseph Backs, Frouwtjen van Gelder-van Gelderen, Julius David van Gelder, en geheel rechts Frits Landau, Sophia de Haas, Pauline Landau-Philips en Ernst Landau (collectie S. van Gelder, Aalten)

teit een feest gegeven, dat 'tot diep in de nacht duurde'

Maar natuurlijk werd er in de synagoge niet alleen feest gevierd. De gewone, wekelijkse sjoeldiensten op sabbat werden er gehouden, en ook hing er een 'pinnebort' zoals we dat rond 1715 al in Bredevoort tegenkwamen. Uit een interview:

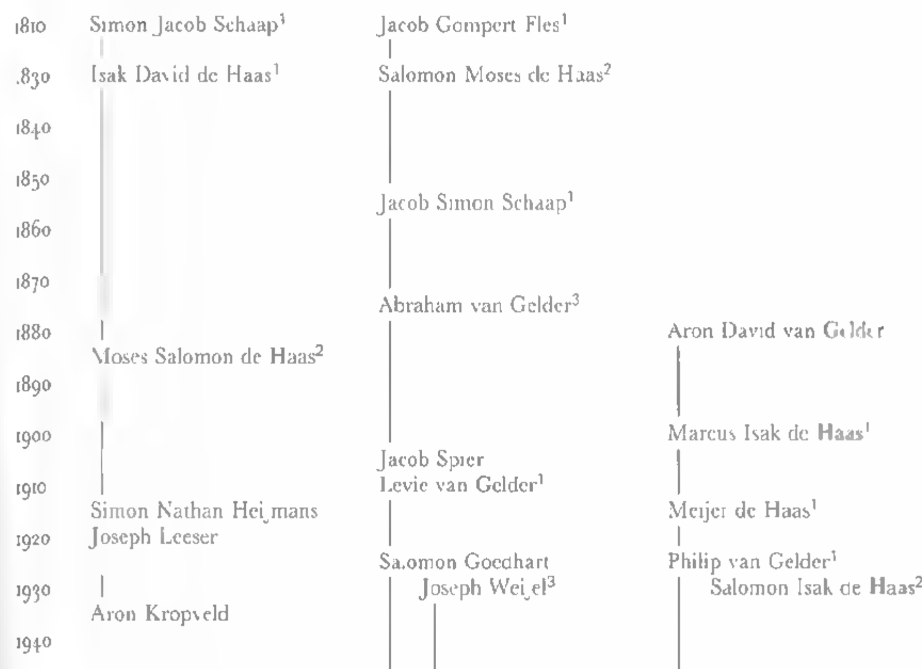
> 'Met de diensten werd er geofferd Je had in de dienst bepaalde ceremoniën die door de gemeenteleden mochten worden gedaan, bijvoorbeeld het openen of sluiten van de Heilige Arke of het voorlezen uit de thora Dan kon je een zegenspreuk uitspreken voor je kennissen of familieleden en dan offerde je een bepaald bedrag. In de synagoge hing een groot houten bord met gaatjes. Daarin werden dan stokjes gestoken, zo van: mijnheer die en die heeft een kwartje of een dubbeltje geofferd.
> Dat geld mocht niet op sabbat worden betaald. Dat werd dan eens in de maand geïnd, samen met de gewone belasting '

'De belastingen waren gering', zo schreef het Nieuw Israëlitisch Weekblad in 1965 in een artikel over de joodse gemeente in Aalten. 'Wie een dubbeltje meer betaalde, rekende zich tot de vooraanstaanden. Aan dat dubbeltje ontleende men vele rechten. In de sjoel werd tegen elkaar opgeboden om een mitzwah [erefunctie in de synagoge] te verkrijgen. Mede daardoor wisten de parnassiem [kerkbestuurders] soms beter wat het inkomen was van de gemeenteleden dan de inspecteur van de belastingen. Wellicht ook daarom zette men zich zo in om tot parnas te worden gekozen. De verkiezingen waren in werkelijkheid een onder-onsje.'[28]

De functie van kerkbestuurder was een erebaan voor de 'vooraanstaanden' en daarom begeerd. De eerste maal dat in de stukken over kerkbestuurders wordt gesproken, is in 1810. Het zijn de 'opsieners' Jacob Gompert Fles en Simon Jacob Schaap. Tot 1877 telde de Aaltense joodse gemeente altijd twee kerkbestuurders. In dat jaar werd dit aantal tot drie uitgebreid. Vanaf 1930 telde het bestuur vijf leden. In figuur 9 zijn, voorzover nog te achterhalen, de namen van de kerkbestuurders vanaf ongeveer 1810 tot 1940 op een rij gezet.[29] Het staat niet vast dat deze opsomming volledig is Ook met betrekking tot de precieze jaren van benoeming bestaat onzekerheid.

Een onder-onsje? Bekijken we de familierelaties tussen de

Figuur 9 *De kerkbestuurders van de Aaltense synagoge, 1810-1940*

1 Directe nakomeling van David Markus
2 Nakomeling van de uit Bredevoort afkomstige familie De Haas
3 Door huwelijk verwant aan de nakomelingen van David Markus

kerkbestuurders, dan is dit zeker het geval Over de verwantschap tussen de families Schaap, De Haas, Fles en Van Gelder is hierboven al een en ander geschreven (zie ook figuur 2). Simon Jacob Schaap en Jacob Gompert Fles, de beide kerkbestuurders uit 1810, waren volle neven, kleinzonen van David Markus. Later zou een zoon van Simon Jacob, Jacob Simon Schaap, in het kerkbestuur zitting hebben. Abraham Salomon van Gelder was een schoonzoon van Simon Jacob Schaap. Isak David de Haas (wonend op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat) was een achterkleinkind van David Markus. Zijn twee zonen, Meijer en Marcus, maakten tussen 1900 en 1920 deel uit van het kerkbestuur

Aron David van Gelder behoort eveneens tot de verre nakomelingen van David Markus. Levie van Gelder is een zoon van Aron David, Joseph Weijel een schoonzoon. Philip van Gelder, beter bekend als 'Abraham van 't Seurken' die aan de Lichtenvoordsestraat woonde, is een achterneef van Aron David. Er is dus tussen 1810 en 1940 geen moment geweest dat niet een of meer nakomelingen van David Markus in het kerkbestuur zaten

Een andere lijn loopt via de oorspronkelijk uit Bredevoort afkomstige familie De Haas (wonend boven aan de Hogestraat, van de manufacturen). Het zijn Salomon Moses de Haas, zijn zoon Moses Salomon en zijn kleinzoon Salomon Isak. Pas na 1900 komen in het bestuur andere namen voor dan die uit de bovengenoemde twee families.

Waren het vervolgens vooral de vooraanstaanden die in het kerkbestuur vertegenwoordigd waren, de rijkeren? In zekere zin was dit zo, maar hier behoort wel een kanttekening. Werkelijk rijke joodse families kwamen in Aalten niet voor (verderop in dit boek zullen we nogmaals een belastingregister bekijken). Natuurlijk, de een had het wat beter dan de ander. Sommige families waren in goeden doen en andere hadden soms ondersteuning nodig, maar de uitersten werden gevormd door wat hierboven al verschillende malen 'betrek kelijke armoede' en 'redelijke welstand' werd genoemd. Echte uitschieters waren er niet. Toch kwamen de meeste bestuurders uit deze laatste groep, die der 'redelijk welvarenden'. Wie een dubbeltje meer aan belasting betaalde, rekende zich tot de vooraanstaanden, zo schreef het NIW. 'Uiteindelijk waren we allemaal even arm', zei iemand in een interview. Die laatste uitspraak was niet zover bezijden de waarheid.

Het kerkbestuur in 1932. V.l.n.r.: Joseph Weijel, Philip van Gelder ('Abraham van 't Seurken'), opperrabbijn Vredenburg uit Arnhem, Aron Kropveld, Joseph Leeser, voorganger Gerrit Hamburger en Salomon de Haas (collectie auteur)

Tot de taken van het kerkbestuur behoorde ondermeer het beheren van de financiën en het aanstellen van de chazan, de voorganger in de synagoge. Nu, dat laatste was niet altijd eenvoudig. De gemeente was klein en de inkomsten uit de kerkelijke belastingen daardoor gering. Een deel daarvan moest worden afgedragen aan het opperrabbinaat Verder moesten de synagoge en de begraafplaats worden onderhouden, later ook het huis naast de synagoge dat tot woning voor de chazan diende Op het salaris van deze waardigheidsbekleder werd daarom zoveel mogelijk beknibbeld. De chazan verdiende maar weinig. Een aardig inzicht in de inkomsten en uitgaven van de joodse gemeente in Aalten geven de jaarlijkse financiële staten die het bestuur opstelde voor de Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten, gevestigd in Den Haag. Nemen we de opgave voor het jaar 1850 (zie figuur 10).

Aan inkomsten was er dat jaar een bedrag van honderdtwintig gulden. Het grootste deel daarvan kwam uit de kerkelijke belastingen die door negentien leden werden opgebracht. De hoogste aanslagen waren voor de beide kerkbestuurders.

Figuur 10 *Inkomsten uit belastingen van de joodse gemeente in Aalten over het jaar 1850*

1.	Isak David de Haas [zoon van 3]	ƒ 17,
2	Salomon Moses de Haas	ƒ 15, –
3	David Isac de Haas	ƒ 11, –
4.	Gompert Jacob Fles	ƒ 8, –
5.	David Aron van Gelder	ƒ 8, –
6.	Jacob Simon Schaap	ƒ 8, –
7.	Gompert David de Haas [zoon van 3]	ƒ 6,55
8	Levie David de Haas [zoon van 3]	ƒ 4,55
9.	Aron David van Gelder [zoon van 5]	ƒ 2, –
10.	Moses Salomon de Haas [zoon van 2]	ƒ 2, –
11.	Levie Isac de Haas [zoon van 1]	ƒ 2, –
12.	Jacob Gompert Fles [zoon van 4]	ƒ 2, –
13	Salomon Leijser van Gelder [zwager van 6]	ƒ 1,80
14	Benjamin Nathan van Beek	ƒ 1,60
15.	Liefman Aron van Gelder [broer van 5]	ƒ 1,60
16	David Moses de Haas	ƒ 1,60
17	Abraham Moses de Haas [broer van 16]	ƒ 1,60
18	Jacob Kosters [zwager van 16]	ƒ 1,60
19	Aron Joseph van Gelder [neef van 5]	ƒ 1,60
	totaal	ƒ 97,50

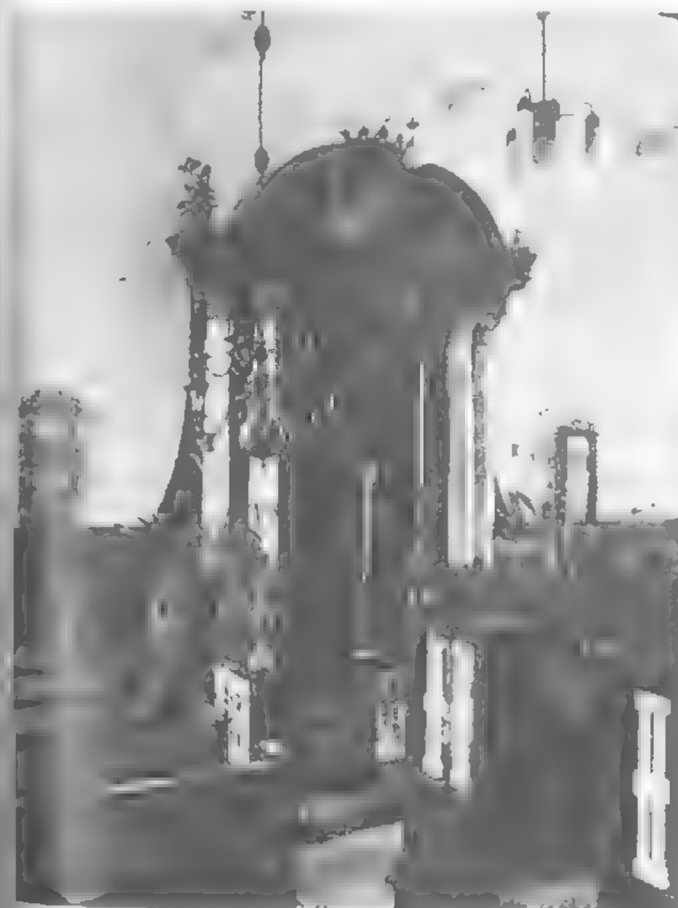
Isak David de Haas betaalde zeventien gulden, zijn ambtsgenoot Salomon Moses de Haas vijftien. De vader van de eerstgenoemde kerkbestuurder, David Isac de Haas, werd voor elf gulden aangeslagen, diens beide andere zonen, Gompert en Levie, voor respectievelijk ƒ 6,55 en ƒ 4,55. Gompert Jacob Fles, zoon van de vroegere kerkbestuurder en Jacob Simon Schaap, zoon van de in 1825 overleden winkelier en 'opsiener' Simon Jacob Schaap, die korte tijd later zelf kerkbestuurder zou worden, betaalden ieder acht gulden, evenals David Aron van Gelder. Hoe meer we nu de lijst afzakken, hoe meer we bij de arme sloebers en de jongeren met maar weinig geld komen, zoals de broers Abraham Moses en David Moses de Haas, wier arme vader in 1828 het schoolgeld niet kon betalen, of Benjamin Nathan van Beek, die later koster van de synagoge zou worden. Van hen betaalde niemand meer dan twee gulden. Verder verkreeg de joodse gemeente inkomsten uit bijdragen van leden van buiten Aalten (ƒ 7,50), uit de verhuur van zitplaatsen in de synagoge (ƒ 7,50), vier gulden uit de 'kerkbussen' en ƒ 9,50 uit de huur van een stukje grond, waarschijnlijk het terrein waarop enkele jaren later de synagoge werd gebouwd.

Aan de uitgavenkant vinden we een bedrag van vijftien gulden voor het opperrabbinaat, tien gulden voor kaarsen en olie, tweeëntwintig gulden voor de kerkhuur, tien gulden voor onvoorziene uitgaven, drie gulden voor de koster, en tenslotte zestig gulden voor de jaarwedde van de 'voorlezer, beestensnijder en onderwijzer'. Als we bedenken dat Isak David de Haas alleen al aan kerkelijke belasting zeventien gulden betaalde, dan wordt duidelijk dat de chazan maar een zeer bescheiden inkomen had.

Een van de zeldzame keren dat de joodse gemeente van Aalten de landelijke pers haalde, was in 1923. De kwestie had betrekking op een van de taken van het kerkbestuur: het vinden van een nieuwe voorganger en het salaris dat men deze wilde betalen. In een bits commentaar schreef het NIW:

> 'Het kerkbestuur der Israëlitische gemeente te Aalten roept in het Hamburgsche Israël. Familienblatt sollicitanten op naar de betrekking van chazzan, godsdienstonderwijzer en schochet [ritueel slachter] tegen een jaarwedde van ƒ 1500,–. De bedoeling van dit K.B. is blijkbaar, tegen een matig honorarium uit Duitschland te betrekken, wat voor dien prijs waarschijnlijk in ons land niet is te bekomen, ofschoon men, voorzoover ons bekend is, niet heeft beproefd, Nederlandsche candidaten tegen het vastgestelde of een ietwat hooger honorarium te verkrijgen.'[11]

Uiteindelijk is geen Duitse of Poolse chazan benoemd. Voor de functie van voorganger, onderwijzer en ritueel slachter werd Heiman Akker aangetrokken, afkomstig uit het Friese Sneek. Hij zou tot 1928 aan de Aaltense joodse gemeente verbonden blijven. In dat jaar nam hij tijdens een sjoeldienst afscheid. Heiman Akker bedankte voor het geschenk, 'bestaande uit ontbijt- en theeservies, hem door de schoolkinderen en de gemeenteleden aangeboden'. Joseph Leeser, de voorzitter van het kerkbestuur, sprak afscheidswoorden en bedankte voor de prettige samenwerking.[12]

Het feestelijk versierde interieur van de synagoge bij het 75 jarige jubileum in 1932. (collectie L. v d Linde, Aalten)

Na Heiman Akker zijn aan de Aaltense synagoge nog drie voorgangers benoemd. Daarna heeft de joodse gemeente geen chazan meer gekend. Bijna honderd jaar heeft de synagoge aan de Stationsstraat onafgebroken het religieuze middelpunt gevormd van de joodse gemeente in Aalten, bijna honderd jaar, totdat er in de oorlog een opslagruimte van werd gemaakt.

DE BEGRAAFPLAATS

De ouderdom van de joodse begraafplaats aan de Haartsestraat is niet met zekerheid vast te stellen. In het vorige hoofdstuk werd de Statistieke Beschrijving van Gelderland uit 1808 aangehaald. In die beschrijving wordt er melding van gemaakt dat in de heerlijkheid Bredevoort alleen de joden in Winterswijk een stukje grond, 'hun ten kerkhof dienende', in eigendom hadden. Welnu, de grond van de begraafplaats aan de Haartsestraat kwam pas in 1852 in het bezit van de joodse gemeente hoewel dit grondstuk reeds zo'n twintig jaar eerder, toen het kadaster werd ingesteld, als joodse begraafplaats werd aangemerkt. Tot 1852 behoorde het terrein toe aan Grada Wilhelmina Gildhuis, de weduwe van Frederik Jan ten Hietbrink [33] Kennelijk werd het terrein door de joodse gemeente gehuurd of werd het hun in bruikleen afgestaan. Dat de Aaltense joden in de eerste helft van de vorige eeuw geen begraafplaats *in eigendom* hadden, wil dus niet zeggen dat zij niet over een begraafplaats beschikten.

De oudste grafsteen op de begraafplaats dateert van 1827. Deze steen verkeert in redelijk goede staat. De Hebreeuwse tekens zijn nog steeds goed leesbaar. Het jaartal 1827 biedt enige houvast. Hoewel lang niet iedereen die werd begraven toentertijd een grafsteen kreeg – alleen families die het zich konden veroorloven, zorgden voor een dergelijk gedenkteken, men schijnt vaak van inmiddels al lang vergane houten paaltjes gebruik te hebben gemaakt – lijken er weinig redenen te bestaan om er van uit te gaan dat andere, oudere stenen door bijvoorbeeld verwering geheel zouden zijn verdwenen. Het is dan ook waarschijnlijk dat de begraafplaats aan de Haartsestraat in de jaren twintig van de vorige eeuw is ingericht.

Voorts is het waarschijnlijk dat de Aaltense joden voor die tijd de doden in Bredevoort ter aarde bestelden. Bredevoort was immers het stadje waar men het grootste deel van de achttiende eeuw naar de synagoge was gegaan. Helaas valt

dit niet meer na te gaan. De tegenwoordig nog bestaande begraafplaats in Bredevoort werd rond 1830 in gebruik genomen, in een tijd dus, dat de Aaltense joden al over een eigen begraafplaats beschikten. Een oudere joodse begraafplaats in Bredevoort, in de nabijheid van Het Zand, werd in 1953 geruimd. Onder rabbinaal toezicht werden de stoffelijke resten overgebracht naar de begraafplaats aan de Prins Mauritsstraat. Grafzerken van de oudere begraafplaats zijn niet bewaard gebleven.

De begraafplaats aan de Haartsestraat bestaat grofweg uit twee delen. Wie het terrein betreedt, vindt rechts het oudste gedeelte. Tussen en onder de bomen staat een zeventiental

Grafsteen van Mietje Salomon Heijmans (1837-1877), zuster van manufacturier Nathan Salomon Heijmans. (collectie auteur)

grafstenen, de meeste met alleen Hebreeuwse teksten. Al deze stenen dateren uit de vorige eeuw. Aan de linkerhand vindt men het nieuwere gedeelte. De meeste van deze stenen dateren uit deze eeuw. Op deze stenen staan naast Hebreeuwse ook Nederlandse teksten. De tweedeling markeert dus niet alleen de laatste eeuwwisseling maar ook de voortschrijdende assimilatie, de toenemende 'vernederlandsing' van de hier wonende joden.

KARAKTER VAN DE AALTENSE JOODSE GEMEENTE

Er zijn drie specifieke kenmerken die in hoge mate de sfeer en de gang van zaken in de Aaltense joodse gemeente hebben bepaald. Ten eerste was het een kleine gemeente, ten tweede

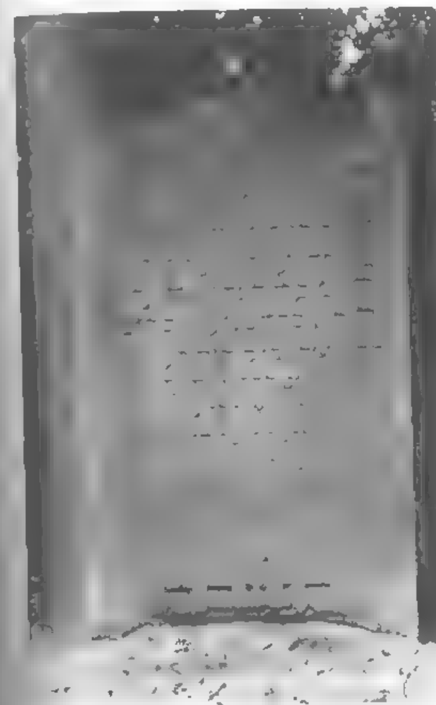
Grafsteen van David Isac de Haas (1768-1835), vader van kerkbestuurder Isak David de Haas. Op de achtergrond de grafsteen van Sophia Gomperts (1772-1853), de echtgenote van David Isac. (collectie auteur)

Grafsteen van Salomon Moses de Haas (1792-1861), geboren in Bredevoort (collectie auteur)

was het een overwegend orthodoxe gemeente en ten derde was vrijwel iedereen werkzaam in de handel, vooral in de veehandel en het slagersvak Later we deze kenmerken een voor een eens wat nader bekijken.

Al verschillende malen werd hierboven opgemerkt dat de joodse gemeente altijd klein is gebleven. Tot 1796 hadden joden die zich ergens wilden vestigen toestemming nodig van de plaatselijke autoriteiten. Dit heeft ongetwijfeld de groei van joodse gemeenten geremd, niet alleen in Aalten, maar in de hele Achterhoek; het gevolg was het ontstaan van vele maar kleine joodse gemeenschappen. Binnen een cirkel van vijfentwintig kilometer rond Aalten woonden omstreeks 1800 waarschijnlijk niet veel meer dan driehonderd joden. Toch waren

Grafsteen van Isak David de Haas (1803-1883) die op de hoek van de Hogestraat en de Landstraat woonde en gedurende vijftig jaar kerkbestuurder was. (collectie auteur)

Grafsteen van Jacob Simon Schaap (1813-1876). (collectie auteur)

Het nieuwe deel van de joodse begraafplaats aan de Haartsestraat. Grafstenen uit de vorige eeuw staan tussen de bomen op de achtergrond. (collectie auteur)

er in dit gebied wel acht dorpen en stadjes met een synagoge, en nog meer plaatsen met joodse inwoners.

Het is echter opvallend dat na 1796, toen de vestigingsbeperkingen waren opgeheven, er weinig veranderde in deze situatie. Voor de Achterhoek bleef het *grote* aantal *kleine* joodse gemeenten typerend voor de hele negentiende en twintigste eeuw. Dit betekent dat de vestigingsbeperkingen uit de zeventiende en achttiende eeuw niet de enige oorzaak van deze kenmerkende bevolkingsstructuur van het Achterhoekse jodendom waren. Evenzeer hebben de economische bezigheden van de joodse bevolking zélf hierbij een rol gespeeld. Als kleine handelaren, gericht op de plaatselijke markt, was hun aantal direct afhankelijk van de grootte van de plaatselijke bevolking. Hierboven hebben we al gezien hoe de terugloop van het aantal in Aalten woonachtige joden tegen het einde van de vorige eeuw uit deze afhankelijkheid kan worden verklaard. Deze typerende bevolkingsstructuur heeft verschillende gevolgen gehad voor het Achterhoekse jodendom.

Door het kleine aantal leden waren de opbrengsten uit de kerkelijke belastingen gering. Dit verklaart de bescheidenheid van de voorzieningen die de gemeente telde. In Amsterdam

De in 1857 gebouwde synagoge met links de woning voor de voorganger en rechts het huis waar tot 1926 joodse les werd gegeven (collectie auteur)

met zijn enorme joodse bevolking, werden grote en mooie synagogen gebouwd. De Portugese synagoge en het Hoogduitse synagogencomplex aan het Jonas Daniël Meijerplein, beide al in de zeventiende en achttiende eeuw gebouwd, zijn daarvan indrukwekkende voorbeelden. In de zuid-oostelijke Achterhoek echter was rond 1800 geen van de joodse gemeenschappen groot en rijk genoeg om zelfs maar een kleine synagoge te bouwen. Men hield de diensten in gehuurde kamers, en pas in de loop van de negentiende eeuw kwamen met behulp van overheidsondersteuning kleine en eenvoudige synagogen tot stand, in Aalten in 1857. En het was pas in de loop van deze eeuw dat men het stuk grond kocht, links van de synagoge, om er de woning van de chazan te bouwen.

Deze chazan had niet alleen de functie van voorganger maar was tevens werkzaam als ritueel slachter, godsdienstonderwijzer en soms als besnijder bij geboorten. Deze functies werden in de grotere joodse gemeenten door verschillende personen bekleed. Voorts was de gemeente ook voor een eigen, uitgebreid joods verenigingsleven te klein. Zeker, de gemeente was georganiseerd, er was een kerkbestuur, een schoolbestuur; bij verschillende jubilea werd een feestcomité inge-

steld, dat een balavond of iets dergelijks organiseerde; soms voerde men een toneelstuk op, maar verder was het verenigingsleven zeer bescheiden. Uit de interviews:

'In Aalten was de joodse gemeente te klein voor eigen verenigingen. In Winterswijk en ook in Enschede had je wel een gezelligheidsvereniging Daar ging je wel naar toe als daar iets te doen was, maar die afstanden waren toentertijd eigenlijk te groot.'

'Er was een damesvereniging, een chewre noemden we dat. Met de feestdagen waren er feestavonden of feestmiddagen. Dat was alleen voor vrouwen. Er werd dan kien gespeeld en er werd getrakteerd, de vrouwen hadden allemaal wat gebakken. En wij als jongere meisjes mochten daarbij helpen
Maar die chewre verzorgde ook de doden. Vroeger was daar ook een nachtwake bij, dat ging om beurten. Als mijn moeder aan de beurt was, dan namen mijn zus of ik dat van haar over
In Bredevoort woonden voor de oorlog nog twee of drie joodse families. Als daar een sterfgeval was dan moesten we soms midden in de nacht naar Bredevoort. En daar zaten we dan zo'n hele nacht totdat het licht werd, dan kwam er een ander groepje en konden wij naar huis. Die nachtwake was hoofdzakelijk om er voor te zorgen dat er geen muizen aan het lijk konden komen In Aalten waren alle vrouwen lid van de dames-chewre.
Verder zorgde de vrouwenvereniging voor arme mensen, of als er zieken waren, werd er een pannetje soep gebracht. Er waren niet veel armen in Aalten, maar er waren een paar mensen die steun nodig hadden. Ja, je leefde toch wel met elkaar. De gemeente was ook maar klein, dertig of vijfendertig gezinnen.
...De mannen hadden ook een soort chewre Die kwam niet bij elkaar om avondjes te hebben maar wel als er mannen waren overleden.

Op cultureel gebied was er verder niets, geen zangvereniging of zo, daarvoor was het veel te klein, want ja, de kleine kinderen en de bejaarden konden natuurlijk niet meedoen. Wij hebben in Aalten op een feestavond wel eens zelf een toneelstuk opgevoerd, herinner ik me. Verder was er in Winterswijk een vereniging die feestavonden organiseerde, dat was gemengd
De mensen leefden met elkaar, ze deelden plezier en narigheid. Ze hielpen elkaar – er werd natuurlijk ook wel eens ruzie gemaakt – maar op cultureel gebied waren wij weer lid van niet-joodse verenigingen '

De geringe grootte van de Aaltense joodse gemeenschap – en dit gold voor alle joodse gemeenschappen in de Achterhoek – is er wellicht ook de oorzaak van dat vrijwel alle Achterhoekse joodse families op de een of andere wijze wel aan elkaar verwant waren. Sommige families trouwden bijna geheel onder elkaar.[34] Zeer ingewikkeld zijn de relaties tussen de familie Schaap uit Aalten (nakomelingen van David Markus), de oorspronkelijk uit Winterswijk afkomstige familie Conen en de

De joodse badmintonvereniging in Winterswijk (rond 1940). De Aaltense joodse gemeente was veel te klein voor een eigen joods verenigingsleven. Achterste rij v.l.n.r . Lien Fuldauer, Freddie Philips en Stella de Metz uit Winterswijk, Bernhard Cohen uit Aalten, Malka en Rudy de Leeuw, Pauli Philips en Wolfgang Maas uit Winterswijk. Voor: Edi Philips, Sinie de Leeuw en Marga de Jong uit Winterswijk, Abraham Kropveld uit Aalten. Maar vier van hen zouden de oorlog overleven (collectie mevr. K. Weijel-Cohen, Amsterdam)

familie Van Gelder waarvan de voorouders in Terborg woonden (geen familie van de 'Aaltense' Van Gelders). Een paar van de meest opvallende voorbeelden zullen we hieronder laten zien Figuur 11 geeft de relaties tussen de families Schaap en Cohen.

Figuur 11 *Huwelijksrelaties tussen de families Schaap en Cohen*

JACOB DAVID × SCHÖNE HERTSZ (zie ook figuur 2)
DEVA JACOB SCHAAP × CASPER ABRAHAM COHEN (wed. van Susanne Seligs)
SIMON JACOB SCHAAP × SARA CASPER COHEN (uit 1e huwelijk)
SCHEUNE SCHAAP × JACOB CASPER COHEN (uit 2e huwelijk)

De situatie is nu als volgt: Casper Abraham Cohen, weduwnaar van Susanne Seligs, koopman uit Winterswijk, was voor de tweede maal gehuwd, namelijk met Deva Jacob Schaap uit Aalten. Casper Abraham had twee kinderen, een dochter uit zijn eerste huwelijk en een zoon uit zijn tweede huwelijk. Deze dochter, Sara Casper Cohen, was getrouwd met Simon Jacob Schaap, de broer van Deva. De zoon uit het tweede huwelijk, Jacob Casper, was getrouwd met Scheune Schaap, dochter van Simon Jacob Schaap en Sara Casper Cohen. Deze relaties vormen een ware puzzel. Bekijken we de zaken eens vanuit Scheune Schaap: Voor Scheune is Casper Abraham Cohen niet alleen haar opa (want de vader van haar moeder) maar ook haar schoonvader (want de vader van haar echtgenoot) en haar oom (want de man van Deva, de zuster van haar vader). Zo is Deva Jacob Schaap niet alleen haar stiefoma (want de tweede vrouw van haar opa) maar ook haar schoonmoeder (de moeder van haar echtgenoot) en haar tante (want de zuster van haar vader). Voor Scheune Schaap is haar man niet alleen haar echtgenoot maar ook een neef (want de zoon van Deva, die immers de zuster van haar vader is) en een halfoom (want de halfbroer van haar moeder). Zelfs haar moeder is tevens haar schoonzuster (want de halfzuster van haar man) en haar vader dus ook nog haar zwager.

Zulke ingewikkelde familierelaties zijn wel meer te vinden bij de joodse families in de Achterhoek. Nemen we nog een voorbeeld, al even opmerkelijk: de relaties tussen dezelfde familie Schaap en de familie Van Gelder, te vinden in figuur 12

De relaties liggen hier iets eenvoudiger dan in het vorige voorbeeld. Winkelier Simon Jacob Schaap en koopman Leijzer Philip van Gelder huwden beiden een dochter van Casper Abraham Cohen en Susanne Seligs. Zij waren dus zwagers.

Figuur 12 *Huwelijksrelaties tussen de families Cohen en Van Gelder*

SIMON JACOB SCHAAP × SARA CASPER COHEN
LEIJZER PHILIP VAN GELDER × AMALIA CASPER COHEN
KLARA SIMON SCHAAP × SALOMON LEIJSER VAN GELDER
JACOB SIMON SCHAAP × REBECCA VAN GELDER
AMALIA SCHAAP × ABRAHAM VAN GELDER

Uit beide huwelijken kwamen een zoon en een dochter voort. Deze waren dus volle neven en nichten van elkaar. Tijdens een dubbele huwelijksplechtigheid op 4 februari 1836 huwde Jacob Simon Schaap zijn nicht Rebecca van Gelder, en huwde Salomon Leijser van Gelder zijn nicht Klara Simon Schaap.

Ook deze twee echtparen kregen kinderen, het ene een zoon, het andere een dochter, en ook deze twee kinderen, Amalia Schaap en Abraham van Gelder, trouwden met elkaar. Amalia en Abraham waren dus niet alleen achternicht en achterneef (want hun beide oma's waren zusters) maar waren tevens op dubbele wijze volle neef en nicht, zowel via moederszijde als via vaderszijde.

Hier zij verder nog opgemerkt dat ook tussen de familie Cohen en de familie Van Gelder verschillende huwelijksrelaties bestonden. De familie Cohen was verder nog door huwelijken verwant aan de familie De Haas (die boven aan de Hogestraat woonde).

Deze netwerken van huwelijksrelaties moeten waarschijnlijk worden verklaard uit het feit dat in de Achterhoek uitsluitend kleine joodse gemeenten bestonden. Het aantal joodse families in ieder dorp was uiteindelijk maar beperkt. Hierboven zagen we al dat gedurende een groot deel van de negentiende eeuw de joodse gemeenschap in Aalten voor ongeveer de helft uit één familie bestond: de nakomelingen van David Markus. Toch wilde men 'joods' trouwen. Daar komt bij dat de middelen van vervoer, zeker in het begin van de vorige eeuw, slecht waren ontwikkeld. De Achterhoek was een geïsoleerde streek – de spoorwegen zouden pas laat in de negentiende eeuw in het Oosten verschijnen en verre reizen waren doorgaans niet zonder moeilijkheden Het is dan ook niet verbazingwekkend dat bruid en bruidegom zeer vaak beiden uit de Achterhoek afkomstig waren. De vele huwelijken tussen neef en nicht, tante en neef of oom en nicht waren hier van het gevolg

In de vorige eeuw deed zich nog een opvallend verschijnsel voor, dat nauw samenhangt met de hierboven beschreven

De splitsing Bredevoortsestraat/Haartsestraat met op de achtergrond het kleine huisje waar achtereenvolgens Jacob Kösters, Levie van Gelder, Marcus Gans en Salomon Goedhart woonden. Achter dit huisje is het dak te zien van het huis waar Simon Jacob Schaap rond 1815 zijn winkel dreef. (collectie E.M. Smilda, Aalten)

relaties tussen de families Cohen, Schaap en Van Gelder, zij trouwden niet alleen voornamelijk met elkaar maar woonden ook in elkaars buurt. Zeker vanaf 1813, en waarschijnlijk al eerder, en tot 1910 woonden deze families in en om het huizenblok dat tegenwoordig wordt begrensd door de Bredevoortsestraat, de Haartsestraat en de Prinsenstraat (zie figuur 13).

In 1810 kocht winkelier Simon Jacob Schaap een huis in Aalten.[35] Het is waarschijnlijk het pand waar hij blijkens het bevolkingsregister in 1813 woonde en waar ook zijn winkel, waarvan hierboven de inboedel ter sprake kwam, gevestigd zal zijn geweest (huis 1 op het kaartje). Tot aan zijn overlijden woonde hij hier met zijn vrouw Gumne Jacob Fles en met zijn vier kinderen. (Zie voor de familierelaties de in bijlage A opgenomen stambomen, vooral stamboom II.) Bij het gezin Schaap in huis woonde ook Salomon Casper Cohen, de broer van Simon Jacobs eerste vrouw, en Hartog Isak Rubens, de eerste chazan in Aalten, die van naam bekend is. Na het overlijden van Simon Jacob werd het huis enige tijd bewoond door zijn zwager Gompert Jacob Fles en diens gezin, totdat rond 1833

Figuur 13 *De driehoek Haartsestraat, Prinsenstraat en Bredevoortsestraat*

1. Het huis van winkelier Simon Jacob Schaap, 2. Het kleine huisje naast het Stiemenshuis, 3. Het Stiemenshuis, 4. Het huis waar na Marcus Gans diens compagnon Peters ging wonen, 5. Het fabriekspand van Peters en Gans aan de Haartsestraat, 6. Het pakhuis aan de Bredevoortsestraat met rechts naast de deur de 'steen' met daarin de naam van Pauline Gans en het jaartal 1896.

Simon Jacobs oudste dochter, Scheune Simon Schaap, gehuwd met Jacob Casper Cohen, het huis betrok. In de jaren vijftig verhuisde de inmiddels weduwe geworden Scheune met haar kinderen naar de Kattenberg.

De volgende bewoners waren Scheunes broer Jacob Simon Schaap, zijn vrouw Rebecca van Gelder en hun kinderen, waarvan alleen de twee jongste dochters, Amalia en Susanne, volwassen werden. Jacob Simon en Rebecca bleven tot aan hun dood, in respectievelijk 1876 en 1882, in het huis aan de Bredevoortsestraat wonen. Nadien werd het betrokken door Abraham van Gelder (een kleinzoon van Simon Jacob Schaap, zoon van Salomon Leijser van Gelder en Klara Simon Schaap) en diens vrouw Amalia, de dochter van Jacob Simon en Rebecca. Abraham van Gelder overleed in 1899, Amalia in 1910. Zij bleven kinderloos. Het huis kreeg na het overlijden van Amalia, precies honderd jaar nadat haar grootvader het had gekocht, niet-joodse bewoners.

De Puttengang tussen Haartsestraat en Bredevoortsestraat Het grote pand op de achtergrond werd in 1810 door Simon Jacob Schaap gekocht Diens kleindochter Amalia Schaap heeft er tot in het begin van deze eeuw een manufacturenzaak gedreven. (collectie J. Driessen, Aalten)

Links het huis dat Marcus Gans rond 1885 betrok, rechts het fabriekspand van Peters en Gans, dat in 1917 uitbrandde. (collectie E M Smilda, Aalten)

Maar ook het huis naast dat van de familie Schaap had joodse bewoners (huis 2 op het kaartje). In het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw woonde hier Jacob Moses Kösters die was gehuwd met Dina Moses de Haas, de dochter van de straatarme Moses Jacob de Haas. Toen de familie in 1867 verhuisde, kwam Levie Jacob Schaap uit Groningen er wonen. Levie Jacob was gehuwd met Julia van Gelder, een zuster van Abraham van Gelder. Ook Julia was dus een kleinkind van Simon Jacob Schaap. Na haar overlijden in 1871 vertrok de familie Van Gelder naar Enschede. Enige tijd later werd pijpenfabrikant Marcus Gans de nieuwe bewoner van het kleine huisje. Gans was getrouwd met Susanne Schaap, de zuster van Amalia. Rond 1885 verhuisde Gans met zijn gezin naar een pand aan de Haartsestraat (huis 4 op het kaartje). Salomon Goedhart kwam na hem in het huisje naast het Stiemenshuis te wonen. Toen Marcus Gans in 1895 naar Arnhem vertrok, betrok diens compagnon Peters het huis aan de Haartsestraat.

De samenwerking tussen Peters en Gans heeft onder andere geresulteerd in de bouw van twee karakteristieke pan-

Het huis aan de Bredevoortsestraat, dat Marcus Gans in 1896 liet bouwen. Rechts naast de deur is een steen met de naam van diens dochter Pauline aangebracht. (collectie auteur)

De ingemetselde 'steen' met de naam van de dochter van Marcus Gans. (collectie auteur)

den in het buurtje. Aan de Bredevoortsestraat, tegenover het huis van Simon Jacob Schaap, werd een pakhuis neergezet (huis 6 op het kaartje). Rechts naast de deur is nog steeds een kleine 'steen' te vinden met daarin de naam van dochter Pauline Gans en het jaartal 1896. Voorts werd naast het woonhuis van Gans (later van Peters) aan de Haartsestraat een fabriekspand opgetrokken, dat uiterlijk veel overeenkomst vertoonde met het pakhuis aan de Bredevoortsestraat (huis 5 op het kaartje) In 1917 werd dit pand door brand verwoest.

Overigens was dit samenklitten van door huwelijksrelaties verbonden families, voor zover valt na te gaan, in Aalten vrij uitzonderlijk Joodse gezinnen woonden verspreid door het gehele dorp Laten we eens bekijken waar de rest van de Aaltense joden woonde.

In het vorige hoofdstuk noemden we een akte uit 1739, waarin het aan vier joodse gezinnen werd toegestaan om zich in Aalten te vestigen mits zij woningen in achteraf-straatjes betrokken. Waar deze gezinnen toentertijd zijn terechtgekomen, is niet bekend. Pas tegen het einde van de achttiende eeuw worden de gegevens over de woonplaatsen van de Aaltense joden minder schaars. Uit deze gegevens blijkt dat in alle hoofdstraten van het dorp joden woonden en dat van enige ghetto-vorming in achteraf-straatjes geen sprake was. (De bebouwde kom van Aalten bestond uit slechts enkele straten: de noord-zuid-as Kattenberg, Landstraat en het begin van de Dijkstraat, min of meer parallel daaraan de Kerkstraat, de Markt en de Peperstraat, en tenslotte enkele zijstraten: de Hogestraat, de Bredevoortsestraat met de Haartsestraat, de Prinsenstraat en het eerste stukje van de Varsseveldsestraat.)

Gompert David woonde met zijn vrouw Rachel Aron in een huis aan de Bredevoortsestraat, in de buurt van de Peperstraat. Zijn zoon Jacob Gompert (Fles) woonde in een huis op de Kattenberg. Jacob David, de broer van Gompert David, woonde aan de Hogestraat, evenals Lazer Levie de Haas en Geertruid Ansel.[38]

Uit de gegevens van het kadaster, begonnen in de jaren dertig van de vorige eeuw, valt op te maken dat maar weinig Aaltense joden een huis bezaten. De meesten woonden kennelijk in gehuurde woningen. David Isac de Haas bezat twee huizen: een aan de Landstraat, recht tegenover het huidige gemeentehuis, en een op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat. Het eerstgenoemde huis kwam later in het bezit van diens zoon Levie David, die het tot zijn dood in 1895 bewoonde. Hierna werd het verkocht Het huis op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat bleef tot 1934 in het bezit van de kleinkinderen van David Isac de Haas Voorts was David Aron van Gelder (1784 1859) in 1835 de eigenaar van een pand dat op de plaats stond waar tot voor kort fotohandel Hubers was gevestigd. Het is heel goed mogelijk dat het hier om hetzelfde huis gaat waar zo'n vijftig jaar eerder zijn grootvader

De Landstraat, met links op de hoek de manufacturenwinkel van Nathan Salomon Heijmans en rechts het pand (met de boog) dat door slager Jacob Spier werd gebouwd en waar later Abraham van Gelder zijn kosjere slagerij had. Op de hoek met de Hogestraat (precies boven het hondje) de manufacturenzaak van Joseph, Meijer en Sara de Haas (collectie E.M. Smilda, Aalten)

Gompert David en diens vrouw Rachel Aron woonden. Dit huis werd in 1873 door de zoon van David Aron, Aron David (1829-1913) verkocht.

In 1837 kocht Salomon Moses de Haas een huis aan de Hogestraat. Het is het huis dat tegenwoordig huisnummer 37 draagt. Het werd bijna honderdveertig jaar lang bewoond door de kinderen en kleinkinderen van Salomon Moses. Verder was Leopold David Reichenberger korte tijd de eigenaar van een huis op de Kattenberg.

In het bevolkingsregister (dat niet de eigenaren maar de bewoners van huizen vermeldt) werden tot in deze eeuw de huizen van het dorp doorgenummerd en niet, zoals tegenwoordig, per straat van een nummer voorzien. Bovendien werden deze nummers om de zoveel tijd veranderd als er nieuwe huizen waren bijgebouwd. Het is dus niet gemakkelijk om op grond van het bevolkingsregister vast te stellen waar de Aaltense joden precies woonden. Een uitzondering bestaat echter voor de gegevens over de jaren 1850-1861. In dat register worden de straatnamen genoemd. In deze elf jaren woonden veel joodse families aan de Landstraat en de Hogestraat (elf van de vijftien), maar ook aan de Markt, de Peperstraat, op de Kattenberg en aan de Bredevoortsestraat. Uit de schaarse gegevens over de woonplaatsen van de Aaltense joden blijkt nergens het bestaan van een joodse buurt of een joodse straat. De familie Schaap-Cohen-Van Gelder was een uitzondering.

De geringe grootte van de joodse gemeente in Aalten heeft dus consequenties gehad voor het voorzieningenniveau dat de gemeente in stand kon houden, en naar alle waarschijnlijkheid heeft dit evenzeer invloed gehad op de hoge graad van verwantschap die er tussen vrijwel alle Achterhoekse joodse families (en ook joodse families in het Duits-Nederlandse grensgebied) bestond. Er is echter nog een verschijnsel waarbij het typerende kenmerk van de geringe grootte van verstrekkende betekenis is geweest: de assimilatie, de uiterlijke aanpassing aan de leefwijze van de meerderheid. Juist met betrekking tot het assimilatieproces zijn belangrijke verschillen aanwijsbaar tussen de ontwikkelingen in een stad als Amsterdam en het platteland.

Gedurende de negentiende en het begin van de twintigste eeuw woonde ongeveer de helft van alle Nederlandse joden in Amsterdam. In 1809 telde de hoofdstad 21.456 joodse inwoners, in 1920 waren dat er bijna 69.000.[37] De economische tegenstellingen binnen deze groep waren bijzonder groot. Naast een kleine groep rijken en zeer rijken bestond de joodse bevolking van Amsterdam vooral uit een enorm 'lompenproletariaat' dat in grote armoede leefde en vaak aller-erbarmelijkst was gehuisvest, met name in de krotten van de jodenbuurt rond het Jonas Daniël Meijerplein. Nieuwe politieke stromingen als het socialisme verkregen binnen deze laatste groep dan ook een zeer grote aanhang en belangrijke voormannen van de sociaal-democratische SDAP waren uit de Amsterdamse joodse gemeenschap afkomstig. Zoals we nog zullen zien, werd deze groep van allerarmsten tevens gekenmerkt door een hoge mate van onkerkelijkheid, vervreemd als zij was van de religieuze instellingen die werden bestuurd door de 'rijken en zeer rijken'.[38]

Daar stond tegenover dat het in de grote steden, juist door de aanwezigheid van aanzienlijke joodse gemeenschappen, veel eenvoudiger was om een joods cultureel leven in stand te houden. Ondanks de onkerkelijkheid was in Amsterdam de joodse cultuur nadrukkelijk aanwezig. Door de grootte van de joodse gemeenschap konden niet alleen talloze joodse verenigingen ontstaan, maar ook joodse ziekenhuizen, joodse wees- en bejaardenhuizen, een joodse armenzorg en joods onderwijs. Amsterdam had zijn jodenbuurt met haar schitterende synagogen, maar ook haar krotten en haar gemeenschappelijk gedeelde armoede. Op het Waterlooplein was de beroemde zondagsmarkt waar zoveel kleine joodse handelaartjes, die de meest onwaarschijnlijke waren aan de man probeerden te brengen, een attractie van de eerste orde. Dan was er de diamantindustrie waarin zoveel joden werkzaam waren en die door hen dan ook simpelweg 'Het Vak' werd genoemd. De joodse cultuur kwam ook tot uitdrukking in het bestaan van een met veel jiddische woorden doorspekte eigen taal. Illustratief voor de sterke aanwezigheid en invloed van de joodse cultuur in Amsterdam is het grote aantal woorden uit dit joods-Amsterdamse dialect in de door niet-joden gesproken volkstaal. Dat veel Amsterdammers hun stad vol vertedering 'Mokum' noemen (Hebreeuws voor 'stad'), is in dit opzicht veelzeggend.

Op het platteland was de situatie geheel anders, zo ook in Aalten. De gemeente was klein, de voorzieningen waren beperkt. Men was in veel gevallen wel gedwongen om van niet-joodse instellingen en verenigingen gebruik te maken. De joodse gemeenschap was veel te klein om te verzuilen. Daar

waar bijvoorbeeld katholieken en gereformeerden niet alleen eigen kerken, maar ook eigen voetbalverenigingen, muziek corpsen en eigen scholen hadden, konden de Aaltense joden zich niet op een dergelijk 'cultureel eiland' terugtrekken. In Aalten verkeerden de joden als zeer kleine groep in een overwegend niet-joodse omgeving. Men woonde, zoals we zagen, niet in overwegend joodse straten of buurten, maar verspreid door het hele dorp. Bovendien bracht de handel, voor de Achterhoekse joden de bezigheid bij uitstek, veel contacten met niet-joden met zich mee De uiterlijke aanpassing in taal en kleding was op het platteland dan ook veel sterker dan in de grote steden. Rond 1900 was bijvoorbeeld het gebruik van het jiddisch al lang uitgestorven; de Achterhoekse joden spraken Achterhoeks en door de vele huwelijken met Duitse joden vaak Duits. Ook de Nederlandse teksten die omstreeks 1900 op de grafzerken verschenen, getuigen van dit assimilatieproces.

Overigens is naast deze 'natuurlijke' aanpassing ook een bewuste politiek van de Nederlandse overheid van invloed geweest op het proces van assimilatie:

> 'De overheid deed [sinds het verlenen van gelijke burgerrechten aan alle inwoners van de Republiek in 1796] haar best invloed te krijgen op de interne gang van zaken in de joodse gemeenschap. Tussen de vroeger onderling onafhankelijke gemeenten werd een hiërarchie van ressortale hoofd-synagogen, ring-synagogen en bij-kerken opgebouwd. De overheid bemoeide zich met de rabbijnenbenoemingen en bond een langdurige strijd aan tegen het Jiddisj. In predikaties, officiële documenten en het onderwijs werd het gebruik van het Nederlands verplicht gesteld Bijbel en gebedenboeken moesten in het Nederlands vertaald worden. Kleding van rabbijnen en voorgangers diende aan eisen van decorum te voldoen. Zoals de overige burgers hadden ook de joden te voldoen aan de verplichting een familienaam aan te nemen. Ook voor joden diende de kerkelijke huwelijksinzegening voorafgegaan te worden door een burgerlijk huwelijk. De overheid beschouwde de joden als een kerkelijke gezindte. heid beschouwde de joden als een kerkelijke gezindte. Joden dienden zich niet beperkt tot huis en synagoge. Joden dienden zich niet langer als leden van een joods volk te beschouwen, maar als individuele burgers van Nederland. Deze van bovenaf opgelegde integratie was de keerzijde van de gelijkberechtiging.'[39]

Deze overheidsbemoeiingen hebben op het platteland met zijn vele maar kleine joodse gemeenschappen dus een andere uitwerking gehad dan in de grote steden. Het is echter opvallend dat op datzelfde platteland, waar de uiterlijke aanpassing van de joden zich eerder en sneller dan in de stad voordeed, tegelijk ook een soort tegenwicht bestond, dat in de stad veel minder een rol speelde. de joden op het platteland waren veel orthodoxer en 'kerkser' dan die in de stad. Dit brengt ons van de eerste karakteristiek, de geringe grootte, bij het tweede kenmerk dat de gang van zaken in de Aaltense joodse gemeente heeft bepaald: haar orthodoxe karakter Maar hoe orthodox waren de Aaltense joden eigenlijk? Een citaat uit het NIW uit 1965:

> 'Aalten, dat voor de oorlog tachtig joodse zielen telde en kort voor de oorlog honderdveertig; van wie vele Duitse vluchtelingen, was altijd een vrome kille [joodse gemeente]. ''Op Sjabbath waren hier alle joodse zaken gesloten. Geen jood die werkte. Dat zou ook niet gekund hebben. De bevolking had dat niet genomen.'' Eenmaal is het voorgekomen dat een joodse vertegenwoordiger van een joodse firma uit Amsterdam een winkelier op Sjabbath in Aalten bezocht. Hij werd de winkel uitgegooid en zijn monsterkoffertje werd hem achterna gesmeten. ''Op Sjabbath bij mij geen jood in huis'', werd hem toegeroepen.'[40]

Het is waar, de joodse gemeente in Aalten was behoudend, maar – zo zou men daar aan toe willen voegen – zoals het platteland dat in zijn algemeenheid was. Behoudendheid was niet het kenmerk van alleen het jodendom op het platteland, maar evenzeer van de katholieken, de hervormden en de gereformeerden in deze streken De ontkerkelijking was een stedelijk verschijnsel dat met het doordringen van de landelijke communicatie-media, zoals de landelijke dagbladen, de radio en de televisie, ook meer en meer op het platteland merkbaar werd.

Een orthodoxe gemeente, dat was het. Toch is het beeld dat het NIW hierboven van de joodse gemeenschap in Aalten schetste nogal overtrokken. Want ook hier begon zich de ontkerkelijking voor te doen, hoewel het slechts enkele families betrof. Dit proces van ontkerkelijking vond in het westen van Nederland al veel eerder plaats en was daar tevens veel verder

voortgeschreden. Dr. L. de Jong schrijft hierover in *Het Koninkrijk*:

'Het Joodse geloofsleven was, althans in Amsterdam, de gehele negentiende eeuw door zwak geweest: in het midden van die eeuw moest de Nederlands-Israëlitische gemeente het bijna veertig jaar zonder opperrabbijn stellen, in de Portugese gemeente was er zelfs bijna tachtig jaar geen opperrabbijn. ...De meeste Nederlandse Joden hadden in en door hun assimilatie de band met het Joodse geloof en met de Joodse geschiedenis verloren.'[41]

Deze beschrijving mag dan vooral op Amsterdam van toepassing zijn, ook op het platteland waren de gevolgen, zij het met vertraging en minder sterk, zichtbaar. Tijdens een gesprek zei iemand uit de meer orthodoxe hoek:

'Aalten was een orthodoxe gemeente. Als het donker is, begint de sabbat. Vroeger maakten wij dan niet zelf de kachel aan; de joodse wet verbiedt het aanmaken van vuur op sabbat. Daar had je dan een [niet-joods] jongetje voor, dat daar wat geld mee verdiende. Die maakte in de winter het vuur aan. Je zat je dan af te vragen: "Hoe lang zou die kachel nog blijven branden? Het is nu tien uur, je moet over een uur of drie nog maar eens terugkomen". De vrijdagavond, het begin van de sabbat, werd door iedereen gehouden.'

Was iedereen dan even behoudend?

'Een enkeling fietste wel op zaterdag, maar dat kwam niet veel voor. Maar je had op een gegeven moment die dwang: je móést wat verdienen. Zaterdag, dat was voor de winkeliers dé dag, je moest wel openblijven. De joodse winkels die vanwege hun geloof de zaak sloten, gingen uiteindelijk allemaal kapot.
Tegenwoordig kun je niet meer naar de joodse wet leven. Er zijn hier geen kosjere slagers meer. Het kosjere vlees moet helemaal uit Amsterdam komen. In de winter gaat dat nog wel, maar 's zomers is het al bedorven bij aankomst. De liberalen? Tegenwoordig is dat erger dan vroeger. Maar een jood is een jood, of hij nu orthodox is of liberaal, als puntje bij paaltje komt, zijn we allemaal een.'

Maar de vrijdagavond werd door iedereen in ere gehouden, orthodox of liberaal, kerkelijk of niet-kerkelijk, want die avond had voor iedereen meer dan alleen maar religieuze betekenis.

'Alle joodse feestdagen zijn echte familieaangelegenheden, net zoals de vrijdagavond en de sabbat: echt een familiefeest in het gezin. De tafel werd netjes gedekt en er werd lekker gegeten. Daarna dronken we thee en werd er "genascht", gesnoept. Op sabbat gingen we bij elkaar op bezoek, dat was zo de gewoonte, dat was echt onder elkaar.
Mijn moeder kwam uit een zeer behoudend gezin maar mijn vader deed er niet zoveel meer aan. Ons gezin was niet kerkelijk orthodox. In Aalten had je wel veel orthodoxe gezinnen, het merendeel zelfs, maar wij niet zo, vooral omdat mijn vader er niet veel voor voelde. Maar joodse gezinnen die er helemaal niets meer aan deden, dat kwam hier voor de oorlog niet voor. Met hoge feestdagen, Grote Verzoendag of met Nieuwjaar, dan ging toch wel iedereen naar de synagoge.
Wij gingen daar zeker niet iedere zaterdag heen, als kind wel maar later niet meer. Op sabbat fietsten wij wel eens; dat mocht eigenlijk niet, daar werd door de orthodoxe joden wel eens met een scheef oog naar gekeken, men zag dat niet graag. Maar echte tegenstellingen had je daardoor binnen de joodse gemeenschap niet.'

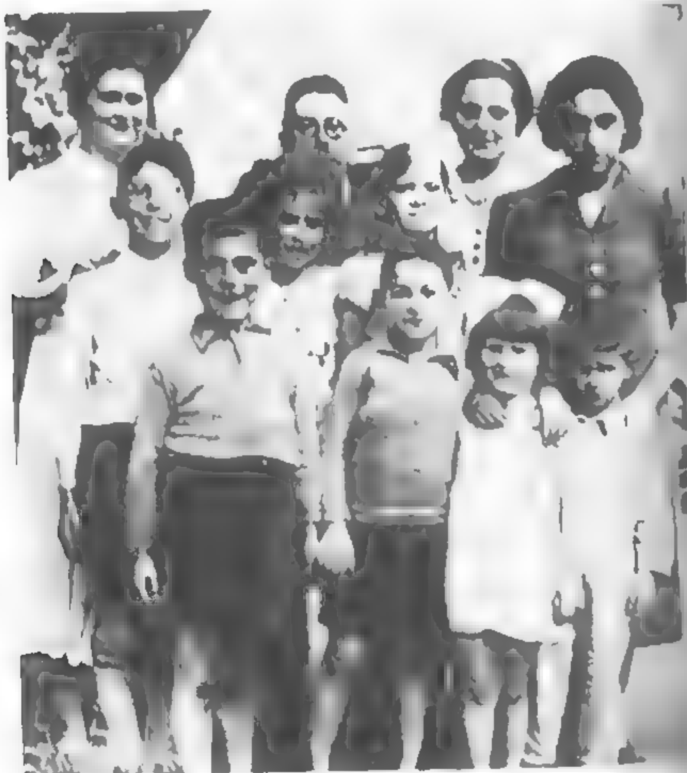
Weer iemand anders herinnert zich hoe haar ouders van een orthodoxe op een vrijere manier van leven overgingen:

'Voor de oorlog van 1914-1918 hadden wij thuis een kosjere huishouding. Mijn vader ging naar sjoel, mijn broertje deed Bar Mitzwah. Wij leefden thuis orthodox. Maar toen kwam die oorlog, en op het einde was ook hier het eten schaars. Je had toen "eenheidsworst", die werd bij toerbeurt van rijkswege verdeeld onder de slagers. En op een goede dag waren wij aan de beurt, en het was zaterdag. Nu, dat was moeilijk; de mensen hadden een bon voor hun worst en ze wilden voor de zondag allemaal te eten hebben. Ze hebben toen bij ons bijna de deur ingetrapt om wat worst te krijgen. Toen zei mijn vader dat hij de deur wel moest openmaken. Nou, vanaf die tijd is de

zaak iedere zaterdag als mijn vader aan de beurt was, open geweest. Dat is zo gebleven, tot groot verdriet van mijn moeder. Zij heeft dagenlang gehuild, ze vond het heel erg dat ze moest omschakelen. En zo zijn we eigenlijk "omgeturnd".

...Aalten was een matig behoudende gemeente. Je had mensen die wel een kosjere huishouding hadden zoals wij, maar die zich verder niet heel streng aan alles hielden. Die gingen wel naar sjoel wanneer ze tijd hadden om hun zaak alleen te laten, ze hielden zich wel aan de joodse feestdagen, maar verder... Ach, het was net als bij

Achter het huis van Moritz Cohen (rond 1936). Achter v.l.n.r. Klara Cohen, voorganger Gerrit Hamburger en Serafine Schaap. Midden: Simon Kropveld, Marga Hamburger, ? van Lochem, en een nichtje van de familie Cohen uit Amsterdam. Voor: Jaap Hamburger, David Kropveld, Julie Hamburger en Hans Josephs (collectie mevr. K. Weijel-Cohen, Amsterdam)

de katholieken en de gereformeerden; de een doet er wat meer aan, een ander wat minder. Liberaal kwam wel voor, maar mensen die zich helemaal hadden teruggetrokken, die vond je in Aalten niet. Dat ging daar ook zo moeilijk, je wist het ook zo gauw van elkaar. Je ging veel bij elkaar op bezoek, het was een kleine gemeenschap, in zo'n dorp weet iedereen altijd alles van elkaar.'

Een kleine en gelovige plattelandsgemeente, dat was de joodse gemeenschap in Aalten. De een deed er misschien wat meer aan dan een ander, maar 'de band met het joodse geloof en met de joodse geschiedenis' was hier nog niet verbroken. Iedereen ging naar sjoel, al was het maar enkele malen per jaar, iedereen hield de vrijdagavond in ere, om religieuze redenen of om redenen van gezelligheid. Degenen die hun zaak op zaterdag openhielden, deden dat vooral op economische gronden: 'je móést wat verdienen'. De gemeente was klein, men kende elkaar. De anonimiteit van de grote stad ontbrak. Wie zou geheel kunnen en willen breken met deze kleine

Pijpenfabrikant Marcus Gans. (collectie Oudheidkamer, Aalten)

gemeenschap waarin men was opgegroeid? Niemand deed dat. Het waren deze banden, persoonlijke, religieuze en historische, die van de joodse bevolking in Aalten een werkelijke gemeenschap maakten. Nee, de tegenstellingen die er wel eens waren, werden niet veroorzaakt door de religie. Veelmeer het feit dat de Aaltense joden grotendeels in hetzelfde beroep werkzaam waren, kon zo nu en dan tot spanningen leiden. Deze eenzijdige beroepsverdeling kan als het derde kenmerk van de Aaltense joodse gemeente worden gezien.

Op een enkele uitzondering na bestond de joodse gemeente uit middenstanders. Zeker, tot 1895 woonde de industrieel Marcus Gans, mede-eigenaar van pijpenfabriek Peters en Gans, in het dorp. Op de openbare lagere school werkten in het begin van deze eeuw enige joodse onderwijzeressen en vrijwel de gehele hier besproken periode door, van 1813 tot 1940, woonden 'joodse meesters', voorgangers en onderwijzers in Aalten. Zij vallen niet onder deze groep van middenstanders. Geen van hen was echter geboren Aaltenaar en allen woonden hier maar tijdelijk. Voor de 'oud Aaltense' joodse families – en dit geldt ook voor die families die hier tegen het einde van de vorige eeuw kwamen wonen – was hét beroep toch wel de handel. Men ging als venter met zijn spullen langs de boerderijen of men had een winkeltje in het dorp. Er waren textielhandelaren, men deed in manufacturen, groente en fruit, een enkeling in lompen. Er was zelfs een joodse koperslager, Jacob Gans uit Wisch, een kleurrijke figuur waarover velen wel een grappige anekdote of een malle gebeurtenis kunnen vertellen. Maar

TE KOOP:

2 JONGE KALVEREN,

(een stierkalf en een vaarskalf) beide roodbont, bij A. D. VAN GELDER.

TE KOOP GEVRAAGD:

VARKENS,

van 60 tot 300 pond levend, tegen hooge prijzen. Levering naar verkiezing stadswaag. Aalten (Kerkstraat). J. SPIER.

Aaltensche Courant, 2 januari 1897. (collectie auteur)

bovenal vinden we joodse slagers en veehandelaren. Het moeten er in deze periode vele tientallen zijn geweest. Er waren kosjere slagers en niet-kosjere slagers. Veruit de meeste veehandelaren werkten voor de plaatselijke markt en bemiddelden tussen boer en boer of tussen boer en slager. In de loop van deze eeuw richtten enkele veehandelaren zich op het buitenland en exporteerden hun vlees. Ruim de helft van de Aaltense joodse beroepsbevolking was met de handel in vee en vlees verbonden.

Deze beroepsverdeling wijkt sterk af van die van bijvoorbeeld de Amsterdamse joodse bevolking. Daar bestond welis waar een flinke middenstand, maar daarnaast ook een kleinere groep van vermogende tot zeer vermogende joden en vooral een groot en behoeftig proletariaat; de zeer armen die, zoals we hierboven al schreven, in de Amsterdamse jodenbuurt rond het Waterlooplein in vaak erbarmelijke omstandigheden leefden. Zoals al vaker opgemerkt, ontbraken zowel die vermogenden als deze allerarmsten in Aalten. Een belastingregister kan dit weer illustreren. We nemen het register van de Gemeentelijke Hoofdelijke Omslag uit 1913 (zie figuur 14). Evenals het verpondingsregister uit het begin van de vorige eeuw (figuur 3) maakt het register van de Hoofdelijke Omslag het mogelijk om een vergelijking met de totale Aaltense bevolking te maken.[42]

De conclusies die uit deze tabel zijn te trekken, lijken heel sterk op die van zo'n honderd jaar eerder. De joden behoorden over het algemeen niet tot de allerarmsten van het dorp. In de laagste klassen (1-10) is het percentage joden aanmerkelijk lager dan dat van de totale bevolking (45,5% tegenover 76,1%). De meeste joden werden in de klassen daar direct boven aangeslagen (11-20). In de hogere klassen (31 en hoger)

[1] De eerste kolom is het aantal personen in een bepaalde belastingklasse vermeld, in de tweede kolom het percentage. Van de totale Aaltense bevolking is ongeveer de helft van het aantal aangeslagenen geteld.

Figuur 14 *Aaltense joden in het register van de Gemeentelijke Hoofdelijke Omslag in het jaar 1913*

Klasse	Joden[1]		Totaal Aaltense bevolking[1]	
51 of hoger	–		2	0,4%
41-50	–		7	1,5%
31-40			11	2,3%
21-30	1	4,5%	33	7,1%
11-20	11	50%	59	12,6%
0-1[illegible]	10	45,5%	356	76,1%
totaal	22	100%	468	100%

ontbreken zij geheel. Dus ook tot de rijken van het dorp kon niemand van hen worden gerekend.

Van de arme Aaltense joden leefde slechts uiterst zelden iemand van de gemeentelijke armenkas. Zo Marcus Isac de Haas, zoon van Isac David en Sibille Hertsz, die in 1859 in Dinxperlo woonde en aldaar door de gemeente met een bedrag van één gulden per week werd ondersteund. Hij 'is volstrekt niet in staat iets te kunnen verdienen en verkeert ten gevolge van blindheid, ouderdom en een sleepende ziekte in hoogst armoedige omstandigheden.'[43] Maar Marcus Isac was een uitzondering. Over het algemeen kon men zich in Aalten wel redden. De handel leverde altijd wel wat op, ook al was dat soms maar weinig. In uitzonderlijke omstandigheden, zoals tijdens de economische crisis in de jaren dertig van deze eeuw, werden enkele gezinnen ondersteund door het Nationaal Crisis Comité. Ook de joodse armenzorg kon, als dat nodig was, bijspringen. De damesvereniging zorgde voor wat eten als ergens geen geld was. Verder zamelde men in de synagoge geld in voor de armen. Men ondersteunde elkaar. En er waren er die het konden gebruiken, zoals Salomon Goedhart, die zijn paard in de berm liet grazen omdat hij niet over een eigen stukje weiland beschikte, of Philip van Gelder (Abraham van 't Seurken), die niet alleen in textiel handelde maar ook in

Aaltensche Courant, 27 juli 1910. (collectie auteur)

spullen die hij op de plaatselijke vuilnisbelt vond. Soms bracht hij 's avonds, terugkerend van de markt in Zelhem, de zaken mee naar huis, die zijn vrouw, in een poging om het huis wat op te ruimen, juist die ochtend naar de vuilnisbelt had laten brengen. 'Kijk nou toch eens wat de mensen allemaal niet weggooien', zei hij dan.

Keren we terug naar de beroepsverdeling onder de joodse bevolking in Aalten: het merendeel was middenstander. Welnu, zoveel middenstanders, en vooral zoveel slagers en veehandelaren in een dusdanig kleine groep als de joodse gemeenschap, dat wilde natuurlijk wel eens tot spanningen leiden. Beroepsruzies, alle geïnterviewden voor dit boek spraken er wel over. Ook het NIW wijdde er in zijn artikel over de joodse gemeente in Aalten een korte passage aan.

> 'Ruzie was er veelvuldig. Want de Joodse gemeenschap van Aalten bestond voor de oorlog voor een groot deel uit vleesjochriem. Op vrijdagavond maakten zij in sjoel met elkaar ruzie omdat de een een koe had gekocht die aan een ander was toegezegd. Op Sjabbathmorgen werd de ruzie in sjoel bijgelegd. Op Sjabbathmiddag bracht men bij elkaar bezoeken, ook om elkaar uit te horen. Op Sjabbathavond wenste men elkaar "gut woch".'[44]

In het midden van de jaren dertig van de vorige eeuw kwamen dergelijke ruzies op sabbat zelfs zo vaak voor, zowel in de Aaltense als in de Bredevoortse synagoge, dat kerkbestuurder Isak de Haas en nog enkele leden van de joodse gemeente de burgerlijke rechtspraak, de 'vrederechter in het Kanton Aalten' inschakelden. Men heeft zelfs overwogen om de wekelijkse godsdienstoefeningen onder politiebegeleiding te laten plaatsvinden om zo de telkens terugkerende ordeverstoringen te voorkomen. Dit laatste nu kwam de vrederechter toch wel wat al te kras voor, want er was immers geen misdrijf in de zin der wet gepleegd. Het opperrabbinaat in Nijmegen adviseerde, nadat hierom door de Aaltense vrederechter was gevraagd, het volgende:

> 'Het Kerkbestuur heeft het regt, iemand die de rust verstoort of wanorde veroorzaakt, na hem alvorens door den *Koster* te hebben doen waarschuwen, ter Kerk te doen uitzetten; bij onverhoopte excessen of resistentie [weer-

stand], zullende zij denzelven bij den Competenten Regter aanklagen indien zij vermeenen dat de belangen der gemeente zulks vorderen.'[45]

Maar niet alleen tussen de veehandelaren onderling, ook tussen de slagers en de voorganger van de joodse gemeente konden de emoties hoog oplopen. Het kosjere slachten gebeurde immers door de voorganger en van zijn beslissing hing het af of een koe kosjer dan wel treife (onrein) was:

'Als de sjocheet [ritueel slachter] zei: de koe is treife, dan wisten de slagers het beter. De sjochetiem kregen dan van alles naar het hoofd geslingerd. Een van hen, Levi Gasan, klein van stuk en tenger, was zeer bevreesd voor de woede van de slagers. Als hij een koe treife had bevonden, verliet hij stilletjes het abattoir, rende de laatste meters naar de deur toe en riep dan pas: "de koe is treife!!" omdat hij verwachtte een hakmes naar zijn hoofd gegooid te krijgen indien hij het in het gezicht van de slagers zou zeggen.'[46]

De veelvuldige spanningen en ruzies waren evenzeer deel van de joodse cultuur in Aalten als de onderlinge hulp in geval van ziekte en armoede. Ook uit deze ruzies blijkt hoezeer men met elkaar verbonden was.

Aalten heeft verschillende kosjere slagers gekend. Vlak voor de oorlog waren er twee: Levie van Gelder en zijn broer Abraham van Gelder, zonen van veehandelaar en kerkbestuurder Aron David van Gelder. Zij leverden het vlees voor de joodse

Aaltensche Courant, 20 januari 1920 (collectie auteur)

bevolking van Aalten, ook voor de joodse slagers die zelf niet kosjer slachtten. Uit een interview:

'Achter ons huis was een weiland. In de winter stond dat onder water en konden we daar schaatsen. In de zomer stonden daar de koeien van mijn vader. Die werden in het abattoir geslacht. Daar gebeurde ook het kosjere slachten, dat deed de voorganger.
Mijn vader was geen kosjere slager. Het kosjere vlees voor onze huishouding kocht hij bij de Van Gelders, of hij ruilde dat. Hij zei wel eens: "die en die heeft goed geslacht, haal daar je vlees maar." Maar wij namen dus niet ons eigen vlees: het vlees van de winkel werd veel aan Duitsers verkocht. Wij hadden veel Duitse klanten.'

Over de specifieke bezigheden van de Aaltense joden in de vorige eeuw is de informatie schaars. In de burgerlijke stand van 1823 tot 1940 vinden we vaak alleen de vermelding 'koopman'. Slechts zelden wordt aangegeven waarin iemand handelde. Zo was de in 1753 geboren Jacob Gompert Fles als 'slagter' werkzaam, evenals zijn neven Joseph Aron van Gelder en David Isac de Haas. Ook de met Geertruid Ansel gehuwde Lazer Levie de Haas uit Koblenz verdiende zijn geld als slager. Van Simon Jacob Schaap weten we dat hij een winkel in manufacturen, huishoudelijke artikelen en levensmiddelen bezat. Toch schijnen aan het begin van de vorige eeuw maar weinig joden in Aalten een echte winkel te hebben gehad. In het Patentregister (patent is een in 1893 afgeschafte belasting waaraan men het recht tot het uitoefenen van handel, beroep, bedrijf of handwerk ontleende) vinden we bij de joodse handelaren veelvuldig de vermelding 'kramer in waren met een pak en open tafel', of 'kramer in waren rondlopende met eene mand en met eene open tafel'.[47] De meeste joodse handelaren trokken niet alleen langs de boerderijen om hun waren te verkopen, maar hadden ook in of voor hun huis een tafel waarop zij hun spullen uitstalden. Naast deze 'kramers met een open tafel' vermeldt het patentregister 'winkeliers', de handelaren met een heuse winkel. Het zijn er maar enkelen; in 1822 dreef Hanna Gomperts, de weduwe van David Jacob Schaap, een winkel. In het register van 1826 vinden we over Salomon Moses de Haas, de grootvader van de in 1976 overleden manufacturier Salomon Isak de Haas, de mededeling dat hij niet alleen winkelier is, maar ook 'kramer (...) met een overdekte

stal de markten bezoekende'. De meeste joodse handelaren waren in deze tijd dus marskramer. Over de waren die zij verkochten, vermeldt het register niets. Het is pas de Aaltensche Courant, verschenen van 1896 tot 1941, waarin we de joodse bevolking van Aalten vooral in haar dagelijkse, economische doen en laten tegenkomen.[48] Hier vinden we vrijwel wekelijks de advertenties van de joodse winkeliers en handelaren die hun waren te koop aanbieden Maar ook in de nieuwskolommen van dit twee maal per week verschijnende blad komen joodse namen voor. Hieronder doen we een greep uit de verschillende jaargangen van deze krant

Reeds het allereerste nummer van de Aaltensche Courant bevat de huwelijksadvertentie van David Aron van Gelder en Engelina van der Laan. Zij zullen op 19 februari trouwen. Enkele nummers later vermeldt de krant dat Aron David van Gelder, de vader van de huwelijkskandidaat, samen met D van Gelder uit Winterswijk een koe heeft gekocht, die maar liefst negenhonderd halve kilo's weegt. Abraham Salomon van Gelder, nakomeling van de familie van Gelder uit Terborg, had een pakhuis laten aanbesteden Maar geen der inschrijvingen was kennelijk naar zijn zin, want de aanbesteding zal opnieuw gebeuren. Ook schrijft de krant dat Abraham Salomon is gekozen als afgevaardigde van de afdeling Geldersch-Oosten der Alliance Universelle Israelite voor de vergadering in Rotterdam. De firma I.D de Haas, op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat, verkoopt spiegels en schilderijen, maar men kan er ook terecht voor 'een prachtige collectie zwarte en gekleurde kamgarens en cheviots'. Peters en Gans kondigen de oprichting van hun pijpenfabriek aan

Advertentiën.

Ondertrouwd

M. DE JONG
en
R VAN GELDER

Receptie a.s. Zondag 6 September van 12–2 ten huize van A. D. van Gelder.

Apeldoorn / Aalten, 4 September 1896.

Bij akte verleden voor den ondergeteekende, notaris te Aalten, den 5den Augustus 1896, zijn wijzigingen gebracht in de Vereeniging Coöperatieve Bredevoortsche Roomboterfabriek, gevestigd te Bredevoort, opgericht bij akte verleden voor notaris MAITLAND te Aalten den 14den Augustus 1894; zijnde de akte van wijziging in haar geheel geplaatst in het bijvoegsel tot de Ned Staatscourant van 30 en 31 Augustus 1896, no. 204.

P. LOSECAAT VERMEER.

Ondergeteekende bericht hierdoor aan de geachte ingezetenen van Aalten en omstreken, dat hij zich hier, ten huize van zijn broeder H. J VAAGS, heeft gevestigd als

Horlogemaker,

en beveelt zich beleefd aan voor het leveren en repareeren van alle soorten UURWERKEN.

Voor goed werk wordt ingestaan.

Aanbevelend, B. J. VAAGS.

Wegens de ISRAËLITISCHE FEESTDAGEN zal de Slagerij van A. D. VAN GELDER a.s. Dinsdag en Woensdag

GESLOTEN ZIJN.

Donderdag weder ruim voorzien van 1e kwaliteit RUND- en KALFSVLEESCH.

Aaltensche Courant, 6 september 1896. (collectie auteur)

Herman Aron van Gelder, de broer van David Aron en de beide kosjere slagers Abraham en Levie van Gelder, heeft een manufacturenzaak op de Veemarkt· 'Ontvangen: eene grote partij Buskins, Kamgarens, Cheviots en Kleedjesstoffen, Engelsch-leeren broeken *f* 1,50, Sporthemden 80 ct, Meubelkatoen 15 ct en eene grote partij Gebreide Goederen.' Ook verkoopt hij 'Gezondheidsflanel, door de H.H Doctoren aanbevolen à 35 cent per el', daarbij in het midden latend of het advies van de H H Doctoren het flanel dan wel de prijs daarvan betreft. Herman Aron is een grappenmaker en hij probeert iedere week iets leuks te doen met zijn advertentie: 'Leve de concurrentie! Ontvangen: Baai, Bever, Buskins etc ' Bij goed weer zullen zijn goederen aanstaande maandag ook op de Markt zijn te bezichtigen. Dan weer verloot hij onder zijn klanten een zilveren horloge. 'Tot St. Nicolaas wordt een ieder, die bij mij voor *f* 1,80 koopt met een VERRASSEND CADEAU (iets geheel nieuws) vereerd.' Een jaar later blijkt Herman Aron de alleenverkoop voor Aalten van 'Nieuw, Nieuw: Sportpijp Jaap Eden' te hebben. In het jaar 1900 vertrok Herman Aron naar Almelo.

Nathan Salomon Heijmans heeft 'eene grote partij nieuwe, als ook gedragen Winterjassen' ontvangen Er is ruime keuze tegen lage prijzen Na het overlijden van Nathan Salomon zou de winkel op de hoek van de Stationsstraat en de Landstraat worden gedreven door zijn beide ongehuwde kinderen Henriëtte en Simon Nathan Heijmans In september 1896 zal 'wegens de Israëlitische Feestdagen de slagerij van Aron David van Gelder Dinsdag en Woensdag gesloten zijn. Donderdag weder ruim voorzien van 1e kwaliteit Rund- en

Aaltensche Courant, 20 oktober 1900. (collectie auteur)

Ontvangen voor het a.s. Winterseizoen:

Prima ROKKENWOL in alle kleuren,
WOLLEN DASSEN en SJALEN,
SAJETTEN en BREIWOL,
HAAKKATOEN en BREIKATOEN.
Alles prima qualiteit en concurreerende prijzen.

Aalten. Firma J. S. SCHAAP.

Snelpersdruk van Firma Gebr. De Boer te Aalten.

Kalfsvleesch.' Slager Jacob Spier in de Kerkstraat heeft 'Jonge Betuwsche Varkens' te koop

'Mej. van Gelder-Schaap te Aalten vraagt in mei of augustus een flink werkmeisje.' Het is Amalia Schaap, de vrouw van Abraham van Gelder en de laatste in Aalten woonachtige nakomeling van winkelier Simon Jacob Schaap. Haar zuster Susanne was gehuwd met fabrikant Marcus Gans. Na het overlijden van Amalia in 1910 was de Aaltense familie Schaap uitgestorven.

'Heden ontvangen: Nieuwe Schotse Maatjesharing en Nieuwe Zoutevisch, beleefd aanbevelend, Salomon Goedhart.' Salomon was een zoon van Levi Goedhart, 'vleeshouwer' uit Enschede, die in 1877 in Aalten kwam wonen.

In de vijfde jaargang van de Aaltensche Courant, het is dan 1900, vinden we nog steeds voornamelijk dezelfde namen van joodse winkeliers en handelaren: slager Spier, Aron David van Gelder, de firma I.D de Haas en de firma Heijmans. De bevolkingsstatistiek op 1 januari vermeldt 7325 inwoners in de gemeente Aalten, waaronder eenenvijftig Israëlieten. Zo laag is het aantal joodse inwoners van Aalten in meer dan vijftig jaar niet geweest.

Jacob ten Bosch uit Lichtenvoorde en Louis Landau uit Gemen 'koopen tegen hooge prijzen lompen, beenderen, ijzer en andere metalen'. Hun zaak is gevestigd aan de Achterstraat in Aalten. Op 3 maart schrijft de krant dat er schietvereniging De Boeren is opgericht. In het twaalfkoppige bestuur zit ook David Aron van Gelder. Een week later doet de burgemeester van Aalten een oproep in de krant; er zal een collecte worden gehouden voor de werkloze diamantbewerkers in Amsterdam, die door de oorlog in Zuid-Afrika werkloos zijn

De broertjes Meijler met koe (collectie A Meijler, Amsterdam)

geworden. Tijdens het Schuttersfeest wint Jacob Spier de eerste prijs bij het ringrijden te paard. Weduwe Abraham van Gelder wil een pakhuis tot twee woningen laten verbouwen en verzoekt aannemers in te schrijven. Deze weduwe is Amalia Schaap, wier man het jaar ervoor overleed. Het 'pakhuis' is waarschijnlijk het pand dat Amalia's grootvader, winkelier Simon Jacob Schaap, in 1810 kocht. Ook vermeldt de krant dat 'ten bewijze dat onder Varsseveld zwaar vee wordt gemest, door slager Spier alhier van den veehouder H. Radstake een vette os is aangekocht, die het enorme gewicht van zestienhonderd halve kilo's heeft'. Voorts slaat Jacob Gans heipompen tegen billijke prijs 'Goed of geen geld!' Jacob Gans is koperslager en heeft zijn zaak aan de Bredevoortsestraat.

Slaan we nu tien jaar over en lezen we in de krant van 1910 In de gemeente Aalten wonen nu eenenzeventig Israëlieten op een totaal van 8868 inwoners. Jacob Spier bericht in een advertentie vanwege zijn vertrek naar Bocholt, dat zijn paardenhandel gevestigd blijft in de Kerkstraat te Aalten. 'Bestellingen omtrent dien handel kunnen worden gedaan bij I. ten Bosch in de Kerkstraat. Beleefd aanbevelend J. Spier, Dinxperlosestraat 710, Bocholt, naast de herberg Gebbing.' In het-

Machinale Strijkinrichting
„STIJGOORD".

Agentschap AALTEN:
Mej. V. COHEN, Breedev.straat.
GOEDEREN WORDEN VOLGENS AMERIKAANSCH SYSTEEM BEHANDELD. ∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴ ∴
's Maandags bezorgen. 's Zaterdags franco thuis terugbezorgd.

Aaltensche Courant, 12 februari 1910. (collectie auteur)

zelfde nummer kondigt Izaäk ten Bosch de verhuizing van zijn slagerij van de Koelmanstegge naar de Kerkstraat aan. Er zal tijdens de opening 'dikke, vette vaars' te zien zijn. 'Wanneer ge gaarne een Heldere Wasch wilt hebben, vraagt dan bij Uw winkelier uitdrukkelijk een pakje waschpoeder met "De Wolff" van wed. Meyer L de Wolff uit Meppel.'

Notaris Mensink zal 'veilen en verkoopen' voor de Heer S.A. Vles, de voorganger van de joodse gemeente 'bouwland, bouwterrein aan den Bodendijk tegenover Kremer, groot 45,30 Aren'. Een overlijdensadvertentie: de weduwe Levi Goedhart, geboren Stern, in de leeftijd van zesenzeventig jaren. Namens de familie: Salomon Goedhart en zijn vrouw Philippina Goedhart-Rosenburg. Aan de Bredevoortsestraat is een agentschap van de 'Machinale Strijkinrichting Stijgoord' gekomen Deze zaak wordt gedreven door Frona Cohen, afkomstig uit Doesburg. 'Goederen worden volgens Amerikaansch systeem behandeld. 's Maandags bezorgen, 's zaterdags franco thuis bezorgd.' Enkele jaren later zou Frona Cohen trouwen met Salomon Izak de Haas die boven op de Hogestraat een manufacturenwinkel had. De zuster van Frona was gehuwd met slager Izaäk ten Bosch, nu in de Kerkstraat. Deze laatste verkocht in juli zijn vlees tegen gereduceerde prijzen vanwege de hoge waterstand: 'vanaf heden verkoop ik 1e kwaliteit Rundvlees, met been vanaf 27½ cent per pond, zonder been vanaf 32½ cent per pond'. In diezelfde zomer werd de manufacturenzaak van de firma I.D. de Haas op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat opgeheven 'Profiteert nu van de gelegenheid: Algehele uitverkoop à contant. Alle manufacturen worden 35% beneden de gewone prijs

UITVERKOOP.
Wegens OPHEFFING onzer Zaak in
MANUFACTUREN
zullen alle voorhanden zijnde goederen, waaronder eene groote partij STUKGOEDEREN van courante Manufacturen, alsmede eene partij LAPPEN en COUPONS van verschillende soliede goederen, vanaf heden tot veel verminderde prijzen worden uitverkocht
à contant.
Voordeelige aanbieding voor wederverkoopers.
Aanbevelend,
Firma I. D. DE HAAS, Aalten,
Hoek Hooge- en Landstr. No. 134.

Aaltensche Courant, 16 juli 1910 (collectie auteur)

opgeruimd.' Het is de winkel van Meijer, Joseph en Sara de Haas, die in 1929 een wetsrol aan de joodse gemeente zouden schenken uit dankbaarheid voor het bereiken van hun hoge leeftijd.

Laten we weer tien jaar overslaan: 1920. Tot voorzitter van het Israëlitische kerkbestuur is gekozen de heer Joseph Leeser. Levie van Gelder heeft een kosjere slagerij aan de Bredevoortsestraat. Zijn telefoon heeft nummer 4. De broer van Levie, Abraham, heeft nu zijn zaak aan de Landstraat. Hem kan men bereiken op telefoonnummer 49. Op 3 september plaatst

Je adres!
voor 1e kwaliteit Vleesch
is:
Hoogestraat 234, Aalten.
Alle dagen groote voorraad
versch Schapenvleesch
versch Rundvleesch
versch Kalfsvleesch
Bevroren Rundvleesch 90 ct. p. pd.
Aanbevelend,
Telef. 66
L. SCHAAP.

Aaltensche Courant, 10 september 1920. (collectie auteur)

Abraham van Gelder een advertentie: ‘Ondergetekende maakt zijn geachte Cliëntéle bekend dat *voortaan* al zijn vee, dat geslacht wordt, onder Contrôle staat van den Rijkskeurmeester en dus niet anders verkoopt dan gekeurd en gestempeld vleesch’. De vader van de beide kosjere slagers, Aron David van Gelder, was in 1913 overleden

Er is nog een nieuwe winkel bijgekomen. Levi Salomon Schaap uit Vriezenveen heeft aan de Hogestraat een slagerij geopend Zijn telefoonnummer is 66. Levi Salomon is niet verwant aan de oud-Aaltense familie Schaap.

Tot leraar aan de Israëlitische gemeente is benoemd J. Seijffers, die tot dan toe in Apeldoorn werkzaam was. Zoete en zure appels, peren en noten worden tegen ‘den hoogsten marktprijs’ opgekocht door S. Goedhart en Zoon te Aalten.

In 1928 overlijdt oud-leraar S.A. Vles. De Aaltensche Courant wijdt een kort in memoriam aan hem. Mejuffrouw Landau op de Hogestraat vraagt een dienstmeisje. Roberth Fuldauer biedt ‘Mooie Heeren-, Jongens- en Kinderpetten’ te koop aan. In ‘het witte huis op de Pol’ verkoopt zijn broer Sally Fuldauer ‘Betuwse Biggen’. Op 13 januari schrijft de Aaltensche Courant dat de heer Joseph Weijel als bestuurslid bij Aaltens Belang is gekomen. Sally Meijler opent in de Kerkstraat een ‘vleeschhouwerij’. De Aaltense Oudheidkamer wordt opgericht. In het eerste bestuur heeft slager Izaäk ten Bosch zitting. Bij Louis Goedhart, een broer van Salomon, is het ‘Goudvisch Reclameweek’. Bij inkoop van *f* 1,50 krijgt men ‘een goudvisch’ cadeau, bij besteding van *f* 2,50 krijgt men er zelfs twee. Leraar Heiman Akker zal vertrekken naar Appingedam.

Weer zo’n tien jaar later, in 1937, schreef de Aaltensche Courant: ‘Ter gelegenheid van het vorstelijk huwelijk vond gisteren vanwege de Israëlitische Gemeente een bijzondere godsdienstoefening plaats, waarbij door den voorganger der Gemeente een speciaal voor deze dienst opgesteld Hebreeuws gebed werd uitgesproken.’ Aan de Bredevoortsestraat heeft Arnold Abraham van Gelder, zoon van Abraham van Gelder, zijn Goedkope Volksslagerij geopend. Jacob ten Bosch, de zoon van slager Izaäk ten Bosch, is op de Hogestraat een slagerij begonnen.

In de krant vinden we steeds vaker berichten over het opkomende fascisme. Op 2 februari schrijft de krant over een toespraak van Hitler in de Berlijnse Krollopera ‘Dit [de rassenleer] zal echter tegelijkertijd ook verhinderen dat het Joodsche volk onder het masker van rechtschapen wereldburger alle andere volkeren innerlijk bederft en daardoor tracht te beheersen.’

Namens onze Grootmoeder de Wed.

A. PRINSEN-VAAGS

betuigen wij onzen hartelijken dank aan allen die haar bij haar 90sten verjaardag kwamen gelukwenschen.

Fam TE BOKKEL „Walfort”.

Aalten, Nov. 1939

Voor de zeer vele blijken van belangstelling, ondervonden tijdens de ziekte en het overlijden van onze lieve Man, Vader, Zoon, Behuwd Zoon Broeder en Behuwd Broeder,

D. J. Helders

betuigen wij onzen hartelijken dank.

Uit aller naam:

Wed. D J. HELDERS.

Aalten. Nov 1939.

Zaterdag groote voorraad

Paardenvleesch

Schaap- en Rundvleesch

tegen bekende lage prijzen. Heel dik Spek - Zware reuzele Bloed- of Leverworst 20ct.p.pd.

Verder

alle Worstsoorten

Droog Paardenrookvleesch enz. enz.

Prima Hamspek, dun gesneden, 14 cent per ons.

Gez. Kluiven, 2 pond 35 ct.

Beleefd aanbevelend,

JAC. TEN BOSCH

Hoogestraat 3 — Aalten.

Wij verkoopen Morgen Zaterdag v.m. van 8 tot 9 uur en ’s avonds van 6 tot 10 uur 1e kwaliteit vet

Rundvleesch

met been 35 cent, 3 pd. f 1.— Zonder been 45 cent Nagelbout alle gewichten kant gesneden 45 ct. p. pd.

L. Schaap

Winkel Adm. de Ruiterstr Aalten.

Dancing Wamelink

Winterswijk

Dansen

van 7—12 uur.

A.s. Zondag muziek

Strijkje Masselink

Het Gemeentebestuur van AALTEN biedt bij inschrijving te koop aan:

10 st. zware iepen boomen,

staande langs den weg naar Bredevoort.

Voorwaarden ter inzage en briefjes in te leveren, vóór Dinsdag 14 November 1939, v.m. 10 uur, ten kantore van Gemeentewerken.

Heeren zelfreparateurs voor leder-, rubber- en plakzolen en alle fournituren biedt U het Lederhuis prima kwaliteit tegen scherp concurreerende prijs.

Te huur: twee huizen. Emmastr No. 16, Bredev.str. 99 Ieder huis bevat 3 beneden en 3 bovenkamers, van alle gemakken voorzien. kleine tuintjes. Inl. Bredev str. 101-103, Aalten.

Te koop: een paar deuren en kozijnen. Te bevragen aan het Bureau van dit Blad.

Te koop: een best stierkalf Bij Wed. Th. G. J. Lammers, Barlo.

Wij hebben voor U nog zeer voordeelig gebreid wollen en gemoltonneerd ondergoed en prima half linnen, dubbeldraads en flanellen winterlakens. Aanbevelend, S. I de Haas, Hoogestraat, Aalten.

Te koop of in ruil: een paar roodbonte dragende malen, een beste neurende zwartbonte koe en een nuchter vaarskalf B [illegible] [illegible] 86, Aalten.

Aaltensche Courant, 10 november 1939. (collectie auteur)

‘Mussert komt 22 mei in het Feestgebouw te Winterswijk, stemt allen, lijst 15’, zo meldt een advertentie. Moritz Cohen, gevlucht uit Duitsland, opent aan de Landstraat zijn manufacturenmagazijn ‘De Marktwinkel’ ‘Onze plaatsgenoot H H. Meijler, volontair aan de openbare school te Varsseveld, slaagde dezer dagen voor de akte wiskunde l o. ’ Door A. Kropveld wordt een net meisje gevraagd voor de huishouding. J. van Gelder in de Stationsstraat biedt een partij platte cementpannen te koop aan.

Zo weerspiegelt de Aaltensche Courant een deel van het alledaagse functioneren van de joodse gemeenschap in Aalten. In de grote en in de kleine advertenties, in de nieuwskolommen, overal vinden we aspecten van het joodse leven in Aalten;

geboorten, huwelijken, overlijdens, maar ook jubilea, het vertrek of de aankomst van een godsdienstonderwijzer, benoemingen in het kerkbestuur, en vooral de gewone dagelijkse handel. Door de handel was de joodse bevolking een onderdeel van het economische leven in het dorp en veel contacten tussen joden en niet-joden zullen via de handel hebben plaatsgehad. Hoe was de verhouding tussen joden en niet-joden in de vorige eeuw en de eerste veertig jaar van deze eeuw. In de volgende paragraaf willen we wat uitgebreider bij deze relatie stilstaan.

JOODSE AALTENAREN

De verhouding tussen joden en niet-joden, het onderwerp van deze paragraaf, is een lastig onderwerp. Wat moeten we onder 'joden' verstaan, wat onder 'niet-joden'? Sinds het begin van de diaspora zijn verspreid over een groot deel van de wereld joodse gemeenschappen ontstaan. En overal, niet alleen in West-Europa, vormden de joden een minderheid: een minderheid, niet op grond van ras maar op grond van een eigen culturele identiteit. Dat wil zeggen, zij hebben een religie, een taal, een wijze van leven en een geschiedenis die in verschillende opzichten afwijken van de cultuur van de meerderheid. Juist hun geschiedenis deed een deel van hen in het begin van de zeventiende eeuw in Nederland, ook in de Achterhoek terechtkomen. In een dergelijke positie bestaat natuurlijk altijd het gevaar dat de cultuur van de minderheid opgaat in die van de meerderheid. Om nu deze joodse culturele identiteit te bewaren, was (en is) het nodig dat joden in een zekere afgeslotenheid leven. Het is mede de functie van bijvoorbeeld de spijswetten om een zekere afstand te bewaren tussen joden en niet-joden. Ook het 'joods trouwen', het onder elkaar huwen, is een belangrijk middel om het opgaan, het oplossen in de cultuur van de meerderheid (assimilatie) te voorkomen.

Volgens de definitie van het traditionele jodendom is diegene jood die uit een joodse moeder is geboren. Toch maakt ook dit de joden niet tot een ras, want in principe kan ook een niet-jood tot het jodendom toetreden mits hij alle verplichtingen van het jodendom (zoals voor mannen de besnijdenis) op zich neemt. Bekeringen tot het jodendom, zowel van enkelingen als van groepen, hebben zich in de loop van de geschiedenis dan ook verschillende malen voorgedaan.

De niet-joodse meerderheid in Aalten was in die tijd de overwegend agrarische, christelijke bevolking, meest arme en traditioneel ingestelde boeren. Een belangrijke tegenstelling binnen die bevolking was die tussen hervormden en katholieken. Toen rond 1630 de eerste joden naar Aalten kwamen, konden de oudere inwoners van het dorp nog uit eigen ervaring over de 'overgang', de reformatie vertellen. Zoals we reeds uitgebreid hebben laten zien, werden de eerste joden in Aalten als ongewenste indringers gezien. Op welke wijze is de joodse minderheid sinds die tijd deel gaan uitmaken van de Aaltense samenleving?

Deze laatste vraag, zo algemeen gesteld, maakt duidelijk dat dit vraagstuk op verschillende manieren kan worden beschouwd. Ten eerste kan men vragen: was het voor joden mogelijk om volgens de joodse wet te leven of diende men zich aan te passen aan een niet-joodse leefwijze? Omgekeerd luidt de vraag: waren niet-joden bereid om met de joodse wet rekening te houden? Werden joden *als joden* geaccepteerd, werd hun culturele identiteit gerespecteerd? Ten tweede kan men vragen: welke rol speelden de joden in het maatschappelijke leven van het dorp? Het zijn verschillende vragen, betrokken op één probleem dat kan worden benaderd met begrippen als integratie en tolerantie tegenover discriminatie of zelfs antisemitisme.

Met het woord 'antisemitisme' stuiten we op een tweede moeilijkheid: het is voor iemand die na de holocaust is geboren moeilijk om over de vooroorlogse situatie te schrijven, zonder daarbij voortdurend de gebeurtenissen die tijdens de oorlog plaats hadden, in het achterhoofd te hebben. Eventuele discriminerende of antisemitische uitingen van niet-joden moeten echter in het licht van de toenmalige verhoudingen en omgangsvormen van de verschillende bevolkingsgroepen worden gezien en niet in het licht van 'Auschwitz' dat, hoewel niet uit het niets ontstaan, immers pas later plaatshad.

Een laatste, meer praktische moeilijkheid die we hier willen noemen, is het feit dat de archieven maar weinig informatie geven over de relatie tussen joden en niet-joden in de periode van de Bataafse en Franse tijd tot aan de tweede wereldoorlog. Antisemitisme was in Nederland nooit zo massaal, openlijk en kwaadaardig als in bijvoorbeeld Duitsland of Frankrijk. Het haalde hier maar zelden de pers. In Nederland, dus ook in Aalten, treffen we veel meer een 'klein antisemitisme' aan, een antisemitisme dat zich in de meer persoonlijke leefsfeer voordeed en dat nooit een grote politieke of maatschappelijke stroming werd. In de officiele stukken komt maar een enkele

keer, en dan tussen de regels door, iets over deze relatie naar voren. Het zijn vooral de interviews, de persoonlijke ervaringen van mensen, die het best duidelijk maken hoe de verhouding tussen joden en niet-joden in de hier besproken periode was.

Hoewel alle geïnterviewden over het bovengenoemde 'kleine antisemitisme' spraken, over de kleine en betrekkelijk sporadische voorvallen waarbij het woord 'jood' tot scheldwoord werd, is men het over het algemeen genomen met elkaar een: 'Je was anders en je was toch een deel van de bevolking'. Uit een interview:

> '...ik had toch ook niet het gevoel dat we uitzonderlijk waren in die gemeenschap Ja, de godsdienst is anders, de ceremoniën zijn anders, de feestdagen zijn anders, dat wel.
> Wij hadden in Aalten schuttersfeesten, met een optocht, dat was leuk hoor, en daar deden wij allemaal aan mee. Wij hoorden er gewoon bij. Ik zou me niet kunnen voorstellen dat iemand dacht dat we er niet bij zouden horen
> ...Je werd niet afzonderlijk gehouden. Nee, ik moet eerlijk zeggen dat het reuze prettig was in Aalten. We dachten in die tijd ook helemaal niet aan discriminatie, dat is eigenlijk pas later gekomen. We hebben nooit gemerkt dat we niet-katholiek of niet-protestant waren. Die hadden juist onderling zoveel ruzie.'

In de eerste decennia van deze eeuw waren de joden een geaccepteerde minderheid, een minderheid met een eigen identiteit en een min of meer volwaardige plaats in de gemeenschap Het andere uiterste, de situatie in de zeventiende en de achttiende eeuw, toen joden als vreemdelingen werden gezien, hebben we aan het begin van dit boek geschetst. Tussen deze twee uitersten ligt het *proces* van integratie van de kleine joodse groep in een overwegend niet-joodse samenleving, een proces dat rond de eeuwwisseling zijn voltooiing naderde, maar waarvan echter moeilijk kan worden vastgesteld wanneer het op gang is gekomen en hoe het precies is verlopen. Het beschrijven van dit proces wordt nog eens extra bemoeilijkt doordat zowel de Nederlandse samenleving als de joodse gemeenschap in deze periode van karakter zijn veranderd. In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is kort geschetst hoe in de loop van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw de samenleving langzaam 'moderniseerde'. Door de modernisering van het bestuur, de industrialisatie en de ontwikkeling van de vervoer- en communicatiemiddelen maakte het traditionele, magische denken langzaam plaats voor meer verlichte, rationelere opvattingen over samenleven. De blik op de wereld werd ruimer. Maar niet alleen de samenleving als geheel, ook de joodse cultuur onderging in deze periode belangrijke veranderingen. Hoewel deze joodse cultuur nooit geheel is opgegaan in de cultuur van de meerderheid, heeft toch een assimilatieproces plaatsgehad. We schetsten dat hierboven al: het werd Nederlandser van karakter, deels als gevolg van 'natuurlijke aanpassing', deels als gevolg van een bewuste politiek van de overheid.

Wat we wel kunnen doen, is de plaats beschrijven, die de joden rond 1900 en de jaren daarna innamen. We beperken ons dus tot een momentopname. Welke rol speelden de joden in het maatschappelijke leven in Aalten in de eerste decennia van deze eeuw?

Tot de hogere bestuurlijke functies, zowel op plaatselijk als op landelijk niveau, waren de joden in Nederland maar zelden doorgedrongen. Een joodse burgemeester heeft Aalten nooit gekend, evenmin als joodse wethouders. Het dorp stond hierin overigens geenszins alleen. Dr. L. de Jong schreef hierover in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*:

> 'In de geschiedenis van het koninkrijk waren tot 1940 slechts tweemaal Joden als minister opgetreden. Een Jood was nimmer tot burgemeester benoemd, aan de departementen waren Joden in de hogere rangen zeldzaam, zo ook in de beroepskaders van de land- en vooral de zeemacht... Werd die situatie door de Joden als drukkend ervaren? Wij menen van niet. Zij hadden, dunkt ons, (...) niet het gevoel dat hun maatschappelijke mogelijkheden *wezenlijk* van die der niet-Joden verschilden.'[49]

Joodse wethouders kwamen in plaatsen met een overwegend liberaal of socialistisch bewind wel voor, bijvoorbeeld in Doetinchem of Amsterdam, maar in plaatsen met een voornamelijk door de confessionele politieke partijen gedomineerd bestuur veel minder of in het geheel niet. Nee, in de Aaltense gemeenteraad kwamen geen joden voor, maar in verschillen-

de verenigingen op maatschappelijk en cultureel gebied nu juist weer wel. Het waren de verenigingen die, ontstaan vanuit initiatieven in de burgerij, weliswaar geen direct bestuurlijke functie hadden, maar die in het maatschappelijke leven van het dorp het niveau onder het gemeentebestuur vormden. Een goed voorbeeld hiervan is Aaltens Belang

Het was een wat wonderlijke tegenhanger van de gemeenteraad, deze vereniging Aaltens Belang, opgericht in 1898 en evenals de gemeenteraad dertien leden tellend. 'Aalten vooruit, mee in de vaart der volkeren' lijkt het devies te zijn geweest van deze club van betere en gegoede burgers, die de stimulerende kracht vormde achter allerlei vernieuwingen in het dorp zoals de aanleg van straatverlichting, de verharding van wegen binnen de bebouwde kom, het ophalen van het huisvuil en de inrichting van een openbare zweminrichting. Het waren vernieuwingen waarvoor de gemeenteraad maar weinig enthousiasme en veel laksheid betoonde. Aaltens Belang wist die gemeenteraad dan ook vaak tot de uitvoering van die voor ons tegenwoordig vanzelfsprekende werkzaamheden te bewegen, zaken waartoe de raad uit zichzelf toentertijd maar moeizaam kwam. Later richtte Aaltens Belang zich meer op het toerisme. De huidige VVV is de voortzetting van deze vereniging.[50]

Het voorlopige bestuur van de Oudheidkamer in 1928. Voorste rij geheel rechts secretaris Izaak ten Bosch. (collectie Oudheidkamer, Aalten)

Het is niet zonder betekenis dat tot de initiatiefnemers van Aaltens Belang de joodse koopman Abraham van Gelder, echtgenoot van Amalia Schaap, behoorde. Abraham van Gelder maakte tevens deel uit van het allereerste bestuur. Doch ook later komen in de notulen van Aaltens Belang joodse namen voor Zo zaten naast Abraham van Gelder ook slager Jacob Spier, de manufacturier Simon Nathan Heijmans en de veehandelaar Joseph Weijel in het bestuur van de vereniging die voor de modernisering van het dorp in het begin van deze eeuw van zoveel betekenis is geweest

Een der initiatieven van Aaltens Belang was de oprichting van de Oudheidkamer in 1928, het kleine museum dat vooral in de eerste tijden van zijn bestaan een vermaardheid genoot, die tot over de gemeentegrenzen reikte. Bij deze Oudheidkamer was slager Izaäk ten Bosch als bestuurslid betrokken van 1928 tot 1934, het jaar waarin, wellicht vanwege een conflict, een groot deel van het eerste bestuur opstapte.[51] De bejaarde broers en zuster De Haas schonken verscheidene malen antiek die in de tentoongestelde collectie werd opgenomen. De Aaltensche Courant uit die dagen vermeldt ook schenkingen van verschillende andere joodse burgers. Zo kwam Levie Sander uit Bredevoort met tabakspotten, een sabel, een inktstel en een sabbatlamp, Philip van Gelder (Abraham van 't Seurken) met een almanak uit 1788, een koperen sabbatlamp, een stel dopgewichten uit 1600 en een koperen potje 'op drie pooten'. Bestuurslid Izaäk ten Bosch schonk oud-Franse meubelen en Delfts porcelein, en de heer Landau van de Hogestraat een koperen vijzel uit de zeventien de eeuw.

Noemen we verder het Feestgebouw, opgericht in 1907 door onder anderen Levie Aron van Gelder, kosjere slager in Aalten en kerkbestuurder van de Israëlitische gemeente Levie van Gelder was als bestuurslid ook betrokken bij de organisatie van de jaarlijkse schuttersfeesten.

Maar niet alleen bij min of meer culturele activiteiten als Feestgebouw en Oudheidkamer waren joodse Aaltenaren betrokken, ook in de economische sfeer speelden zij een rol Bekend is het aandeel van Marcus Gans in de Aaltense hoornindustrie. In associatie met G. Peters, die in 1863 op de Hogestraat met de produktie van hoornen delen van pijpen

Aaltensche Courant, 9 mei 1896 (collectie auteur)

Vm. half 10 Ds. Nieboer. (Bevestiging van Ds. Van Dijken.
Nam. half 3 Intrede van Ds. Van Dijken.

Nederl. Protestantenbond.
Nam. half 3 Ds. Brinkerink van Neede.

MARKTBERICHTEN.

Aalten, 4 Mei. Eieren p. st. 2¼ à 2½ ct.; Boter per K.G. f 0.68 à f 0.70.

Lichtenvoorde, 5 Mei. Aangevoerd waren 201 halve kilo's boter. Prijs: f 0.37 per 5 ons.

Zutphen, 7 Mei. Boter per K.G. f 0.68 à f 0.78. Eieren f 2.50 à f 2.75 per 100 stuks Varkens (levend) f 0.30 à f 0.32 per K.G. Hammen f 0.— à f 0.— per K.G. Kalveren f 0.40 à 0.42 per KG. Aardappelen per H.L. f 1.40 à f 1.80.

Winterswijk, 5 Mei. Boter per ½ K.G. f 0.38 à f 0.42. Eieren f 2.— à f 2.50 p. 100 st.

Bredevoortsche Coöperatieve Zuivelfabriek.
Prijs der Boter deze week f 1.06 per K.G.

CORRESPONDENTIE.

De inzender van het stukje over „onbeschoftheid" heeft zeker het bedoelde ingezonden stuk niet goed gelezen, want de schrijver zegt immers niet, dat de boeren zoo zijn, maar *dat velen zich een boer nog aldus voorstellen.*

Bovendien is het stukje te persoonlijk, met andere woorden, dat het op een bepaald persoon doelt, en om dergelijke artikelen te plaatsen, zien wij het nut niet van in.

Gaarne ontvangen wij berichten, mededeelingen en ingezonden stukjes, waar het publiek iets aan heeft, onverschillig van wien, doch zulke, waar twistgeschrijf en onaangenaamheden uit zouden voortvloeien, zullen door ons zooveel mogelijk worden geweerd.

Aan E. zijn wij verplicht te berichten dat ingezonden stukken, waarvan de schrijver bij ons onbekend is, nimmer geplaatst worden.

Vennootschap onder Firma.

Bij onderhandsche akte in duplo opgemaakt en geteekend den 26 April 1896 en geregistreerd te Groenlo den 29 April daarna, is tusschen de ondergeteekenden MARCUS GANS, koopman, wonende te Arnhem, en JOHANNES PETERS, koopman, wonende te Aalten, aangegaan eene Vennootschap van Koophandel, ten onderwerp hebbende **het fabriceeren en in den handel brengen van Tabaks- en Sigarenpijpen en aanverwante artikelen.**

De vennootschap, die gevestigd is te Aalten onder de Firma

PETERS & GANS,

is aangegaan voor den tijd van *zes* jaar, heeft een aanvang genomen den 1 Mei 1896 en zal eindigen 30 April 1902, met continuatie telkens van zes tot zes jaar, zoo niet een der vennooten een half jaar vóór de expiratie van de zes jaar aan den anderen vennoot schriftelijk opzegging heeft gedaan.

Ieder der vennooten heeft het recht ten name der vennootschap te handelen en met den naam der Firma te teekenen. De toestemming en onderteekening van de beide vennooten wordt echter gevorderd tot het koopen en vervreemden, het huren en verhuren van onroerende goederen en den aankoop van zaken, hun handel en bedrijf betreffende, boven een bedrag van f 500 in eens, voorts tot het ter leen opnemen van gelden, het aangaan van verbintenissen van borgtocht, het sluiten van dadingen en het verrichten van alle handelingen, die niet tot den gewonen werkkring van de vennootschap behooren.

M. GANS.
J. PETERS.

was begonnen, zette de uit Winterswijk afkomstige Marcus Gans – ook hij was getrouwd met een nakomeling van winkelier Simon Jacob Schaap – in 1896 aan de Gasthuisstraat, de tegenwoordige Haartsestraat, een pijpenfabriek op. Naast pijpen produceerden zij snuifdoosjes, seinfluitjes en wandelstokken. Met vijftien personeelsleden had de fabriek een (bescheiden) aandeel in de industrialisatie van Aalten. De samenwerking tussen Peters en Gans duurde tot 1900. De naam van Marcus Gans bleef echter tot 1956 gehandhaafd.[52]

Verder was in de industrie het joodse aandeel beperkt. Traditioneel was men altijd werkzaam geweest in de handel, de detailhandel, veehandel en slagersvak. Niet alleen kan worden gesteld dat de Aaltense joden voor een groot deel in deze branche hun brood verdienden, ook omgekeerd kan men zeggen dat de veehandel voor het allergrootste deel in joodse handen was. Ook hier waren het in een aantal gevallen joodse Aaltenaren, die met voorstellen kwamen, gericht op modernisering en op vergroting van de afzet. Zo waren bij de oprichting

— BIJ —
LEVIE VAN GELDER
Bredev.str. — AALTEN
is heden en volgende dagen
Vleesch
te verkrijgen à 72½ cent per pond.
GROOTE VOORRAAD.
Minzaam aanbevelend.
TELEFOON No. 4.

GROOTE AFSLAG
van Varkens- en Rundvleesch
alsook van Spek, Vet
en allerlei soorten Worst.

Aalten. I. TEN BOSCH.

Nederlandsche Heide-Mij. | **Verhuisd** van Landstr. 256 naar

Geurige Thee
20, 24, 32 en 38 cent per ons
Koffie vanaf 90 ct.
Prima svoor en f 1.25.
Beste Cacao 25 ct.
per ons
Kaas vanaf 55 ct.
per pond.
Aalten. A. J. VAAGS.

Opruiming van een partij
PRIMA
Electrische Lampen.
Merk „Radium" 25, 32 en 50 KS
per stuk f 1.00.
Prima ½ Wattlampen
Merk „Osram"
à f 2.25 per stuk.
Aanbevelend,
Heinr. Jansen,
DINXPERLO.

Levie van Gelder
Bredev.str. — AALTEN
maakt bekend dat de
Vleeschprijzen
met 20 ct. per kilo
zijn verlaagd,
alsook het **VET.**

Aaltensche Courant, 20 januari 1920 (collectie auteur)

van de Aaltense Cooperatieve Zuivelfabriek in 1896 Abraham van Gelder en Aron David van Gelder als aandeelhouders betrokken.[53] Het is echter verbazingwekkend, dat in de Commissie van Bijstand van het Slachthuis – een instelling die samen met het gemeentebestuur de beslissingen inzake het gemeentelijke slachthuis nam – geen joden zitting hadden terwijl toch op grond van hun vak juist zij veel met deze inrichting hadden te maken. Uit de bewaard gebleven notulen van de vergaderingen (vanaf 1923) spreekt zelfs wel eens een zekere onwil om de joodse slagers terwille te zijn.[54] Uit het verslag van de vergadering van 1 november 1923

> 'Op het door Israëlieten gemaakte bezwaar over het aanwezig zijn in het door hen gebruikte slachtlokaal van voorwerpen welke ook in de varkensslachtplaats gebruikt worden, zal niet worden gelet omdat zij zich niet altijd zuiver houden aan de voorschriften voor het ritueel slachten.'

Het is merkwaardig te lezen hoe hier de joodse slagers op een hoop worden geveegd, terwijl toch duidelijk is, zo komt het

ons voor, dat wat voor de ene slager zwaar weegt, voor een ander geen probleem hoeft te zijn. Er waren nu eenmaal kosjere slagers en niet-kosjere slagers in het dorp. Er waren nu eenmaal verschillen in de mate waarin men hechtte aan de joodse wetten. Het waren nu juist die verschillen waarop door de commissie van bijstand 'niet wordt gelet'. Enkele jaren later, in 1925, verzochten enige joodse slagers om een aparte slachtruimte. De directeur van het slachthuis deelde echter mede dat een afzonderlijke tafel tot de mogelijkheden behoorde, een apart lokaal niet.

Toch werden verzoeken van joodse zijde ook wel gehonoreerd. Zo een verzoek van Joseph Leeser, 13 mei 1931, om ook 's nachts te mogen slachten, dit met het oog op de export van vlees naar Frankrijk. De vervoerstijd van dit vlees was zesendertig uur terwijl in Aalten geen koelhuis aanwezig was. Joseph Leeser was bang dat het vlees bij aankomst in het buitenland reeds bedorven zou zijn. Door 's nachts te werken, zou de tijd dat het vlees ongekoeld zou liggen aanzienlijk worden bekort. De commissie stond toe dat tot twee uur 's nachts werd doorgewerkt. De twee andere exportslachterijen, die van Kropveld en van Landau, werden eveneens op de hoogte gesteld van deze nieuwe mogelijkheid. In dezelfde tijd verzocht Joseph Leeser de commissie om toestemming voor de aanleg van een zijspoor voor het slachthuis, ook dit in verband met het efficiënter maken van de export. Dit verzoek werd wederom afgewezen.

Toen in de jaren dertig de economische crisis toesloeg, werd op 6 januari 1932 in Aalten een afdeling van het Nationale Crisis Comité in het leven geroepen. Dit comité bestond uit vijfentwintig leden en werd voorgezeten door burgemeester Monnik. Men zamelde geld en goederen in ten behoeve van de door de crisis getroffenen. De allerarmsten in het dorp, waaronder ook enkele joodse gezinnen, werden hiermee ondersteund. De Aaltense Orkestvereniging bood zelfs aan om een benefietconcert te verzorgen. De joodse gemeenschap was in het comité vertegenwoordigd door Gerrit Hamburger, de voorganger in de synagoge.[55]

Niet veel, maar toch enkele joodse Aaltenaren waren lid van de Aaltense Orkestvereniging of van het toneelgezelschap Thalia. Op de openbare school hebben enkele joodse onderwijzeressen voor de klas gestaan zoals Anna Maria de Hondt en Antje Noach. De laatste was tevens lid van zangvereniging Symphonia. En men vervulde zijn plichten bij de brandweer.

Overzien we dit alles, dan moet worden geconcludeerd dat rond 1900 en in de jaren die daarop volgden de joodse gemeenschap als een grotendeels geïntegreerde groep in de Aaltense samenleving stond, een groep die weliswaar in het hoogste bestuurlijke orgaan, de gemeenteraad, niet was vertegenwoordigd, maar die in de niveaus daar direct onder, in de belangenverenigingen van middenstanders, in de verschillende sociale, culturele en economische instellingen, een volwaardige plaats innam, soms bescheiden, soms als stimulerende kracht achter vernieuwende, op modernisering gerichte initiatieven en ondernemingen. Misschien is hun aandeel hierin zelfs groter geweest dan men op basis van de grootte van de joodse gemeenschap (in 1900 inclusief de kinderen ongeveer vijftig zielen, tegen het einde van de jaren dertig ongeveer tachtig) had mogen verwachten.

Gaan we dan over naar een volgende vraag: hoe stelde het niet-joodse deel van de Aaltense bevolking zich op ten aanzien van de joden? Was men bereid om met de joodse leefwijze, de joodse tradities en gebruiken rekening te houden?

Er zijn verschillende aanwijzingen dat dit in de meeste gevallen gebeurde. In oktober 1900 behandelde de Aaltense gemeenteraad een 'adres van den heer van Gelder c.s. die – met het oog op de Israëlitische feestdagen – den Raad verzoeken om de jaarmarkt, welke op 19 Oct. a.s. bepaald is, te houden op 22 Oct. daaropvolgende.', zo schreef de Aaltensche Courant op 6 oktober van dat jaar. Deze 'kermismarkt', waaraan tevens een voor joodse veehandelaren belangrijke veemarkt was verbonden, werd op dit verzoek een week uitgesteld, zij het dat de raad dit besluit niet eenstemmig nam, zeven raadsleden stemden voor het uitstel, vijf stemden tegen.

In het begin van de jaren dertig werd in Nederland de winkelsluitingswet ingevoerd, een wet met voordelen voor hen die in de winkels werkten...

> 'De zaken waren vaak erg lang open. 's Morgens om half acht kwam een klant, om acht uur kwam een klant. Dat ging de hele week tot tien uur, half elf 's avonds door. Er was geen winkelsluitingswet. Op zondagen waren we open, en ook op zaterdagavond tot twaalf uur, half een 's nachts. En dan moesten we de zaak nog schrobben en poetsen. ...En toen kwam die winkelsluitingswet. Aanvankelijk moesten we om tien uur 's avonds sluiten, later

zelfs al om acht uur. (lachend.) Mijn vader dacht dat hij op zijn minst failliet zou gaan. En nog later werd het zes uur, allemaal wettelijk geregeld Zalig was dat.'

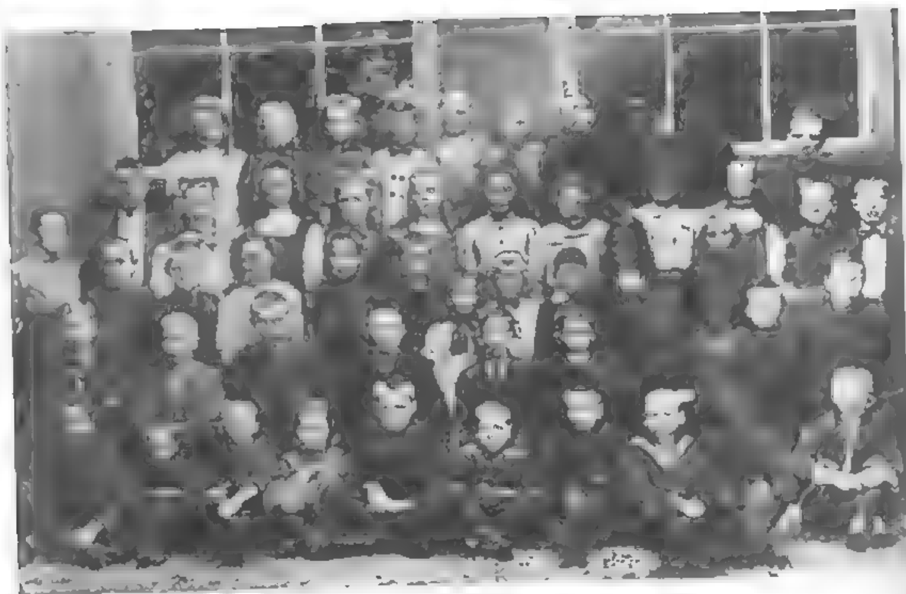
.. maar zeker ook met nadelen, vooral voor de joodse winkeliers in het dorp. In de nieuwe wet was namelijk bepaald dat alle winkels in het vervolg op zondag gesloten dienden te zijn en dat op de overige dagen van de week een vast sluitingsuur moest worden aangehouden. Voor de joodse winkeliers die de sabbat hielden (deze begint op vrijdagavond met het invallen van de duisternis en eindigt de volgende dag met het opnieuw invallen van de duisternis) was dit een groot probleem Zij moesten nu op vrijdagavond en zaterdag hun winkels gesloten houden vanwege de sabbat, en aansluitend konden zij ook op zondag niets verkopen vanwege de verplichte zondagsrust.

Begrijpelijkerwijs protesteerde het Israëlitische kerkbestuur heftig bij de gemeenteraad Door middel van een brief, gedateerd 13 april 1932, maakte het bestuur zijn bezwaren kenbaar. De joodse winkeliers werd het economisch wel bijzonder moeilijk gemaakt wanneer zij van vrijdagavond tot maandagmorgen hun winkel gesloten moesten houden. Het gemeentebestuur reageerde korte tijd later naar de letter van de wet en dus afwijzend: de winkelsluitingswet maakt het open-zijn op zondag onmogelijk. Toen echter bleek dat in andere plaatsen, waaronder Winterswijk, een speciale regeling voor de joodse winkeliers was getroffen, was de raad bereid om iets dergelijks ook in Aalten te doen. Na enig geharrewar en getouwtrek – snel ging het allemaal niet en van harte kennelijk evenmin – werd op 5 september 1934 bepaald dat joodse winkeliers die de sabbat hielden, op zaterdag na afloop van de sabbat hun winkel nog twee uur geopend mochten hebben Op zondag mochten deze winkeliers tot tien uur 's morgens geopend zijn.[56] Toen later een wekelijkse koopavond werd ingevoerd, werd deze, ook dit met het oog op de joodse winkeliers, niet op de vrijdagavond maar op de donderdagavond bepaald.

Maar hoe was op het persoonlijke vlak de relatie tussen joden en niet-joden in het dorp? Hoe was het om als jood in Aalten op te groeien? Het zijn de interviews die ons hierover wat vertellen. Hoewel de een wat milder is in de beoordeling, een ander wellicht wat agressiever formuleert, spreekt uit alle gesprekken een zekere tweeslachtigheid; je hoorde er bij en toch, zo zeggen sommigen, soms ook weer niet. Dat begon al op school. Hier volgen enkele fragmenten uit verschillende interviews:

'Wij leefden hier als ieder ander Wanneer wij als joden feestdagen hadden en wij gingen wandelen, dan kwamen wij mensen tegen die zeiden "Oh, jullie hebben zondag vandaag? Nou, geluk ermee, goedendag." Even een praatje maken en de kous was af.
Nee, wij hebben nooit ergens last van gehad. Het was voor de katholieken hier vaak even erg als voor ons. Wij woonden in de Dijkstraat, en de openbare school stond achter de Markt, waar nu het postkantoor is. Wij kwamen dus iedere dag met hervormde vriendjes langs de katholieke school, en dan werd er wel eens gescholden. "I-j, roomse pape" of "I-j, roomse-weet-ik-wat". Dat was eigenlijk precies hetzelfde als wat wij meemaakten. Als je nou eens ruzie had – niet alleen als kind maar ook later – dan werd je wel eens uitgescholden voor jood. Toen, in mijn jeugd, vond ik dat niet bijzonder. Er zijn meer mensen die handelen in kippen of in textiel, die vroeger op de boer ventten. En al was het geen jood, dan zeiden die boeren toch: "Och, daor kump ook weer n'n jödde an met manufacturen" Dat was niet om te schelden, dat heb ik nooit als antisemitisme gezien.'

'Hoe was het om als jood in Aalten te wonen? Dan zou ik zeggen, dan moet je eigenlijk beginnen als kind Je bent je er niet van bewust dat je jood bent en tegelijk ook wel. Als kind leef je op school gewoon tussen de andere kinderen en toch komt het af en toe voor, of zelfs vaak, je blijft altijd "de Jood". En kinderen zijn daar soms toch erg direct in, want zodra er een kleinigheid is, of wat dan ook, dan word je uitgescholden voor jood. Hoe kwam dat? In zo'n dorp kent iedereen iedereen. Elke niet-jood in Aalten kende de joden, omdat je naar de synagoge ging, omdat je de zondag niet hield. En vroeger was het toch zo, dat men zei; "De joden hebben Christus vermoord". Dat werd ook in Aalten verteld, dat was een algemeen gezegde. En dat werd je tot in eeuwigheid nagedragen
En vroeger werd er zaterdags school gegeven. De joodse kinderen kwamen dan niet op school. Dat was ook een reden dat ze wisten dat je jood was. Je voelde je wel opge-

Klassefoto uit 1911 van de openbare school, die altijd wel een aantal joodse kinderen onder haar leerlingen had. Middelste rij geheel links Antje Noach, een van de weinige joodse onderwijzeressen die aan de school waren verbonden, vierde van links Johanna Gans, dochter van koperslager Jacob Gans, negende en tiende van links Jacob en Sara ten Bosch In de bovenste rij, geheel rechts de broertjes David en Izak van Gelder. (collectie E.M. Smilda, Aalten)

nomen in het dorp, het was toch wel een gemeenschap, maar op een bepaalde manier stond je ook wel eens afzijdig.
Antisemitisme kun je de Aaltenaren over het algemeen niet in de schoenen schuiven Een bepaalde groep natuurlijk wel, en dat kwam altijd boven water zodra er moeilijkheden waren Op de openbare school had je daar als kind wel eens last van. Op school stond je als jood, als een paar eenlingen tussen die grote groep. Daar zat een bepaalde groep tussen, net zoals algemeen onder de bevolking, die van huis uit, niet eens bewust, toch een beetje antisemitisch was. Die kregen dat met de paplepel ingegoten.'

'U heeft gevraagd of ik wel eens last heb gehad van antisemitisme. Nou, sporadisch, maar het kwam voor. Naast ons hadden we katholieke vriendinnetjes. Na school speelden we elke dag met elkaar, al vanaf dat we klein waren. Maar tegen paastijd dan zeiden ze: "Gao maor naor huus, wi-j mögt vandaag niet met jullie spöllen De pastoor hef epredikt dat jullie onze Jezus hebben vermoord". En dan konden we gaan. Maar zo gauw de pasen voorbij was, was het allemaal weer koek en ei. Dat gebeurde.
Op school maar dat was ook mijn eigen schuld – was ik heel slecht in wiskunde, en mijn vriendinnetje ook. En voor ons zat een klein mannetje, en daar keken we dan bij af. Hij werd dan woedend, en dan begon hij wel tegen mij te schelden, hoor.
En als het winter was, dan begon de sabbat natuurlijk al heel vroeg, half vier of vier uur. Wij mochten dan niet meer schrijven en zo. We moesten zorgen dat we voor de sabbat goed waren aangekleed. We kwamen thuis en dan kregen we onze sjabbes-spullen aan. We moesten altijd eerder de school uit. Dat zette wel eens een beetje jaloers bloed, en dan zeiden ze: "Ja, die Jödden, die mögt altied eerder weg als wi-j". Ja, dat kwam voor.
Maar ik had toch ook niet het gevoel dat je uitzonderlijk stond in die gemeenschap. ...Ik had ook allemaal niet-joodse vriendinnetjes, wij dachten daar eigenlijk helemaal niet over na. Als je daar nu over nadenkt, is het eigenlijk te gek dat je niet met elkaar mocht spelen, maar als kind nam je dat.'

Deze laatste zin is, zo komt het ons voor, bijzonder typerend. Het is alsof de onvriendelijke uitlatingen ten aanzien van joden voor de oorlog met een zekere vanzelfsprekendheid werden ondergaan. Ook in de eerste van de drie hier afgedrukte interview-fragmenten komt een dergelijke zinsnede voor. '...dat heb ik nooit als antisemitisme gezien.'

Dit doet sterk denken aan de tegenstelling die in Aalten tussen hervormden en gereformeerden enerzijds, katholieken anderzijds bestond. Tot ver in deze eeuw was de verhouding tussen deze groepen vaak zeer vijandig. Scheldpartijen en vechtpartijtjes, vooral tussen jongeren, kwamen veelvuldig voor Dat was misschien niet erg christelijk, het was niet erg vriendelijk en evenmin was het erg prettig, vooral voor de groep die in de minderheid was, maar het werd toentertijd wel als een vanzelfsprekend onderdeel van het leven in het dorp ervaren. Het is alsof een deel van de geïnterviewden (niet alle) het 'kleine antisemitisme' met dezelfde vanzelfsprekendheid

ondergingen als de niet-joden het woord 'jood' tot scheldwoord maakten. Maakt dit laatste de niet-joodse Aaltenaren tot antisemieten?

Het is, zo dunkt ons, belangrijk om een onderscheid te maken tussen de bovengenoemde vorm van 'vanzelfsprekend, ''klein'' antisemitisme' en de virulente jodenhaat zoals die (het zal in het volgende hoofdstuk nog blijken) weliswaar ook in Aalten, maar zeer veel sporadischer voorkwam. De bron, eeuwenlange antisemitische propaganda, mogen de beide vormen dan gemeen hebben, de vormen zelf kunnen niet zonder meer op een lijn worden gesteld. Het 'kleine antisemitisme' vond talloze parallellen in andere tegenstellingen: die tussen protestanten en katholieken, die tussen voetbalclub en voetbalclub, dorp en dorp, stad en 'provincie', 'ten zuiden' en 'ten noorden van de grote rivieren'. Het zijn chauvinismen die, hoe belachelijk en onzinnig ze ook zijn, in hun uitwerking niet zijn te vergelijken met het gewelddadige, op de rassenleer gefundeerde antisemitisme dat met de Duitse bezetting ook in Nederland een kans kreeg.

Maar er zijn ook andere verhalen. Met de schuttersfeesten hoorde iedereen erbij. Iedereen had niet alleen joodse maar ook niet-joodse vriendjes en vriendinnetjes. Het zijn verhalen over gezellige contacten en goede relaties met niet-joden. Uit een interview:

Aaltensche Courant, 14 mei 1937. (collectie auteur)

S

Mussert komt

22 Mei in het Feestgebouw te Winterswijk.

Aanvang half 8 uur.

Entree f 0.25 Werkloozen f 0.10

Stemt Mussert

Lijst 15

N B

'Het was ook leuk dat er bij de slagers, wanneer er een kind was geboren, een krentenbrood werd bezorgd. Mijn vader deed daar ook aan mee. En schaatsrijden, dat deden we samen, in groepjes. Met pasen was er een paasos, een speciaal vetgemest beest. Om de horens waren sinaasappels en groene takjes gebonden, en daarmee gingen ze door het dorp. Dan werd er bij de klanten aangebeld, van huis naar huis, en werden de bestellingen opgenomen. Daar deden verschillende slagers aan mee, niet alleen de joodse.

Mijn vader zat in een kaartclubje. Om beurten werd er bij verschillende mensen thuis gekaart. En soms kwam mijnheer pastoor binnen, die deed dan ook mee. Dat was Van Rooyen. Dat was een sympathiek mens. Op een keer zat mijn broer bij de kapper en toen zij hij: 'Als ik net zo'n mooi haar had als jij, was ik nooit pastoor geworden''. Van Rooyen was zeer anti-fascistisch, hoor. Ik heb van verschillende mensen gehoord, dat hij ze gewoon de kerk uit stuurde. En toen er bij ons iemand ziek was, kwam hij iedere dag vragen hoe het er mee was.'

Dominee Drost bedankt de familie Julius van Gelder voor het mogen bijwonen van de besnijdenis van hun zoontje (collectie auteur)

Zeer geachte familie,

Hartelijk dank ik nogmaals voor het mogen bijwonen van de besnijdenis van uw zoontje, waarna gij mij het deelen in uw feestvreugde

Het volk der Joden wordt door den Almachtige langs diepe wegen geleid. Moge dit kindeke worden een kind des Allerhoogsten, niet alleen een kind van Abraham naar het vleesch, maar naar den Geest. Dit hoop en bid ik.

Met vr. groeten en beste wenschen voor moeder en zoon,

Gaarne uw Dw. H. Drost.
Predikant te Aalten

Aalten. 19.[illegible].'37.

Was de joodse bevolking van Aalten nu werkelijk een deel van de Aaltense samenleving geworden? Het antwoord zal evenals de interviews een zekere tweeslachtigheid moeten hebben: ja en nee. De joodse gemeenschap speelde, zeker gezien de beperkte grootte, een rol van betekenis in het economische en maatschappelijke leven van het dorp. Het niet-joodse deel van de bevolking was over het algemeen bereid om rekening te houden met de joodse gebruiken en tradities, zij het soms pas na enig aandringen en meestal niet vanzelfsprekend. De meeste joodse kinderen hadden ook niet-joodse vrienden en vriendinnen en ook de ouderen gingen doorgaans vriendschappelijk met niet-joden om. Vaak was tijdens de viering van jubilea of andere feestelijke bijeenkomsten de burgemeester, de vertegenwoordiger van de gehele gemeenschap, aanwezig. Zo in 1904 bij de inwijding van het gerestaureerde rituele bad, en in 1932 bij de viering van het vijfenzeventigjarige bestaan van de synagoge. Voor die laatste gebeurtenis schreef burgemeester Monnik een felicitatie die werd gepubliceerd in het Nieuw Israëlitisch Weekblad:

> 'Hoewel dit jubileum voor de leden dezer gemeente zelf in de eerste plaats een reden tot vreugde is, nemen ook de niet-leden van harte deel aan de blijdschap van de jubileerende gemeente.
> Als hoofd der burgerlijke gemeente is het mij een eer, aan die gevoelens bij dezen uitdrukking te geven, en daarbij den wensch te voegen, dat in de plaats onzer inwoning de Ned. Israël. Gemeente nog een lange reeks van jaren haar plaats op even waardige wijze inneme, als zij dat tot dusver deed. Moge daarbij die gemeente steeds blijven gesierd met de deugden die wij zo bijzonder in haar waardeeren: hebben van verknochtheid aan het Huis van Oranje Nassau, eerbied voor het gezag, hooghouden van de heiligheid van het huwelijk, betoonen van gehoorzaamheid aan de ouders, zorgen voor den arme en den verdrukte.
> De Allerhoogste schenke haar in rijke mate Zijn milden zegen, tot versterking en bevestiging van haar innerlijk leven niet alleen, doch ook tot heil van de bevolking van Aalten in haar wijden samenhang.'[8]

Een ideaalbeeld? Gedeeltelijk wel, maar het kan niet worden ontkend dat de tijden waarin men sprak van 'joden en andere landlopers' voorbij waren. Veel was er veranderd in de driehonderd jaar tussen de komst der joden naar Nederland en de eerste decennia van deze eeuw. Veel was er ten goede veranderd in de verhouding tussen joden en niet-joden. Maar ook de joodse identiteit zélf was in die periode veranderd, verwesterd. Door het Nederlandse onderwijs verdween in de loop van de vorige eeuw het jiddisch als spreektaal. Men was niet meer 'omhangen met mantels en boecken' maar droeg westerse kleding. Door economische dwang waren veel joodse winkels op sabbat geopend. Veel joden zullen dit als verwatering van het jodendom hebben gezien, anderzijds heeft deze langzame aanpassing de contacten tussen joden en niet-joden vergemakkelijkt. In Aalten bestond een joodse gemeenschap met een eigen identiteit als deel van de dorpsgemeenschap. En toch, iets van 'de vreemdeling', hoe weinig ook, is in het bewustzijn van vrijwel iedere niet-jood gebleven. 'We mogen ons verheugen in alle vrijheid van godsdienst. Niet enkel op papier, maar inderdaad. Ook genieten we alle burgerlijke vrijheid.' Dat waren woorden die opperrabbijn Vredenburg in 1927 sprak bij de herdenking van het zeventigjarige bestaan van de Aaltense synagoge. In de jaren veertig zou deze vrijheid het zwaar te verduren krijgen.

OORLOG: 1940-1945 3

PLAATSELIJK VOORSPEL DE VLUCHTELINGEN

1933: Hitler aan de macht. Een der eerste tekenen van de machtsovername was de stroom vluchtelingen die vanaf dat moment vanuit Duitsland naar Nederland kwam. Het is niet meer precies na te gaan hoevelen hebben gepoogd om via de grensovergang bij Aalten ons land binnen te komen, maar het moeten er vele, vele tientallen, zo niet honderden zijn geweest.

Er zijn enkele lijsten bewaard gebleven met daarop de namen van hen die tot Nederland werden toegelaten.[1] Daarop de namen van oude, zeer oude mensen. Maar ook namen van kinderen, kinderen met ouders, kinderen zonder ouders, maar allen: ontwortelden, opgejaagden, vluchtelingen. Hoeveel angst en leed verbergt iedere naam op zo'n lijst? Vooral na *Reichskristallnacht* in november 1938, de nacht dat in Duitsland de synagogen brandden en overal Duitse joden werden opgepakt of in elkaar geslagen, probeerden velen hun land te ontvluchten. De weken daarna vormden een absolute piek in de vluchtelingenstroom, en dat terwijl de grenzen van Nederland steeds minder vluchtelingen doorlieten. Nederland kon deze stroom niet meer verwerken, zo luidde het oordeel van de regering in Den Haag. De Duitse joden waren ongewenste vreemdelingen.

Een klein gedeelte van hen die werden toegelaten tot Nederland, mochten zich in Aalten vestigen, de meesten werden doorgestuurd naar de speciale vluchtelingenkampen die op verschillende plaatsen in het land waren ingericht. En hoevelen zijn niet eens verder dan de grens gekomen en werden teruggestuurd, in handen van de Duitse politie gegeven? Zij komen op deze lijsten niet voor. In het politiearchief bevinden zich veel aanvragen van verblijfsvergunningen voor familieleden van Aaltense joden. In hetzelfde archief treffen we bijna evenzoveel afwijzingen aan. Slechts een enkeling mocht het

land in. Anderen poogden illegaal de grens te overschrijden. Soms is over hen een politieverslag bewaard gebleven Nemen we, slechts als voorbeeld, het verhaal van Freda Sara Adler, geboren op 12 april 1910 in Berlijn. Op 12 april 1939 – haar negenentwintigste verjaardag – werd zij door de Aaltense politie aangehouden en verhoord. Zij had twee kinderen bij zich, een zoontje van vijf en een dochtertje van twee jaar. Zij was in het bezit van een 'Duitsch paspoort, geldig tot 7 maart 1940 voor Noord-Amerika over Holland' Freda Sara vertelde:

> 'Mijn man, Richard Seif, is reeds geruimen tijd uit Duitschland naar Holland gevlucht en vertoeft momenteel in het vluchtelingenkamp te Hellevoetsluis, waar ook een broer van mijn man is ondergebracht. Een broer van mij woont te Amsterdam en omdat ik in Duitschland feitelijk geen behoorlijk onderdak meer heb (ik vertoef den laatsten tijd ten huize van mijn ouders te Bocholt, die zeer klein behuisd zijn), besloot ik naar die broer te Amsterdam toe te gaan. Ter uitvoering van dat voornemen, kwam ik hedenavond omstreeks 4.40 uur op het Zollamt Hemden aan, waar men mij gewoon doorliet omdat mijn papieren in orde waren. Toen ik mij daarop tot de Nederlandsche douane wendde die daar onmiddellijk in de buurt is (doorlaatpost Heurne), deelde de dienstdoende ambtenaar mij mede dat hij mij niet mocht doorlaten. Hij bracht mij dan ook naar Duitsch grondgebied terug, zoodat ik weer bij de Duitsche Zollbeamten terecht kwam Dezen gaven mij den raad om maar te wachten tot het donker was geworden om dan via een binnenweg naar Holland te komen. Ik volgde dit advies op en bleef in de buurt tot het goed en wel donker was. Toen bracht een Duitsche Zollbeamte mij een eindweegs op weg en wees mij een zandweg die ik te volgen had. Indien ik dien weg rechtuit volgde, zou ik volgens zeggen van dien beambte in Holland terecht komen en moest ik daar maar aan een boer vragen mij verder te helpen. Ik heb den aangegeven weg gevolgd en kwam spoedig bij een boer aan, die mij mededeelde dat ik inderdaad op Nederlandsch gebied was. Een andere boer nam mij een eindje mee op zijn wagen in de richting van het dorp Aalten. Doordat ik op dien wagen zat ben ik vermoedelijk gemakkelijk door een groep soldaten heengekomen, welke aan dien zandweg (vermoedelijk Bodendijk onder Aalten) lagen. Toen ik bedoelden boer later op zijn vraag mededeelde dat ik uit Duitschland gevlucht was, zeide hij dat hij mij dan niet mocht vervoeren en zette mij van de wagen af. Ik ben toen met mijn beide kinderen verder naar het dorp Aalten geloopen, waar ik mij bij een garagehouder vervoegde met het verzoek mij naar Amsterdam te brengen. Dit was denzelfden garagehouder waar u mij thans aantreft '[4]

De dienstdoende veldwachter bood haar die ene nacht onder dak aan. De volgende dag, donderdag 13 april 1939, werd zij over de grens gezet. De veldwachter deed alleen maar zijn werk.

Heeft Freda Sara op een andere manier Amsterdam en wellicht Amerika weten te bereiken? Heeft zij de oorlog overleefd? Haar verhaal is een verhaal zoals er waarschijnlijk vele kunnen worden verteld, maar hoeveel precies? Wie zal het zeggen? Uit een interview:

> 'Tot 1933 zijn wij nog naar Duitsland gegaan. Omdat mijn familie van moeders zijde daar woonde, wisten wij precies wat daar aan de hand was. Wij waren vrijwel de eerste joden op de weg van Bocholt naar Aalten. Voor de vluchtelingen uit Duitsland waren wij eigenlijk de eerste halteplaats, het eerste adres waar ze terecht konden. Ook door boeren werden mensen bij ons gebracht. Wij wisten wat er in Duitsland gebeurde.
> Mijn vader had pal aan de grens een weide voor de koeien. Over de grens woonde op Duits grondgebied een Hollandse boer, ene Bouwhuis Voor de oorlog werden daar veel koeien gesmokkeld, wij hadden veel contact met die Duitse boeren over de grens. Heel wat Duitse joden zijn via die weide naar ons gekomen. Die Duitse boeren hebben ook vaak de bezittingen en geld van mensen naar Nederland gebracht, want die vluchtelingen konden zelf natuurlijk niets meenemen. Die boeren hebben soms tot ver in Duitsland spullen opgehaald en gezorgd dat die naar Nederland kwamen.'

De vluchtelingen waren een teken, voor iedereen verstaanbaar, dat in Duitsland verschrikkelijke dingen gebeurden.

Het ledental van de joodse gemeente in Aalten begon ondertussen langzaam te stijgen. Tussen 1935 en 1940 hebben

naar schatting tussen de vijfentwintig en dertig Duitse joden in het Aaltense bevolkingsregister ingeschreven gestaan; dat was maar een klein gedeelte van hen die zich aan de grens hadden gemeld. De meesten werden doorgestuurd naar de speciale vluchtelingenkampen in Nederland of teruggestuurd naar Duitsland. Van degenen die in Aalten mochten blijven, vertrokken enkelen naar andere plaatsen in het land, enkele mensen stierven en zeer sporadisch trad een vluchteling in het huwelijk met een Nederlander waardoor de Nederlandse nationaliteit werd verkregen. Op 1 januari 1942 telde Aalten zeventien joodse inwoners met de Duitse nationaliteit, die zij overigens op 25 november 1941 officieel hadden verloren.[3] De Duitse vluchtelingen waren feitelijk staatloze burgers geworden.

DE EERSTE TWEE JAREN

En na de vervolgden kwamen de vervolgers. Mei 1940: de bezetting nam een aanvang. Hoe was de stemming binnen de joodse gemeenschap?

> 'Miserabel! Wij hebben ze 's morgens zien komen. Ze kwamen bij ons door de straat. Maar de eerste tijd had je van de moffen weinig last. Pas later, toen ze alle instellingen hadden overgenomen, werd de situatie kritieker. En de stemming, die werd er niet beter op.'

> 'We hebben ons allemaal laten beduvelen. Je zag die moffen binnenkomen en op dat moment wist je eigenlijk: "Het is met ons joden gebeurd". Je dacht het vreselijkste. Maar we hebben ons die eerste tijd in slaap gesust: "Ons Hollanders laten ze wel met rust". Ik herinner me nog dat de Duitsers het land introkken. Een dag later kwam een groot deel van die soldaten weer terug. Die werden ergens anders ingezet, die trokken via Bocholt naar Kleef of naar Zuid-Limburg. En wij stonden langs de weg te juichen: ze trekken zich terug, ze zijn al verslagen.
> En na een aantal dagen was de oorlog afgelopen. Je ging weer aan het werk. Je moest toch geld verdienen?'

En rustig bleef het die eerste weken en maanden inderdaad. De Duitsers gedroegen zich gedisciplineerd. Commissaris van de Koningin in Gelderland, S. van Heemstra, vroeg op 19 juli 1940 aan de burgemeester of er nog moeilijkheden ten aanzien van joden waren geweest.[4] Die waren er niet geweest. Enkele weken later informeerde Van Heemstra naar eventuele zelfmoorden onder de joodse bevolking.[5] Ook die hadden zich in Aalten niet voorgedaan. Op 9 augustus 1940 gaf procureur-generaal De Visser uit Arnhem – hij was het hoofd van de politie in de provincie – aan de plaatselijke politie de opdracht om 'synagoge en andere joodse objecten' onopvallend te beschermen, dit na de beschadiging van de synagoge in Zandvoort.[6] Wel moesten begin juli 1940 alle joden de luchtbescherming verlaten.[7] Een onbetekenend detail? De zaken leken zich te normaliseren, men ging over tot de orde van de dag. Men moest wel, men moest toch eten.

Uit de stukken krijgt men de indruk dat de maatregelen die in het verdere verloop van 1940 werden genomen, de joodse gemeenschap in Aalten niet zeer direct hebben geraakt; de afhandeling van deze maatregelen ging grotendeels buiten hen om of ze waren hier niet van toepassing. In het najaar van 1940 vond de eerste registratie van alle joden in Gelderland plaats. Deze registratie liep vooruit op de landelijke registratie van alle in Nederland verblijvende joden, die begin 1941 plaatshad. Op 27 september schreef het parket van procureur-generaal De Visser aan de Gelderse burgemeesters:

> 'Ik heb de eer UEdelachtbare/ UEdelgestrenge mede te deelen, dat de Befehlshaber (der SD en Sicherheitspolizei) ...mij bericht, dat de momenteele toeloop der Joden uit de verschillende provincies van Nederland naar de provincie Gelderland het noodzakelijk maakt, dat alle Joden, die in de provincie Gelderland blijvend of tijdelijk gevestigd zijn, worden geregistreerd.'[8]

Voor 10 oktober 1940 dienden de gegevens over de in Aalten verblijvende joden, ingevuld op 'Registratieformulier nr. 527-2500-VIII-40', aan de *Befehlshaber* te zijn opgestuurd. Op 15 oktober gingen 63 kaarten, ongetwijfeld nr. 527-2500-VIII-40, met de persoonsgegevens van de Aaltense joden naar Arnhem. Ook wijzigingen als verhuizing en overlijden werden later keurig doorgegeven. Men zou uit de stukken kunnen opmaken dat deze eerste registratie van de joden in Gelderland geheel buiten henzelf omging. Ze werd op en door het gemeentehuis vlekkeloos afgehandeld.[9]

In dezelfde periode speelde de kwestie van de Ariërver-

klaringen, de door al het overheidspersoneel in te vullen verklaring dat zij, noch hun eventuele huwelijkspartners, joodse voorouders hadden; want er diende voor gezorgd te worden dat in 'de Nederlandse Bestuursorganen en de openbare publiekrechtelijke lichamen voortaan géén personen, die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede zijn, in vaste of tijdelijke dienst' zullen worden benoemd, aangesteld of bevorderd.

De gemeente had op dat moment 106 personen in dienst. Daarvan werkten er vijftien op de gemeentesecretarie, zes bij de politie en negenenveertig bij Gemeente Werken. Aan het gemeentelijke slachthuis en bij de vleeskeuring waren drie personen verbonden. De gasfabriek telde vijftien personeelsleden, de openbare school zeven, het zwembad drie. Ook de Vereniging tot Verbetering van de Volkshuisvesting had drie personen in dienst. De gemeente telde vier geneesheren en een vroedvrouw. Hoewel geen van deze ambtenaren joods was, is de hoeveelheid correspondentie tussen plaatselijke en landelijke overheid overstelpend. In een doos in het gemeentearchief vinden we 106 ondertekende Arierverklaringen. Ook deze kwestie was geheel buiten de joden zelf om afgehandeld, maar het begin van de scheiding tussen joden en niet-joden was gemaakt.[10]

Kijken we dan nu nog eenmaal in de Aaltensche Courant.[11] De jaargangen van 1940 en 1941: het is de laatste maal dat we hier een nog ongeschonden joodse gemeenschap aantreffen, de kleine joodse gemeenschap in Aalten, met soms andere gebruiken en gewoonten dan de overgrote niet-joodse meerderheid, maar ook tevens deel van de Aaltense samenleving, een joodse bevolking wier voorvaderen soms meer dan drie eeuwen voordien naar hier waren gekomen. Nog eenmaal staat deze gemeenschap in de krant.

Jac. ten Bosch, gevestigd aan de Hogestraat, biedt paarde-, schape-, rund- en varkensvlees aan. Hij is ook op zaterdag geopend, zo meldt de advertentie. In datzelfde nummer wordt door Firma Gebr. De Boer het boekje *Vraagbaak in Oorlogstijd, Wat iedere burger weten moet* ter verkoop aangeboden. Liepman Leezer roept potentiële vleeskopers op om gebruik te maken van 'onze zaterdags verlaagde prijzen'. Op die dag is hij tot tien uur 's avonds geopend, de verkoop is naast het slachthuis

De burgerlijke stand per 31 december 1939: Wisch telt 11.316 inwoners waarvan vijfenzestig Nederlands-Israëlitisch,

Moeilijke tijden!

Wij zullen het onze er toe bijdragen om deze een weinig te verlichten. Vanaf a.s. Zaterdag geven wij wederom *kassabonnen*. Bij aankoop à contant aan de winkel, een bon. Voor f 10.- aan bonnen 20 cent aan fijne Vleeschwaren.

Onze kwaliteit blijft als steeds prima-prima, onze prijzen zoo laag mogelijk.

Dagelijks weer verkrijgbaar: Vleeschklaiven, Ruggen en Varkenspooten.

Eenige speciale Zaterdag-reclames:

2 pd prima Rundvl. + 1½ ons Vet f 1.10	1½ pd Runderlappen + 1 ons Vet 82 ct
2 pd. „ Varkensvl. + 1½ ons Vet f 1.0	1½ pd Varklappen + 1 ons Vet 82 ct
2 pd. „ Kalfsvl + 1½ ons Vet f 1.10 (alles zonder been)	1½ pd Kalfslappen + 1 ons Vet 82 ct
Zaterdag: ½ pond Hoofdkaas 15 ct	4 ons Gebakt - ½ p Pou.et. Mergpijp 55 cent

Lunch-pakketten als vorige week.

De Goedkoope Volksslagerij

Bredev.straat 7 Telef. 480 - Aalten

Wie U een goed en goe... stokje

RUNDVLEESCH

kom dan Zaterdag aan het verkooplokaal naast slachthuis Soepvleesch 2 ... ent per pd

L. LEEZER Aalten

Aaltensche Courant, 10 november 1939. (collectie auteur)

Aalten heeft 12.073 inwoners waaronder eveneens vijfenzestig Israëlieten, Winterswijk telt 271 joden op 19.441 inwoners. (In dit nummer ook een verslag van de anti-joodse maatregelen in Duitsland en een bericht over de brandstichting in de synagoge van Chestechowa, waarvan de joden zelf de oorzaak zouden zijn, aldus de Duitsers.) 'Kom morgen eens kijken bij Schaap: zware vette koe, laag de prijs.' Kleine advertentie: 'te koop of te ruil een goedgekeurde roodbonte stier' bij J. Weijel in Aalten. (20 000 joden in Berlijn worden voor zwaar werk opgeroepen en krijgen hiervoor vrijwel niets uitbetaald, bovendien zijn zij uitgesloten van de kledingdistributie.) In plaats van kaarten: Truus Keyzer uit Hasselt en Izak David van Gelder hebben zich verloofd. S.I. de Haas, manufacturier op de Hogestraat, adverteert met allerlei soorten kleding zoals borstrokken, pantalons, corsages, directoires, pullovers en shawls. (In Aalten bestaat sinds 14 april de staat van beleg.)

S.I. de Haas is in verband met het Paasfeest een paar dagen gesloten. Paasbrood is te verkrijgen bij Levie van Gelder in de Dijkstraat, zo meldt een kleine advertentie, en A. van Gelder zal op de Meimarkt staan met een prachtige

De Goedkope Volksslagerij van Arnold Abaham van Gelder, Bredevoortsestraat 7. (collectie Garretsen, Aalten)

partij 'interlock' voor spotprijzen. Een week later zal hij op de markt in Lichtenvoorde zijn te vinden.

Tijdens de meidagen van 1940 verschijnt de Aaltensche Courant enkele malen niet, maar na de capitulatie komt de krant weer uit. Het openbare leven lijkt zich weer te herstellen. Ook de advertenties van de joodse winkeliers en handelaren staan weer in de krant.

Een 'Extra Bericht': 'Vanaf heden iedere dag versche kluiven, ruggen en pooten'. Het is de Goedkope Volksslagerij van Arnold van Gelder, de zoon van kosjere slager Abraham van Gelder. Zijn winkel is aan de Bredevoortsestraat. Hij adverteert vrijwel wekelijks en altijd heeft hij, evenals vroeger zijn oom Herman Aron, een opvallende of grappige slagzin: 'Geen gevaar dreigt U indien U Vleeschwaren koopt bij de Goedkope Volksslagerij', of: 'Het beste vleesch is als altijd het goedkoopste. Dus voor Uw vleeschwaren naar de Goedkope Volksslagerij', of. 'Moeilijke tijden? Wij zullen het onze ertoe bijdragen om deze een weinig te verlichten'.

E.E. Landau biedt een notehouten slaapkamerameublement aan, een paar nummers later heeft hij melk te koop Liepman Leezer wil meubilair verkopen, Philip Levy uit Varsseveld een stiertje. M. Cohen, gevlucht uit Duitsland, die in 1937 'De Marktwinkel' aan de Landstraat was begonnen, is verhuisd naar de Hogestraat. 'Volksslager' Arnold van Gelder vraagt een flinke werkster en Roberth Fuldauer houdt zich aanbevolen voor het leveren van prima kalveren.

Zaterdag 23 Oct. a.s., des nam. 5½ uur, opening van het Manufacturenmagazijn

„De Marktwinkel"

Aanbevelend,

M. COHEN

Landstraat 8 - Aalten

Aaltensche Courant, 19 oktober 1937. (collectie auteur)

Zo gaat het week in, week uit. Maar naarmate het jaar 1940 vordert, begint er langzaam iets te veranderen: er staan steeds minder advertenties van in de krant en ze worden kleiner. Ze beginnen plaats te maken voor anti-joodse verordeningen, lastige verplichtingen en verboden. Bernard Josephs, ook hij is Duitsland ontvlucht, biedt koeien aan. De wekelijkse advertenties van de Goedkope Volksslagerij en van Jac. ten Bosch verschijnen nog. J. Weijel heeft een nieuwe telefoonaansluiting. Op 29 november worden de joden uit openbare diensten ontslagen. Een kleine advertentie: J. Weijel 'houdt zich aanbevolen als erkend veehandelaar'. Abraham van Gelder in de Stationsstraat vraagt konijnevellen te koop. M Cohen verkoopt wild voor de kerstdagen, en in het laatste nummer van 1940 verschijnen de nieuwjaarswensen van Jac ten Bosch, Arnold van Gelder en Salomon Isak de Haas; het is de laatste keer dat zij in de krant zullen staan.

In jaargang 1941 komen de grote advertenties die vroeger iedere week in de Aaltensche Courant waren te vinden, niet meer voor. 11 Februari 1941: 'De Burgemeester der gemeente Aalten wijst belanghebbenden op den aanmeldingsplicht voor personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede'. Tot maart 1941 vinden we in de vraag- en aanbodrubriek nog een enkele keer een joodse naam. Dan houdt ook dat op. Alleen de oneindige lijst van antisemitische maatregelen, de lijst van treiterige en vernederende verboden en verplichtingen is dan nog in de krant te vinden Het aantal joodse studenten op de universiteiten wordt beperkt De scheiding tussen joodse en niet-joodse leerlingen in het onderwijs wordt aangekondigd. Joden mogen geen markten, theaters en bioscopen meer bezoeken Parken zijn voor joden verboden. Joods grondbezit

Gemengd Nieuws

GEEN REGEERINGSCOMMISSARISSEN MEER.

Naar gemeld wordt is de uitzonderingstoestand, krachtens welke verschillende gemeenten, die ingevolge de verordening no. 36/41 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende buitengewone maatregelen op staats- en administratief-rechtelijk gebied, een regeeringscommissaris kregen toegewezen, door par 32, lid 2, der verordening no. 152/41 (achtste verordening betreffende bijzondere maatregelen op administratief-rechtelijk gebied) opgeheven. De verordening no 152 immers stelt de bevoegdheden, die vroeger toekwamen aan den gemeenteraad en aan het college van B en W. in handen van den Burgemeester. Dit is eveneens van toepassing op de vroegere regeeringscommissarissen.

JODEN MOGEN NIET MEER AAN OPENBARE BIJEENKOMSTEN DEELNEMEN.

Het Rijkscommissariaat maakt o.m. bekend: De commissaris-generaal voor de veiligheid heeft de volgende verordening over het optreden van joden in het openbaar uitgevaardigd:

Krachtens par. 45 der verordening no. 138/41 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het handhaven van de openbare orde, bepaal ik, met gelijktijdige opheffing van mijn mededeeling van 4 Juni 1941 over de beperkte bewegingsvrijheid voor joden, het volgende:

Het is joden verboden deel te nemen aan openbare bijeenkomsten en gebruik te maken van openbare inrichtingen voor zoover zij bestemd zijn om de bevolking ontspanning, tijdverdrijf en voorlichting te bieden.

In het bijzonder is aan joden verboden:

1) het bezoek aan openbare parken en dierentuinen;

2) het bezoek aan café's en restaurants, met inbegrip van die op stations, alsmede het verblijf in hotels en pensions;

3) het gebruik van slaap- en restauratiewagens;

4) het bezoek aan schouwburgen, cabarets, variété's en bioscopen;

5) het bezoek aan sportinrichtingen met inbegrip van zeebaden, overdekte en niet-overdekte zwembaden, alsmede het deelnemen aan openbare sportverrichtingen;

6) het deelnemen aan openbare artistieke vertooningen met inbegrip van concerten;

7) het verblijf in en het gebruik maken van openbare bibliotheken, leeszalen en musea.

Voorts is aan joden het directe of indirecte deelnemen aan openbare markten, met inbegrip van de veemarkten, openbare veilingen en goederenbeurzen, alsmede het betreden van abattoirs verboden.

NEDERLANDSCHE VOLKSDIENST.

Donderdagochtend heeft de heer C. Piek, de landelijke leider van den Nederlandschen Volksdienst, in de Statenzaal van de Provinciale Griffie te Arnhem voor een aantal burgemeesters uit Gelderland, aanstaande functionarissen van den N.V.D. en genoodigden, in tegenwoordigheid van den Commissaris van de provincie mr. S. baron van Heemstra, een rede gehouden over „Oprichting, doelstelling, wezen en werkwijze van den Nederlandschen Volksdienst".

In een gloedvol betoog bestreed de heer Piek de onwaarachtige en buitengewoon sluwe critiek, die geoefend was op het werk van de Winterhulp Nederland, een instelling die niets anders beoogt dan hulp te brengen aan hulpbehoevende en noodlijdende Nederlanders, en waaruit de N.V.D. voortsproot. Dank zij den 10en Mei 1940 staan wij midden in het wereldgebeuren, dat wij niet meer aan ons voorbij kunnen laten gaan. Daarom had spr. Winterhulp en Nederlandsche Volksdienst niet los kunnen maken van het wereldgebeuren.

Hij wekte tenslotte op aan dit sociale werk mede te werken door inschakeling in het werk zelf en door het contribueerende lidmaatschap

Aaltensche Courant, 16 september 1941 (collectie auteur)

moet worden aangemeld, joodse vermogens moeten worden ingeleverd (zodat zij zelf hun deportatie kunnen bekostigen, maar dat vermeldt de krant natuurlijk niet).

De joden werden uit de krant verdreven, zij werden uit het openbare leven verjaagd. Zo stond het, al in het eerste jaar van de bezetting, gewoon… in de krant.

Keren we nog even terug naar 1940. De Duitsers gedroegen zich aanvankelijk gedisciplineerd. Uitwassen vonden niet plaats. De bezetter beoogde een langzame en voorzichtige ombuiging van de Nederlandse samenleving in nationaal-socialistische richting. Ook ten aanzien van de 'arisering' van het openbare leven, de uitschakeling van de joden hierin, was men voorzichtig. We zagen hierboven hoe vrijwel geheel buiten de joden om een begin was gemaakt met de scheiding tussen joden en niet-joden. Het gemeentepersoneel dat de Ariërverklaring ondertekende, zal zich nauwelijks of niet de consequenties, de reikwijdte van deze stap hebben gerealiseerd. De bezetter was er zich van bewust dat een radicale aanpak van de 'arisering' op grote weerstanden zou stuiten bij een groot deel van de bevolking. Pas toen, na demonstratieve protesten zoals 'Anjerdag' (29 juni 1940) en vooral de Februaristaking in 1941, bleek dat de Nederlanders over het geheel genomen niet waren gediend van een nationaal-socialistische samenleving, werd deze voorzichtige 'millimeter-politiek' langzaam verlaten om plaats te maken voor meer rigoreuze, gewelddadige maatregelen.

Zo rustig als 1940 dan ook had geleken, zo onrustig was het daaropvolgende jaar. 1941 was rijk aan gebeurtenissen, niet alleen aan anti-joodse maatregelen maar ook aan incidenten, aan kleine vechtpartijtjes tussen pro- en anti-Duitse Aaltenaren en aan vernielingen. In 1941 viel het eerste slachtoffer uit de Aaltense joodse gemeente als gevolg van een razzia.

Na de registratie van de joden in Gelderland in het najaar van 1940, werd in januari 1941 een verordening gepubliceerd, die dr. L. de Jong 'met het oog op haar consequenties als een van de noodlottigste verordeningen uit de bezettingsjaren [wil] aanduiden: de registratie van alle in Nederland levende Joden'.[12] Verordening 6/1941 regelde de verplichte aanmelding van alle joden.[13] Bij twijfel over iemands afkomst kon elke Duitse instantie in het Nederlandse gebied, de ambtenaar bij wie men zich had aan te melden en de belanghebbende zelf aan de *Reichskommissar* (Seyss-Inquart) om een uitspraak vra

GEMEENTE AALTEN.

De Burgemeester der gemeente AALTEN wijst belanghebbenden op den

aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk Joodschen bloede.

De aanmeldingsformulieren zijn kosteloos verkrijgbaar ter Gemeente-Secretarie (afd. Bevolking) op werkdagen (behalve des Zaterdags), des namiddags van 2—5 uur.

Voor bijzonderheden wordt verwezen naar de bekendmaking aan het gemeentelijk aanplakbord.

Aalten, 10 Februari 1941

Aaltensche Courant, 11 februari 1941. (collectie auteur)

en. Zijn beslissing was dan bindend. De Vereniging van Uitgevers voor de Gemeentelijke Administratie leverde voor de registratie de officiële formulieren alsmede de 'herinneringsbriefjes' voor de opgave van wijzigingen, en stempeltjes met de aanduiding 'J', 'G I' of 'G II'. (Het stempel 'J' was voor zogenaamde 'Voljuden', een ieder met drie of vier joodse grootouders of twee joodse grootouders en zelf lid van een joodse gemeente. Het stempel 'G I' was bestemd voor 'half-joden', een ieder met twee joodse grootouders, 'G II' tenslotte voor iedereen met één joodse grootouder, zogenaamde kwart-joden.)[14]

Op 11 maart 1941 kon de burgemeester aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag laten weten dat een bedrag van *f* 79,– aan leges was geïnd. Bijgevoegd was een lijst met 79 namen. Alle 'belanghebbenden' hadden één gulden moeten betalen.[15] De joden dienden zelf hun administratie- en registratiekosten te voldoen. Ook na deze datum werden wijzigingen zoals verhuizing, aankomst, vertrek, overlijden en emigratie (E.E. Landau vertrok met zijn gezin naar Amerika) keurig doorgegeven aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en aan de SD in Arnhem. Bovendien bleken in Aalten nog vier zogenaamde kwart-joden te wonen, nakomelingen van David Markus, wier grootvader in het begin van de vorige eeuw gereformeerd was geworden en een gereformeerde echtgenote had genomen. Ook zij hebben hun leges betaald.[16]

In april 1941 volgde de bepaling dat joden hun radiotoestel moesten inleveren. In de archieven vinden we lijsten waarop de ingeleverde toestellen zijn vermeld.[17] We willen wel geloven dat velen, net zoals later de overige Nederlanders, een oud of defect toestel afgaven maar een nog werkend apparaat in bezit hielden.

In de loop van 1941 werd de situatie steeds grimmiger. In juni werd bepaald dat zwembaden, plantsoenen, hotels en pensions, alsmede terreinen waar paarderennen werden gehouden, voor joden waren verboden. Bij overtreding gold een gevangenisstraf van zes maanden of een boete van duizend gulden.[18] Op 26 juli liet de burgemeester aan de procureur-generaal in Arnhem weten dat de borden 'Verboden voor Joden' op 39 plaatsen in het dorp waren opgehangen: eenendertig cafés en verenigingsgebouwen, de Oudheidkamer, vier sportterreinen, de veemarkt (eenmaal in de vier dagen), het abattoir en zwembad 't Walfort. 'Bijzonderheden hebben zich

Ook het Loohuis was 'Voor Joden verboden'. (collectie Garretsen, Aalten)

daarbij niet voorgedaan', zo liet de burgervader nog weten![19]

Op 3 juli berichtte Binnenlandse Zaken aan de burgemeesters dat de persoonsbewijzen van joden van een 'J' moesten worden voorzien; op bladzijde 1 rechts naast het rijkswapen en op bladzijde 5 links naast de foto. Voorts diende ook het ontvangstbewijs, dat uiteindelijk bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters kwam te berusten, te worden gestempeld.[20]

Na de zomervakantie werd de 'arisering' van het onderwijs aangekondigd.[21] Burgemeester Monnik schreef op 29 augustus aan de christelijke ULO en aan de openbare lagere school dat de joodse leerlingen per 1 september van deze scholen verwijderd moesten zijn. 'U wordt verzocht er op toe te zien, dat aan deze order wordt gevolg gegeven voorzover het Uw school betreft', voegt hij de directies van de beide scholen toe. Ook de ouders van de betreffende leerlingen werden die dag op de hoogte gesteld van deze maatregel. Speciaal joods onderwijs werd aangekondigd.

De ULO telde op dat moment één joodse leerling, de openbare school zes. Op de bewaarschool van Ten Hietbrink zat

De winkel van familie De Haas, Hogestraat 37. (collectie Garretsen, Aalten)

de vierjarige 'Beppie' ten Bosch, dochter van slager Jacob ten Bosch. Alle andere scholen lieten officieel weten geen joodse leerlingen te hebben.

In Winterswijk werd een bijzondere school 'voor leerlingen van joodschen bloede' ingericht. De kosten van deze school werden niet door de staat gedragen maar door de Joodse Raad. Voor de extra reiskosten die de ouders van joodse leerlingen nu hadden te maken, kon men een verzoek om subsidie bij de burgemeester indienen. Een aantal ouders ontving inderdaad een reiskostenvergoeding, anderen moesten deze kosten zelf dragen. De joodse school in Winterswijk ging uiteindelijk pas op 4 december van start.

Op 15 september werd voor joden een verhuisverbod van kracht. Joden mochten, ook binnen de gemeente, niet van woonplaats veranderen zonder hiervoor de vereiste toestemming te hebben.[22] Het was ook in deze tijd dat de joodse winkels werden geliquideerd. Op 16 oktober 1941 vroeg Salomon Isak de Haas nog om ontheffing van de winkelsluitingswet zodat hij op zondag geopend kon zijn. Onder het verzoek schreef de veldwachter: 'Gezien, winkel gesloten'.[23] De zaak was afgedaan. Over deze liquidaties is in de archieven maar weinig terug te vinden. Wij nemen echter aan dat ook de andere joodse winkeliers hun zaak in deze periode hebben gesloten en dat de joodse handelaren hun activiteiten hebben gestaakt. Een aantal joodse mannen ging op de boer werken. In de politiearchieven vonden we dat Joseph Weijel toestemming had gekregen om bij de Aaltense Tricotage Fabriek in dienst te treden als nachtwaker. Dit laatste heeft, naar het schijnt, geen doorgang gevonden.[24]

Noemen we tot slot van deze opsomming van anti-joodse maatregelen in 1941 de verordening waardoor de in Nederland wonende joden met de Duitse nationaliteit hun nationaliteit verloren. Zij werden, zoals eerder geschreven, op 25 november 1941 staatloze inwoners van Nederland. In Aalten was deze regeling op zeventien mensen van toepassing: Moritz Cohen met zijn vrouw, zijn zoon Bernhard en zijn schoonmoeder Karolina Japhet Eppstein, Albert Lewy met zijn vrouw en zijn dochter Bertha Mathilde, David Löwenstein en zijn dochter Ruth, Bernard Josephs met zijn vrouw en twee zonen, John Jedwab, de voorganger in de synagoge, en tenslotte Hanneke Juchenheim en Georg en Helga Oppenheim. De drie laatsten woonden in huis bij Liepman Leezer aan de Industriestraat. Van deze zeventien hebben slechts zes het einde van de oorlog beleefd. De anderen werden gedeporteerd of overleden in Aalten voor de deportaties begonnen.[25]

Maar niet alleen was 1941 rijk aan anti-joodse maatregelen, ook incidenten kwamen dat jaar veelvuldig voor. In de nacht van 13 op 14 februari werd de Aaltense synagoge beklad, zo meldde de plaatselijke politie aan de Duitse *Sicherheitspolizei* in Arnhem. John Jedwab deed hiervan aangifte bij gemeente veldwachter Willem Geurink. Deze constateerde dat 'deuren, deurposten, muren, ramen en glazen der synagoge aan voor en rechterzijde met groene lakverf waren beschilderd'. De huisschilder Herman Cornelis Bartholomeus, belast met de verwijdering van de verf, verklaarde desgewenst dat een en ander in de vroege ochtend en *niet* door een vakman was gedaan, 'hetgeen hij opmaakte uit de droogtegraad der verf en de wijze waarop die was aangebracht'.[26] Over de afloop van deze zaak berichten de archieven niet. De daders zullen wel nooit zijn gepakt. Maar ook NSB-ers moesten het wel eens ontgelden. Op 21 maart 1941 meldde de burgemeester aan de procureur-generaal in Arnhem, dat bij een NSB-er in de Kerkstraat de ruiten waren ingegooid.[27] Een dag later, op 22 maart, had een ernstiger incident plaats. Bij Sally Meijler in

De bekladde deuren van de synagoge, 14 februari 1941 (collectie Garretsen, Aalten)

de Heurne drong een zevental NSB-ers binnen, die zeiden een twintig jaar oude rekening te moeten vereffenen. Ze bedreigden de familie, losten schoten, sloegen de vijfentwintigjarige zoon en richtten vernielingen aan. Zo'n voorval is niet alleen tekenend voor de brutale houding die sommigen zich in die dagen in Aalten konden aanmeten. Er blijkt ook uit hoezeer in bepaalde kringen de joden langzamerhand als vogelvrij werden beschouwd, als mensen zonder rechten. De daders, NSB-ers uit Aalten, Bredevoort, Winterswijk en Gendringen, werden later opgepakt en naar Zutphen gebracht. De burgemeester diende voor hen een gratieverzoek in.[28]

Op 31 juli werd een ruit ingegooid van het pand van de Nederlandse Unie aan de Landstraat.[29] Op 10 september was er een vechtpartij op de hoek van de Polstraat en de Hofstraat tussen leden van de Jeugdstorm (de jeugdbeweging van de NSB) en 'andersdenkenden'. Deze liep volledig uit de hand. Nadat de politie de vechtenden naar het bureau had gebracht, vlogen ze elkaar opnieuw in de haren. Zelfs de marechaussee moest eraan te pas komen om het bureau te ontzetten. Tijdens deze vechtpartij zou Bernard Josephs tegen een NSB-er hebben geroepen: 'Wij zullen het bijltje wel scherp houden'. Een der aangesproken NSB-ers beklaagde zich hierover bij de politie: 'Is het niet heel erg dat de Joodsche emigrant Josefs, die zich onder de bendeleden bevond (dit) durfde te schreeuwen?' En fijnzinnig voegde de man daar aan toe: 'Deze Jood kan mijns inziens toch terstond worden opgesloten'.[30]

De in dit kader treurigste gebeurtenis uit 1941 was echter de arrestatie van Arnold van Gelder op 8 oktober.[31] Als represaille vanwege sabotagedaden in het oosten van het land werden op 7 en 8 oktober in verschillende plaatsen in de Achterhoek joden opgepakt. In Aalten werd daarbij de negentienjarige Arnold van Gelder, zoon van slager Levie van Gelder, meegenomen. Hij werd naar het ook toen al zeer beruchte kamp Mauthausen gebracht, waar hij spoedig moet zijn gestorven. Als datum van zijn overlijden wordt 13 november 1941, ruim een maand na zijn arrestatie en tien dagen voor zijn twintigste verjaardag, aangehouden

De oudere zus van Arnold, Julchen van Gelder, vertrok in juli 1941 naar Het Apeldoornse Bos, de joodse krankzinnigeninrichting in Apeldoorn, om daar te helpen en wellicht ook om daar de oorlog door te komen. Een jaar later werd zij gevolgd door Ruth Lowenstein, wier vader kort daarvoor in Aalten was overleden Waarschijnlijk zijn beiden in januari 1943 gedeporteerd toen de Duitsers op gruwelijke wijze deze inrichting ontruimden. Geen van beide keerde na de oorlog terug.[32]

Hiermee zijn de voor de Aaltense joden belangrijkste gebeurtenissen uit 1941 aan de orde geweest Het daaropvolgende jaar zou nog erger worden.

1942: HET JAAR VAN DE BESLISSING

Het jaar 1942 moet voor het Nederlandse jodendom als een jaar van doorslaggevende betekenis worden gezien. De lijst van speciaal voor joden geldende verboden en verplichtingen bleef groeien, en er tekenden zich steeds duidelijker bepaalde lijnen in deze verboden en verplichtingen af: de voorbereiding

van de deportaties die in de zomer van dat jaar begonnen. 1942 was het jaar waarin men moest besluiten om al of niet onder te duiken. Wie niet koos voor het laatste, werd ingezet voor de 'werkverruiming in het Oosten' en, zo weten we achteraf, in de gaskamers van Auschwitz of Sobibor vermoord.

In februari 1942 werden de borden 'Verboden voor Joden' ook bij bibliotheken, stations en ziekenhuizen opgehangen. Wederom meldde de burgemeester dat zich daarbij geen bijzonderheden hadden voorgedaan.[33] In juni werd bepaald dat joden geen fiets meer mochten bezitten of berijden. Ook het uitlenen van een fiets door 'Ariërs' was verboden. De dertig ingeleverde fietsen dienden, zo schreef procureur generaal De Rijke aan de burgemeesters, naar een garage in Oosterbeek te worden gebracht. 'Aanbevolen wordt het transport te combineren met omliggende gemeenten'.[34] De voor joden geldende verplichting een 'jodenster' te dragen, was een maand eerder, begin mei, van kracht geworden. Verder was het joden verboden om een niet-joodse kapperszaak te betreden, ook als er geen andere kapper in het dorp was.[35]

Op 15 juli 1942 schreef De Rijke aan de burgemeesters dat joden geen 'Arische woningen' meer mochten betreden. Een jood mocht wel iets bij een 'Ariër' bezorgen maar men mocht hem niet binnen laten. Een jood die een dienstbetrekking had bij een niet-jood moest maar ontslag nemen. De Rijke deelde tevens mede dat voor joden de uitoefening van het slagersvak in principe verboden was. Bovendien mocht een jood niet *op een paard zitten*. Wel mocht hij *naast een paard lopen*.[36]

In dezelfde maand dienden door niet joden de 'telefonische Ariërverklaringen' te worden ondertekend. Men moest verklaren 'geen Jood in de zin van artikel 4 van verordening 189/1940' te zijn en voorts dat de telefoonaansluiting niet mede werd gebruikt door een jood. In het gemeentearchief vinden we een dergelijke verklaring, ondertekend door de burgemeester, voor de tien toestellen die de gemeente in gebruik had. Het is duidelijk wat er met de aansluitingen van de joden gebeurde.[37]

De laatste maatregel die we hier willen noemen, dateert van 26 augustus 1942. Het was joden voortaan verboden van alle vormen van vervoer, zowel openbare als private vervoermiddelen, gebruik te maken.[38] Welke lijnen vallen in al deze verboden en bepalingen te ontdekken?

Het was de bezetter erom te doen de joden in het maatschappelijke leven uit te schakelen. Later, tijdens de *Wannsee-Konferenz* in januari 1942, werd besloten hen ook fysiek te vernietigen. In eerste instantie poogde de bezetter de joden zoveel mogelijk te isoleren van de niet-joden. Dit werd bereikt door de verschillende Ariërverklaringen die niet-joden hadden te ondertekenen, door de scheiding van het onderwijs en door de verordeningen die allerlei openbare gebouwen en terreinen voor hen tot verboden gebied verklaarden. In de loop van 1941 en 1942, zo blijkt niet alleen uit de verordeningen maar ook uit de archieven, wordt een nieuwe tendens duidelijk: men begon te inventariseren met de bedoeling om joden te beroven. Joodse ondernemingen moesten worden aangemeld, joods grondbezit diende te worden geregistreerd. De Duitse instanties en de door hen gecontroleerde bestuursorganen wilden niet

Vervalst persoonsbewijs. De 'J' werd verwijderd en met zo weinig mogelijk ingrepen werden namen gewijzigd. Grappig is de verandering van de achternaam Cohen in het Duits klinkende Cölen. (collectie H. Wamelink/ Aaltense Oorlogsen Verzetscollectie)

alleen weten waar iedereen woonde, zij wilden ook een overzicht over de door joden bewoonde huizen en, later, over de inboedel die zich in deze huizen bevond, want, zo merkte iemand eens smalend op, bij de Duitsers ging de afkeer van de joden gepaard met een even grote liefde voor het joodse bezit.

Tenslotte poogde men de joden immobiel te maken door het verhuis- en vervoersverbod. Dit laatste was een directe voorbereiding van de deportatie. Vluchten werd steeds moeilijker. Daarnaast waren de verboden natuurlijk lastig, treiterig en vernederend. Iedere jood die in 1942 een ook maar enigszins normaal leven wilde leiden, was voortdurend in overtreding, terwijl contact met de justitie steeds gevaarlijker, zelfs levensgevaarlijk kon zijn.

Op 15 april 1942 deed de burgemeester opgave van de door joodse families bewoonde huizen in Aalten. Op deze lijst staat ook vermeld of er al of niet een bad, een douche, wastafels en centrale verwarming aanwezig waren. Zes huizen beschikten, zo staat er, over een telefoonaansluiting.[39] In de periode daarop moesten verschillende families hun huis ontruimen; zo het pand Grevinkweg 5 (Sally Fuldauer), Dijkstraat 10a (Levie van Gelder) en Stationsstraat 47 (Julius David van Gelder). De laatste moest, aldus het schrijven van het Algemene Nederlandsche Beheer van Onroerende Goederen, plaats maken voor de Nederlandse Volksdienst, een nationaal-socialistische, charitatieve instelling.[40] Uiteindelijk werd het huis verkocht aan een NSB er. De opbrengst van de verkoop kwam uiteraard niet ten goede aan de oorspronkelijke eigenaar.

Maar men inventariseerde ook mensen Zoals we hierboven al zagen, waren in het najaar van 1940 alle in Gelderland verblijvende joden geregistreerd. Enkele maanden later volgde de landelijke registratie. Verder bleken de ontvangstbewijzen van de voor joden bestemde persoonsbewijzen van een 'J' te zijn voorzien en bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters centraal te worden bewaard. Twee lijsten uit 1942 willen we hier nog noemen.

In juli 1942 vroeg het arbeidsbureau in Winterswijk de burgemeester een lijst van alle joden die in aanmerking kwamen te worden gekeurd 'voor plaatsing in de werkverruiming'. Naast de personalia kon ook worden vermeld of vrijstelling was gewenst. Deze lijst omvatte achttien namen. In zeven gevallen schreef de burgemeester dat hij geen vrijstellingsgrond kende. In de overige gevallen deed hij zijn best een dergelijke grond te vinden. Vier mensen waren volgens hem onmisbaar in een landbouwbedrijf, drie personen konden niet worden gemist omdat anders familieleden onverzorgd zouden achterblijven, een persoon kon zich moeilijk verplaatsen vanwege lichamelijke gebreken, een ander werkte voor de Duitse *Wehrmacht* en een laatste, John Jedwab, was vertegenwoordiger van de Joodse Raad.[41] Hoeveel personen in de zomer van 1942 zijn opgeroepen voor de speciaal voor joodse mannen ingerichte werkkampen, hebben wij niet kunnen achterhalen, evenmin als het aantal personen dat aan de oproep gehoor gaf en het aantal personen dat weigerde naar deze kampen te ver trekken.

De meest noodlottige lijst was die, welke op 24 juni 1942 werd opgevraagd door de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* te Amsterdam. Het was deze instelling die vanaf de zomer van dat jaar de lijsten met te deporteren joden produceerde. Op 13 juli 1942 ging, in vijfvoud, het overzicht over de Aaltense joden de deur uit.[42] Dat was het begin van het einde

Hoe reageerde men nu in het dorp, joden en niet-joden, op de steeds problematischer wordende positie van de joden gedurende de twee eerste jaren van de oorlog? Uit de interviews:

> 'Het gekke is, dat heb ik ook van anderen gehoord, dat het allemaal zo geleidelijk ging. Het waren allemaal beroerde dingen maar zelfs met die ster leefde je toch vrij gemakkelijk. Je werd door de bevolking dermate geholpen...
> Je moest je radio inleveren, je moest je fiets inleveren, je moest met die ster rondlopen, maar je had er in Aalten betrekkelijk weinig last van, die rotte NSB-ers uitgezonderd. Iedere keer dacht je: "Als het daarbij blijft, is het wel vol te houden". Je had er toch geen benul van dat het vijf jaar zou duren. Ondanks dat wij wisten wat er in Duitsland gebeurde, hebben wij het gevaar onderschat. Dat je niet in winkels mocht komen, dat was in Aalten geen probleem Iedereen hielp je wel, hoor. De spullen werden zelfs bij ons thuis gebracht. De een bracht een kip, de ander een brood. In Aalten kon je met die verboden wel leven, anders dan in Amsterdam. Achteraf realiseer je je pas dat we er de zwaarte niet van hebben ingezien.'
> 'In september 1941 mochten we niet meer handelen. Toen

zijn ook de joodse winkels hier in het dorp gesloten. Toen was het afgelopen. Ik ben toen bij een boer gaan werken Je kreeg een werkkaart of een stempelkaart waarop iedere week een zegeltje geplakt moest worden. En als je dan vrijdags naar huis ging, dan was het: "Nou, bedankt". Je kreeg er geen kwartje voor. Je deed dat voor niets. Niet dat ik me te barsten heb gewerkt, maar je was toch de hele dag bezig.

We mochten op een gegeven moment niets meer. Je mocht niet meer in een café komen, je mocht niet in een park wandelen, je mocht als jood alleen op bepaalde tijden in bepaalde winkels komen. Maar wij hadden daar eigenlijk nooit last van. De winkeliers brachten ons alles aan huis, zonder bon. Mensen brachten ons groente uit de tuin

Het waren hooguit enkele NSB-ers waarvan je last had. Wij hadden een weiland. Daar hadden we melkkoeien lopen. En als je 's avonds in de wei kwam dan had onze vriend [een NSB-er] de koeien al voor de helft gemolken. Daar kon je niets aan doen. Maar ja, die NSB-ers waren vaak armoedzaaiers, die waren lid voor het brood. En je had natuurlijk profiteurs. Die dachten nog meer te krijgen dan ze al hadden.

En toen kwam de ster. Er waren christenen die ook met de jodenster opliepen. En er waren mensen, daar was ook pastoor Van Rooyen bij, die namen voor ons de hoed af. Eigenlijk moet ik voor de pastoor mijn hoed afnemen, maar hij deed het voor ons toen we met die ster liepen. En later kwamen wij de pastoor een keer tegen op straat en hij zei tegen ons: "Waarom lopen jullie nog hier? Jullie moeten maken dat je weg komt jullie moeten onderduiken".

Wij zijn in 1941 getrouwd. Toen mochten we al niet meer in een hotel of naar de sociëteit voor een feest. Wij mochten die dag ook niet van een auto gebruik maken. Drie vrienden, boeren, hebben ons toen met een boerenkar, zo'n ouderwets rijtuig, gereden. Die boeren, die deden dat.'

Zo was dan tot het najaar van 1942 de situatie in Aalten. De nazi-terreur had één slachtoffer gemaakt. De joden in het dorp werden op allerlei manieren beperkt en men probeerde, zo goed of kwaad als dat ging, een normaal leven te leiden. De niet-joden in het dorp hielpen over het algemeen de vervelendste gevolgen van de verboden en verplichtingen te verzachten. Wat niemand wist, hooguit vermoedde, was dat dit alleen nog maar het begin van de moeilijkheden was Het jaar 1942 was een jaar van doorslaggevende betekenis voor de joden in Nederland. Men was op verschillende plaatsen, bij verschillende instanties geregistreerd. Spoedig zou Aalten achtenzeventig in principe ter dood veroordeelden tellen, die zouden moeten kiezen tussen blijven of onderduiken. Aan beide mogelijkheden waren grote risico's verbonden.

DEPORTATIE EN ONDERDUIK

De gebeurtenissen rond 4 oktober 1942 zullen voor veel Aaltense joden de aanleiding zijn geweest om definitief onder te duiken. De dagen ervoor waren de joodse werkkampen, waar ook enige Aaltenaren verbleven, leeggehaald. Hun gezinsleden

Joseph Backs, die vrijwillig naar Westerbork ging toen hij hoorde dat zijn aanstaande schoonfamilie was opgepakt. (collectie B. Bennink, Aalten)

die nog in Aalten verbleven, werden rond de vierde oktober naar Westerbork overgebracht. In totaal tien personen werden korte tijd later uitgeschreven uit het bevolkingsregister: Roberth Fuldauer met zijn vrouw en drie kinderen, diens broer Sally Fuldauer met zijn vrouw, Wijnand Andriesse, Eli Schaap en Albert Lewy. In dezelfde periode voegde Joseph Backs, die als pleegkind bij Philip van Gelder (Abraham van 't Seurken) en Elise Cohen aan de Lichtenvoordsestraat woonde, zich bij zijn aanstaande schoonfamilie uit Den Haag nadat hij had vernomen dat deze familie naar Westerbork was overgebracht.

Op 24 november liet de burgemeester aan de SD in Arnhem weten dat twaalf personen 'wegens vertrek naar het buitenland (Polen)' uit het bevolkingsregister waren afgevoerd: de tien die op 4 oktober waren opgepakt, verder Joseph Backs en tenslotte Arnold van Gelder die reeds een jaar eerder was gedeporteerd en over wie de burgemeester schreef dat deze 'vermoedelijk [was] overleden'.[43] Van deze twaalf keerde niemand terug.

Niet lang na deze gebeurtenissen verschenen in het Algemene Politieblad voor het Koninkrijk der Nederlanden de eerste oproepen waarin 'de burgemeester van Aalten verzoekt [om] opsporing, aanhouding en voorgeleiding van de navolgende personen van joodschen bloede, die verdacht worden zonder de vereischte vergunning van woonplaats te zijn veranderd'. Op 22 oktober werd een lijst met veertien namen gepubliceerd, op 26 oktober gevolgd door een lijst met negentien namen.[44] Een aantekening in het politiearchief meldt dat op 23 november nog eens vier personen waren ondergedoken.[45] De zevenendertig onderduikers werden eveneens uit het bevolkingsregister 'afgevoerd'. Zij waren 'v.o.w.', dat wil zeggen: 'vertrokken, onbekend waarheen'.[46]

Gaan wij uit van de opgave van de *Zentralstelle* op 13 juli 1942. Aalten telde toen achtenzeventig joodse inwoners, achtenzeventig *Volljuden*. Een dag later vertrok Ruth Löwenstein naar Apeldoorn. Een persoon overleed die zomer, een ander kwam van elders naar hier om te trouwen. In het najaar van 1942 werden twaalf personen 'afgevoerd wegens vertrek naar het buitenland' en zevenendertig personen wegens 'verhuizing zonder de vereischte toestemming'. In november 1942 telde Aalten dus nog achtentwintig 'legale' joodse inwoners.

De volgende grote actie had plaats in april 1943.[47] In die maand zou Gelderland *Judenrein* moeten worden. Alle nog legaal in deze provincie verblijvende joden dienden zich naar het doorgangskamp Vught te begeven. De zieken en invaliden zouden worden opgehaald en naar Westerbork worden gebracht. Een telegram van politiepresident Walraven in Arnhem aan de burgemeester liet nog weten dat 'de gedwongen afvoer van Joden pas na 8 april moet beginnen. Tot die tijd moet echter het vrijwillige vertrek naar Vught niet worden belemmerd'. Op 10 april 1943 vertrokken tien personen naar Vught. Frederika Lewy ten Bosch, wier echtgenoot op 4 oktober 1942 was opgepakt, vertrok met haar veertienjarige dochtertje Bertha Lewy. Slager Levie van Gelder en zijn vrouw Jula Landau vertrokken eveneens. Hun drie kinderen waren al eerder gedeporteerd; Arnold was in oktober 1941 opgepakt, Julchen en naar het schijnt ook haar broer Erich werkten in het Apeldoornse Bos dat in januari 1943 was ontruimd. Salomon Goedhart vertrok met zijn vrouw Philippina Rosenburg. Verder gingen slager Levy Schaap en zijn vrouw Ella Philips die dag per trein naar Vught. Hun zoon Eli was een half jaar eerder al opgepakt. Tenslotte vertrokken ook de hoogbejaarde Johanna Juchenheim, als vluchteling naar Nederland gekomen, en de uit Haarlem afkomstige Cato Konijn.

Diezelfde dag werden drie personen door een taxibedrijf uit Winterswijk naar Westerbork vervoerd: Philip van Gelder met zijn invalide vrouw Elise Cohen – zij waren de pleegouders van Joseph Backs – en de negentigjarige Karolina Japhet-Eppstein.

In de loop van de eerste maanden van 1943 bleken nog eens vijftien personen 'met onbekende bestemming' te zijn vertrokken: zij waren ondergedoken. Op 10 april 1943 was Aalten officieel *Judenrein*. Van de zevenenzeventig ingeschreven joden waren er tweeënvijftig ondergedoken en vijfentwintig gedeporteerd.

Waarom zijn deze laatsten niet ondergedoken? Van de ophaalacties in 1941 en 1942 kan men nog zeggen dat deze vrij onverwacht waren gekomen. Op dat moment was nog bijna niemand van de Aaltense joodse gemeenschap ondergedoken. Een half jaar later, in april 1943, lag dat geheel anders. Heeft men de gevaren van de 'werkverruiming in het Oosten' onderschat? Hoopte men zich er wel doorheen te slaan met hard werken? Hoopte men op een spoedige bevrijding door de geallieerden? Er waren bij de gedeporteerden enkele zeer oude mensen. Zag men op tegen de ongemakken en de gevaren van

het onderduiken? Het is opvallend dat vrijwel allen die op 10 april 1943 vertrokken al eerder familieleden waren kwijtgeraakt. Hoopte men zijn dierbaren in het Oosten terug te zien?

Geen van deze vragen kan ooit met zekerheid worden beantwoord. Ook van de dertien die in april 1943 vertrokken, keerde niemand terug.

Wat gebeurde er met de huizen van Aaltens joodse inwoners? Op 6 november 1942 vroeg de burgemeester aan *Einsatzstab Rosenberg* (die ten behoeve van Duitse *Bombengeschädigte* joodse huisraad naar Duitsland bracht) toestemming om het huis van de familie Fuldauer aan de Eerste Broekdijk te gebruiken voor het onderbrengen van een dakloze familie. Een week later kwam de toestemming. Wel wilde *Rosenberg* 'die genaue Angabe des Lagerraums in welchem das jüdische Inventar aufgeschlagen soll' vernemen. Welnu, dat werd geregeld. Weer een week later schreef de burgemeester aan *Rosenberg* een briefje met de mededeling dat de inventaris werd opgeslagen in het huis Lichtenvoordsestraat 8, een *Judenhaus* waar nu een *Gendarm* woont. Hiermee was tevens 'die überwachung des Inventars genügend versichert'.[48]

Ook andere huizen, zowel die van gedeporteerden als van onderduikers, werden leeggehaald. Nog op 10 april, de dag dat zij naar Westerbork vertrokken, werden de inventarissen van Albert Lewy, Levi Schaap, Levie van Gelder en Salomon Goedhart overgebracht naar een schuur aan de Hogestraat. Ook de huizen van Moses ten Bosch en Liepman Leezer werden die dag leeggeroofd. Twee dagen later volgde het huis van Philip van Gelder aan de Lichtenvoordsestraat. Op de inventarislijst staat ook de invalidewagen van zijn zwaar gehandicapte vrouw .. De *Judenhäuser* werden opnieuw verhuurd. Soms konden de nieuwe bewoners een deel van de inventaris in bruikleen krijgen.[49]

Op 8 juli 1943 ontving de gemeenteontvanger rekeningen voor de rioolbelasting voor de huizen van Joseph Weijel en Philip van Gelder. Hij zat ermee in zijn maag en vroeg de burgemeester wat te doen. De Coöperatieve Middenstandsbank, die een rekening voor de huur van de *Judenhäuser* beheerde, werd door de burgemeester verzocht om deze rekeningen te voldoen.[50]

Het ministerie van binnenlandse zaken liet op 22 oktober 1943 aan de gemeente weten dat de kosten van transport van joden en de opslag van hun goederen niet ten laste van de

Frouwtjen van Gelderen met haar kinderen David en Salomon. Deze foto werd speciaal gemaakt voor de vader van het gezin, die niet meer bij zijn familie kon zijn omdat hij was ondergedoken. (collectie S. van Gelder, Aalten)

gemeentekas zouden komen. Deze kosten zouden worden vergoed door Lippmann & Rosenthal, de bank in Amsterdam waar alle joodse vermogens waren ondergebracht. Wij nemen aan dat de rekening van een Winterswijks taxibedrijf, waarop een bedrag van *f* 70,50 voor een rit naar Westerbork, door Lippmann & Rosenthal is voldaan. De kosten van de uitroeiing der joden werden door hen zelf betaald.[51]

En dan de onderduikers. Het onderduiken was iets nieuws, voor iedereen, voor de illegaliteit, voor degenen bij wie men onderdook en ook voor de onderduikers zelf. Aanvankelijk, in 1941 en de eerste helft van 1942, was dit onderduiken nog tijdelijk. Vooral de mannen, als ze werden opgeroepen voor de werkkampen, verdwenen voor enkele weken. Pas later, najaar 1942, ging de bezetter ertoe over om systematisch hele gezinnen op te pakken. Vanaf die tijd werd het nodig dat iedereen,

ook vrouwen en kinderen, een permanent onderduikadres vond. Uit een interview:

> 'Met de eerste razzia [oktober 1941] doken verschillende mannen voor korte tijd onder. Ik was ondergedoken van 7 oktober tot januari 1942. Wij wisten niet dat hier een ondergrondse was en wij hebben voor ons zelf gezorgd. Wij kenden de boeren, ik had er met hen over gesproken en met hen overlegd: als er wat was konden we komen. En zo is het ook gegaan. Later hoorde je dat er een ondergrondse bestond, die de onderduikers verzorgde, niet alleen de joden.'

Uit een interview met twee broers:

> A: 'Toen het joden werd verboden om te handelen, heeft de Aaltense bevolking ons veel geholpen. En ook later in de oorlog, met het onderduiken, hebben we veel hulp gehad. Maar in het begin was het ontzettend moeilijk om aan een adres te komen. Toen was onderduiken erg moeilijk; iedereen kende je, je was bekend van gezicht. Veel mensen durfden niet omdat ze bang waren voor hun kinderen of omdat ze buren hadden die ze niet vertrouwden. Bijna iedereen had wel een reden om het niet te doen. Er was ook nog geen organisatie die dat allemaal regelde, je moest op eigen kracht een adres vinden.
> De eerste razzia was al in 1941. Door een telefoontje uit Aalten werden wij gewaarschuwd want ze zaten vanwege die ruzie met die NSB-ers ook achter mijn vader aan.'
> Zijn broer: 'Wij zouden 's morgens naar sjoel gaan. Mijn moeder was al heel vroeg opgestaan. Om zeven uur ging de telefoon; een waarschuwing dat de Duitsers er aan kwamen. Pas veel later, na de oorlog, ben ik te weten gekomen dat dat telefoontje niet uit Aalten maar van mijn neef uit Winterswijk afkomstig was. Mijn moeder wekte ons direct. Wij schoten in onze kleren en wij vluchtten het huis uit, net op tijd want we waren nog maar nauwelijks de hoek om toen we de overvalwagens al zagen aankomen.
> Een onderduikadres was bijna niet te vinden, ondanks dat mijn vader toch dertig jaar met die boeren had gehandeld. 's Avonds kwamen we bij de familie Eppink aan de Varsseveldseweg. Die hebben veel hulp aan joden gegeven. Daar hebben we geslapen, daarna een nacht bij Mateman. Toen we er binnenkwamen, zat daar ook Jacob ten Bosch worst te maken.
> Wij zaten een paar weken ondergedoken, en toen kwam het bericht dat ik op een joodse school in Den Haag was aangenomen als leerkracht. Eppink kwam het ons vertellen. Ik heb overlegd met mijn moeder en ook met burgemeester Monnik, die adviseerde niet te gaan. Maar alles leek weer veilig en uiteindelijk ging ik toch naar Den Haag. Later hebben ook mijn broer en mijn vader er enkele maanden gezeten toen het in Aalten onveilig was.'

> A: 'Later ben ik nog drie maanden in Den Haag geweest, min of meer ondergedoken. Ik heb toen als huisknecht bij een joodse dokter gewerkt. En langzamerhand kwamen al die wetten en verboden. Toen al heb ik tegen mijn ouders gezegd dat ik definitief zou onderduiken zodra er een oproep voor de *Arbeitseinsatz* zou komen.'

> Zijn broer: 'Zo tegen kerst van 1941 kwam er een politieagent aan de deur. Mijn ouders en ik dienden als getuigen te verschijnen in de zaak tegen die NSB-ers die die overval op ons huis hadden gepleegd. Wij moesten 24 december naar de rechtbank aan de Lange Vijverberg in Den Haag.
> Wij zijn ook gegaan, maar toen de deuren achter ons dichtvielen, kreeg ik het benauwd; die rechtbank was een nazi-aangelegenheid: "Wir öffnen die Sitzung mit dem deutschen Gruss, DIE JUDEN HABEN SITZEN ZU BLEIBEN".
> Maar de officier van justitie constateerde dat die NSB-ers elkaar tegenspraken. Wij werden gesommeerd de rechtszaal zo snel mogelijk te verlaten. Buiten stonden we te trillen op onze benen. Vader ging toen terug naar Aalten, mijn broer bleef in Den Haag. Hij kreeg toen die betrekking bij een dokter. Mijn broer is in de loop van 1942 teruggegaan naar Aalten. Ook ik zelf was in augustus weer in het dorp vanwege de vakanties en ook omdat de razzia's in het Westen waren begonnen. Maar met het nieuwe schooljaar stond ik toch weer voor de klas in Den Haag. De eerste schooldag waren er drieëndertig kinderen. De razzia's waren in die tijd vaak 's nachts. Met het donker werden de mensen uit hun huizen gehaald. Ik weet niet meer of ik een *Sperre* had maar ik herinner me

nog wel dat ik vaak niet thuis sliep maar bij een vriendinnetje, boven een NSB-boekwinkel. Daar zat je natuurlijk behoorlijk veilig.
Op 8 oktober had ik nog acht kinderen in de klas; toen ben ik vertrokken naar Aalten. Jan Eppink heeft me opgehaald. We zijn samen per trein naar de Achterhoek gereisd. In Doetinchem ben ik samen met mijn broer ondergedoken.'

Vanaf het najaar van 1942 dook men dus permanent onder, niet alleen de mannen maar ook de vrouwen en de kinderen. Het was dezelfde tijd waarin, zoals we hierboven al zagen, iedereen werd uitgeschreven uit het bevolkingsregister. Zijn meest waardevolle spullen gaf men in bewaring bij vrienden of bekenden. De huizen werden geconfisceerd en kregen nieuwe, niet-joodse bewoners.

Het blijft een opvallend feit dat vooral de armste joden van Aalten het slachtoffer van de deportaties zijn geworden: Salomon Goedhart, Philip van Gelder, Levie van Gelder, de familie Fuldauer. Heeft het geld een rol gespeeld bij het onderduiken?

'Het is waar dat vooral de arme families "vrijwillig" zijn vertrokken naar de kampen, maar dat had niets met geld te maken, die wilden gewoon niet onderduiken. Die dachten dat ze het wel zouden redden in die kampen. Wij hadden er toch geen idee van dat het vernietigingskampen waren.
Ik had een oom en die vroeg mij: "Wat ga jij doen?" Ik zei: "Wij gaan onderduiken, jij toch ook?" "Ik niet", zei ie, "die drie of vier maanden dat de oorlog nog duurt, kan ik het wel redden als ze me oppakken". Hij is opgepakt, terwijl hij het onderduiken makkelijk had kunnen betalen. Alleen zijn vrouw en twee van zijn kinderen hebben het overleefd.
Wij zijn bij mensen geweest, die er geen kwartje voor wilden hebben, en we zijn bij mensen geweest die ons hebben geslacht, als U begrijpt wat ik bedoel. In 1943 zaten wij ergens ondergedoken en dat adres werd verraden. De jongens van de ondergrondse hebben toen een ander huis voor ons gekregen. Daar moesten we slapen in een vochtige schuur. 's Morgens, in de winter, was het bed zo nat, alsof je in het water sprong. En we konden er niet uit want

de deur die ging 's avonds op slot. Die boer heeft ons geplukt zoveel hij kon. Die vroeg zoveel, dat konden wij helemaal niet volhouden. We hebben toen van de ondergrondse weer een ander adres gekregen.'

Uit een ander interview:

'Nee, ik kan niet zeggen dat in de Achterhoek het geld een belangrijke rol heeft gespeeld bij het onderduiken. Als dát van het geld had afgehangen, dan waren we allemaal snel uitgesproken geweest.
Toen wij onderdoken, had mijn vader zelfs nog koeien in de wei lopen. Eppink, die ons de hele oorlog heeft geholpen met bonkaarten, heeft dat vee nog helpen verkopen. Van dat geld hebben wij de boer betaald bij wie wij zaten. Dat was een arme boer, die best wat kon gebruiken. Het was meer een kwestie van geluk hebben dat je een boer trof die je wilde opnemen, want dat was in het begin niet zo eenvoudig.'

En sommigen hadden geluk. Hier volgt het verhaal van de twee broers die na lang zoeken bij boer Wiggers in de Wolboom aankwamen. (De beide broers zijn het niet eens over het tijdstip van aankomst. De een zegt dat het vroeg in de ochtend was toen Wiggers nog in bed lag, de ander dat het al avond was toen de kinderen op het punt stonden naar bed te worden gebracht. Aan de strekking van het verhaal doet dit niet veel af. We hebben daarom de beide versies maar door elkaar gebruikt.)

A: 'We hadden de hele dag naar een adres gezocht maar we hadden niets kunnen vinden. Zo tegen een uur of acht kwamen we aan bij Wiggers.'

Zijn broer: 'Het regende die dag heel hard. We kwamen door- en doornat aan. In de keuken stond een vrouw. Wij klopten aan en toen riep die vrouw naar binnen: "Johan, kom d'r uut. Jödden!" Wiggers kwam naar de keuken en zei toen: "Wees welkom in d'n Here". Zijn vrouw moest koffie maken.'

A: 'Wij zeiden: "Wiggers, we wilden je wat vragen". Maar Wiggers antwoordde: "Ga zitten, we hebben de kof-

fie klaar, we gaan eerst koffie drinken'. Toen hadden we die koffie op en we zeiden opnieuw: "Wiggers, we wilden je wat vragen". Wiggers. "Op een been kan een boer niet staan". We kregen nog een keer koffie.
En toen we voor de derde keer wilden vragen, zei hij: "Eerst de kinderen naar bed" Die man had tien kinderen. Uiteindelijk waren zijn kinderen naar bed en kwam zijn vrouw terug. En Wiggers zei toen "Voordat jullie wat vragen, wil ik wat vertellen. We zijn in de Vergadering geweest. Daar werd de verklaring voorgelezen van de bisschoppen en de synodes, dat zij protesteerden tegen de wegvoering van de joden [26 juli 1942]. En toen kwamen we thuis en toen zei ik tegen mijn vrouw: "Nou hoop ik maar dat hier geen joden komen, want als ze komen, dan laat ik ze niet meer gaan". [Lange stilte, A. kan door de emoties even niet uit zijn woorden komen,

Leida Wiggers, die ook nadat haar man in een concentratiekamp was opgesloten, doorging met hulp aan onderduikers (collectie A. Meijler, Amsterdam)

en dan·] Ik hoefde niets meer te vragen. Wiggers zei alleen maar: "En wanneer wil je dan komen?" Dat is iets, dat je je bijna niet voor kunt stellen. Een gezin met tien kinderen, en die boer vroeg, terwijl iedereen een smoesje had, wanneer we wilden komen. Mijn broer en ik hebben daar gezeten, later zijn ook mijn ouders erbij gekomen U weet natuurlijk wel dat boer Wiggers later zelf in een kamp is omgekomen.'

En zo hebben dan velen een onderduikadres gevonden, de een wat gemakkelijker dan een ander. Waren de problemen daar mee opgelost, was men nu veilig? Nee, verre van dat, de problemen begonnen nu pas echt. Wat kon er niet allemaal gebeuren? Plotseling bleken adressen niet meer veilig te zijn. Er was verraad Lang niet iedereen is uit de onderduik teruggekeerd. Er waren de spanningen van het onderduiken zelf; van het voortdurend op de vlucht zijn, van het voortdurend verborgen moeten zijn. Lang niet iedereen kon zich aanpassen aan deze nieuwe, onnatuurlijke situatie waarin men buiten eigen schuld was terechtgekomen. Er waren goede maar ook minder goede en zelfs slechte gastgevers. En bovenal, hoe lang zou de oorlog nog duren? Wie had voorzien dat het geen kwestie van weken of maanden maar van jaren zou worden?

'Het onderduiken was voor een jood niet eenvoudig. Een niet-jood kon veel gemakkelijker onderduiken. Zij konden meestal vrij rondlopen. Dat waren meestal jonge jongens die bij een boer liepen en op het land werkten. Die hielpen daar mee Alleen bij razzia's of als het gevaarlijk werd, moesten ze zich verstoppen, maar verder hoefden ze niet de hele dag verscholen te blijven. Hoevelen gingen er niet gewoon naar de kerk? Het was voor die jongens natuurlijk niet leuk dat ze moesten onderduiken Ze waren wel van huis weg en ze waren wel bij vreemde mensen, maar ze waren niet echt in levensgevaar
Maar als ze ontdekten dat je een jood ondergedoken had, kreeg je zelf ook moeilijkheden En onderduiken voor een jood betekende dat niemand, niet de familie, niet de buren, je mocht zien. Je mocht niet buiten komen. We hebben daar in een hokje gezeten van twee bij twee meter. We zaten op stro, we lagen op stro. We lagen daar met zijn vieren, we konden daar net naast elkaar slapen en liggen. Verder was er een emmer waar we onze

behoefte op deden. We zaten daar de godganselijke dag tegen elkaar aan te kijken. Je zat de hele dag met je duimen te draaien Tja, na een paar maanden kon je mekaar niet meer zien, je kon elkaar wel opvreten
Dat kan een ander zich nauwelijks voorstellen je zat daar, zonder uitzicht dat het een keer afgelopen zou zijn, dag in, dag uit. 's Morgens keek je op je horloge "Negen uur, we hebben net te eten gehad... tien uur... elf uur .. twaalf uur, ja, nu krijgen we weer wat te eten". Het was net alsof je gevoederd werd. En dan was het weer: "Een uur twee uur... drie uur" Je kon elkaar soms niet meer .uchten. Dat er in de onderduik wel eens wat gebeurde, is geen wonder. Je werd er knettergek
En dan te bedenken dat wij het ontzettend goed hebben getroffen, wij zaten bij mensen die het niet voor het geld hebben gedaan, mensen die alles probeerden om het ons naar de zin te maken, die rekening hielden met onze spijswetten Wij hebben nooit varkensvlees hoeven te eten. En verder: wij zijn niet gepakt, de moffen hebben ons niet in handen gekregen, we zijn niet in een concentratiekamp geweest. Ons hele gezin – ik praat nu niet over de rest van mijn familie – maar ons gezin is gespaard gebleven. Ergens ben ik natuurlijk godsgruwelijk dankbaar. En toch, zoiets wil ik nooit meer meemaken: zitten, zitten en nietsdoen, hele dagen nietsdoen, maand na maand. Daar ga je geestelijk aan kapot.'

Op een boerderij in de buurt van Varsseveld was achter de betimmering van de zolder een schuilhok ingericht. Dit schuilhok was nog geen anderhalf bij vier meter groot Hier zat men, als er gevaar dreigde, soms dagen achtereen met zeven mensen opeengepakt. (collectie auteur)

Nogmaals, niet iedereen kon zich aanpassen aan deze nieuwe, onnatuurlijke situatie waarin men buiten eigen schuld was terechtgekomen Er zijn in de onderduik dan ook wel eens moeilijkheden geweest, en eenmaal zijn in Aalten twee joodse onderduikers door de illegaliteit gefusilleerd nadat een van hen, zo wordt beweerd, had gedreigd zijn onderduikadres, dat tevens door de ondergrondse werd gebruikt, te zullen verraden aan de Duitse autoriteiten. Wie hier de blaam treft, is niet gemakkelijk uit te maken, maar het staat wel vast dat dit zonder Duitse bezetting nooit zou zijn gebeurd.

Het onderduiken was natuurlijk niet alleen kommer en kwel. 'We hebben veel narigheid gehad maar ook veel plezier', zei iemand tijdens een interview. In veel gevallen liep alles wel goed. Onderduikers poogden zo goed als mogelijk met elkaar om te gaan, de ondergrondse zorgde als dat nodig was voor nieuwe adressen en voor bonkaarten. Men moest er van maken wat er van te maken viel. Die ondergrondse kon soms voor rare problemen komen te staan Wat moest er bijvoorbeeld gebeuren als een onderduiker overleed? Een bejaarde vrouw stierf in 1943 op haar onderduikadres aan de Koopmanstraat. Een verzetsman zette het lijk, aangekleed en wel, voor op een bakfiets en reed zo, dwars door het dorp, naar de joodse begraafplaats alwaar zij ter aarde werd besteld Een in de buurt van de begraafplaats wonende NSB-er meende echter dat er kostbaarheden werden verstopt en waarschuwde de politie; het graf werd geopend, maar nadat gebleken was dat het hier om een lijk ging, werd de vrouw opnieuw, nu officieel begraven [5]

Al even opmerkelijk zijn de gebeurtenissen rond de geboorte van 'Willem Herfstink', zoon van voorganger John Jedwab en Lena Kropveld, die beiden waren ondergedoken in Lintelo. Het kind kon natuurlijk niet op het onderduikadres

John Jedwab, de laatse voorganger in Aalten, samen met zijn vrouw Lena Kropveld en hun tijdens de onderduik geboren zoon 'Willem Herfstink' (collectie J G ter Horst, Aalten)

blijven en werd een dag na zijn geboorte, in de nacht van 20 op 21 september 1943, zogenaamd te vondeling gelegd bij 'Ome Jan' Wikkerink in de Patrimoniumstraat. Een van de buurvrouwen, een NSB-ster, kwam op bezoek en heeft nog een tijdlang op haar knieën voor de wieg gelegen, speurend naar verdachte trekken in het gezicht van de enkele dagen oude baby Een gemeente-arts verklaarde echter dat het kind van 'zuiver Arisch ras' was. Pas na de oorlog werden de ouders en hun zoon weer verenigd.[53]

Het ergste dat kon gebeuren, was verraad. En verraad was er veelvuldig. Iedere onderduiker heeft wel een aantal keren van adres moeten veranderen omdat het onderduikadres aan de Duitsers was verraden, vaak door NSB-ers. En lang niet altijd wist men zich op tijd in veiligheid te brengen. Door verraad zijn slachtoffers gevallen.

> 'Bij de eerste boer waar wij zaten, een goede man die er niets voor wilde hebben, woonde een halve gek in huis. Die heeft ontdekt dat wij daar ondergedoken zaten en heeft dat verraden. Wij moesten toen weg. Na nog een adres kwamen we in Varsseveld in het dorp. Daar hebben we een overval gehad, maar daar wil ik verder niet over praten... Van de zes onderduikers zijn er toen drie gepakt. Wij zijn met zijn drieën gevlucht naar de boerderij waar mijn ouders zaten. Die boer had gezegd dat we daar altijd terecht konden. Het was die nacht helder weer en het vroor flink. Op blote voeten zijn we naar die andere boerderij gegaan. Ik had mijn vrouw wel honderd keer uitgelegd hoe je daar kon komen. Ik liep voorop, maar toen kwamen we in de buurt van die boerderij bij de spoorbaan, en toen was ik alles kwijt, ik wist niets meer. Mijn vrouw heeft ons toen geleid.
> Ze hadden daar zeven onderduikers. We klopten daar aan: "Ik ben Wim, de zoon van ome Anton". Ik heette toen Wim, mijn vader Anton. Eerst moesten natuurlijk die onderduikers weg, maar toen ze zagen dat het "goed volk" was, mochten die onderduikers weer tevoorschijn komen. Wij zagen eruit als de dood, we hadden een verschrikkelijke nacht gehad, we hadden een overval overleefd, op blote voeten door de nacht gelopen terwijl het vroor. Ik ben die nacht grijs geworden, het is echt waar. Mijn ouders kwamen binnen om kennis met ons te maken en ze herkenden ons niet eens, zo zagen we eruit
> Even later kwamen er een NSB-er en een paar moffen binnen Die waren op zoek naar de drie onderduikers die bij de overval waren ontsnapt. Er brandde immers nog licht bij deze boer. Maar die man was een goede toneelspeler. Hij zei: "Ja, het varken heeft gisteren jongen gekregen, ik moest daar nog even naar kijken en wat bijvoeding geven". Die biggen waren al twee weken oud, maar een leek ziet het verschil niet. Daar zijn ze mooi ingetrapt en toen gingen ze weer weg. We zijn bij die boer opgenomen We kregen een schuilhok.'

Soms liep, als door een wonder, alles nog goed af. Een toentertijd zesjarige jongen herinnert zich:

> 'Mijn ouders hadden een adres gevonden waar ik zou kunnen blijven tot de oorlog voorbij was. Daar was alleen plaats voor één kind, dus ik moest afscheid nemen van mijn ouders en mijn broer Na een tijdje begon ik te den-

ken dat de boer en zijn vrouw mijn ouders waren
Op een dag werd er op de boerderij een piloot verborgen gehouden en de politie omsingelde de boerderij Die piloot hebben ze niet gevonden maar mij vonden ze wel. Ze konden wel zien dat ik een joodse jongen was De boer werd naar een kamp gebracht en twee weken later moest de politie mij naar Arnhem brengen
Toen ik in Arnhem aankwam, zag ik honderden joodse kinderen, verzameld in een gebouw en bewaakt door de politie. Ik dacht vaak dat ik mijn ouders nooit meer zou terugzien en ook dacht ik erover om te ontsnappen, maar dat was niet mogelijk. Na drie weken werden alle kinderen per trein naar Amsterdam gebracht.
Op het perron in Amsterdam zag ik dat alle kinderen in veewagens werden geladen Iedere vijftien minuten was er een trein, vol met joodse kinderen Ik dacht: "Geen van deze kinderen komt ooit nog terug", en ik besloot onder de pij van een non te kruipen, die op het perron stond. Toen liep zij naar beneden, naar een ander perron en daar namen we de trein terug naar Arnhem.
In Arnhem verbleef ik zes maanden en toen moest ik daar weg omdat het te gevaarlijk werd, er was een Duitse officier ingekwartierd bij de buren. Zo werd ik op een dag door de vrouw bij wie ik in Arnhem had gewoond, met de trein naar Aalten gebracht Mijn "tante" zoals ik haar noemde, wist niet dat ik hier had gewoond. Toen de conducteur naar het kaartje vroeg, wenste hij ons een goede reis en ik kon in zijn ogen lezen wat hij dacht. Dat moet een goede Nederlander zijn geweest
In Aalten werden we opgewacht door een vrouw met een fiets en een handschoen in haar linkerhand. We verlieten het station.
Toevallig passeerden we ons vroegere huis waar nu andere mensen woonden en ik zei tegen mijn tante: "Dat is ons huis". Mijn tante werd nerveus. Toen we bij een dokter kwamen, zei ik. "Maar dat is onze dokter!" Mijn tante stond te trillen op haar benen Door de dokter werd ik teruggebracht naar het adres waar ik zes maanden eerder was opgepakt De boer zat nog steeds in Vught maar ook hij is later teruggekomen '

Sietske Hoekstra, 21 jaar, 'de non' op het station van Amsterdam. (collectie S. van Gelder, Aalten)

Zo zullen veel joden in de oorlog geleefd hebben: voortdurend op de hoede voor verraad en razzia's en vaak op de vlucht. En niet altijd liep het goed af. Uit weer een ander interview, met de leraar uit Den Haag:

'Op 8 oktober 1942 had ik nog acht kinderen in de klas; toen ben ik vertrokken naar Aalten. Jan Eppink heeft mij opgehaald en samen zijn we met de trein naar de Achterhoek gereisd In Doetinchem ben ik samen met mijn broer ondergedoken. We kwamen bij een vrouw, maar die werd gechanteerd met ons verblijf door een getrouwde man, een vriend van haar We moesten weer weg en zijn toen boven het station in Aalten gekomen.
Uit Den Haag kende ik Elly Vleesblok, een collega met wie ik in hetzelfde pension woonde, en Mathilde Leezer, die oorspronkelijk ook uit Aalten komt Zij waren vriendinnen van mij. Ik had Elly beloofd om haar ook in Aalten te krijgen. Waar zij precies heeft gezeten, die eerste tijd, dat weet ik niet.
Op een gegeven moment was het boven het station niet meer veilig. Mijn broer en ik zijn van het station naar Wiggers gegaan Ik denk dat Elly en Mathilde op het station zijn ondergebracht omdat een overval uitbleef. Maar

ze zaten er nog maar net en toen kwam die overval. Ik voel me daar eigenlijk nog schuldig over. Door mij is Elly in Aalten terechtgekomen. Geen van beiden is na de oorlog teruggekeerd. Dat schuldgevoel heb ik sindsdien altijd gehad hoewel iedereen tegen me zegt dat zoiets onzin is.'

Elly Vleesblok en Mathilde Leezer waren niet de enige slachtoffers van verraad. In het najaar van 1943 werden Jacob ten Bosch en zijn vrouw Jansje Bouwman, ondergedoken in Halle in de Achterhoek, door een NSB-er verraden. Deze NSB-er is later door een verzetsman gefusilleerd. Jacob en zijn vrouw kwamen in Auschwitz om.[54]

Op 22 augustus 1944 werden Abraham van Gelder, een van de twee kosjere slagers in het dorp, en zijn vrouw Reintjen de Jong uit hun onderduikadres aan de Oosterkerkstraat gehaald. Ook zij zijn verraden. Met de allerlaatste deportatietrein die Nederland heeft verlaten (3 september 1944) werden zij naar Auschwitz gebracht. Beiden keerden niet terug.[55]

Tenslotte, en al even treurig, het verhaal van Moritz Cohen van De Marktwinkel in Aalten en zijn zoon Bernhard. Zij zaten ondergedoken bij een boer in Varsseveld. Het adres werd aan de Duitsers bekend door een jood uit Amsterdam, die tijdens het verhoor na zijn arrestatie doorsloeg. Acht joodse onderduikers werden opgepakt, allen kwamen om.[56]

Hoeveel van dergelijke verhalen zijn er niet te vertellen? Er zou een heel boek mee zijn te vullen. Ieder heeft zijn eigen verhaal, eigen belevenissen, en toch is het iedere keer hetzelfde verhaal: onderduiken, razzia's, overvallen, verraad, vluchten, opnieuw onderduiken, de boerderij waar men zit gebombardeerd of uitgebrand, weer een ander adres zoeken, geluk hebben of pech, soms onbetrouwbare adressen en hebberigheid, vaak onbaatzuchtige hulp. Er was veel narigheid maar ook plezier, zoals in het geval van die boerin die, zinspelend op een overval, zei: 'Kroep maor achter miene dikke konte, daor vindt ze oew toch neet'. De meeste onderduikers zijn weer opgedoken, een aantal niet.

Jacob ten Bosch in het weiland achter de Kerkstraat (collectie J. Wiggers, Aalten)

Een kamertje van een boerderij in het buurtschap Barlo, waar gedurende meer dan twee jaar drie joodse onderduikers waren verborgen. Men sliep met zijn drieën in het eenpersoonsbed dat het kamertje vrijwel geheel vulde. (collectie auteur)

Volgens de hierboven besproken lijst die de gemeente opstelde voor *Zentralstelle* telde Aalten eind augustus 1942 zevenenzeventig joodse inwoners. Twaalf van hen werden in dat najaar uit het bevolkingsregister uitgeschreven 'wegens vertrek naar het buitenland (Polen)'. Dertien anderen vertrokken in april 1943 naar Vught of Westerbork. De overige tweeënvijftig doken onder

Van deze onderduikers werden er zes verraden en opgepakt. Geen van hen heeft de oorlog overleefd. Een vrouw, Hester Bouwman-Sanders de schoonmoeder van Jacob ten Bosch, overleed tijdens de onderduik. Zij kan niet als een direct slachtoffer van de nazi-terreur worden gezien. Daarnaast werden Elly Vleesblok en Mathilde Leezer verraden. Geen van beiden was echter in het bevolkingsregister van Aalten ingeschreven. Voorts kwamen Frits Landau en zijn vrouw tijdens de onderduik om. Van de zevenenzeventig joodse Aaltenaren in augustus 1942 hebben er dan vierendertig het leven verloren

Hierbij komen de drie jongeren die al voor augustus 1942 naar het Apeldoornse Bos waren vertrokken: Erich en Julchen van Gelder en Ruth Löwenstein. Geen van de drie keerde terug.

Dan zijn er de velen die in Aalten werden geboren, er een al of niet groot deel van hun leven doorbrachten, maar die tijdens de bezetting door verhuizing elders in Nederland woonden. Over hen is ons materiaal niet volledig. Tellen we hen mee, dan is het aantal slachtoffers uit Aalten veel groter dan de hierboven genoemde cijfers aangeven.

En toen naderde het einde van de oorlog:

> 'In ons groepje onderduikers fungeerde ik als *Obergruppenführer* om het maar eens netjes te zeggen. Het huis waar wij zaten, was gebombardeerd en door de oorlog nog niet afgebouwd. Vanuit onze schuilplaats keek je tussen de pannen en de balken zo op de weg. Ik ging wel eens buiten kijken. De anderen reageerden dan meestal panisch En daar kwamen op een keer een paar moffen aan met een paard. Dat paard was zo nat dat het zweet er vanaf liep. Op de rug van dat paard hadden die moffen hun spullen gebonden, en een van die Duitsers riep: "Oscar, schnell, wir sind verloren". Die waren op de vlucht voor de Canadezen. En nog geen tien minuten later kwam er iemand naar boven, klopte aan, wij deden open, en hij zei: "Jongens, kom maar naar beneden, wij zijn bevrijd" '

De oorlog was voorbij, men kon weer opduiken. En toen? 'Toen wij uit de oorlog terugkeerden, waren er zevenenvijftig familieleden vermoord.' Hele gezinnen, hele families waren voorgoed verdwenen, geheel uitgemoord. Iedereen was wel een aantal familieleden kwijtgeraakt. In Aalten, waar iets meer dan de helft van de joodse bevolking was teruggekeerd, kon men nog tellen hoevelen waren omgekomen. In het westen van Nederland, waar de omstandigheden om onder te duiken veel ongunstiger waren geweest dan in de Achterhoek, en waar de joodse bevolking dan ook vrijwel geheel was weggevaagd, telde men hoevelen er waren teruggekeerd. En teruggekomen in Aalten gebeurde dat wat ook tijdens de oorlog was voorgekomen: er was hulp en er was onwil:

> 'De bevolking van Aalten heeft ons altijd geholpen. Toen wij terugkeerden uit de onderduik, stond er een zak kolen bij het huis. Ik weet vandaag nog niet wie die kolen daar heeft neergezet.'

Zo verging het sommigen maar niet iedereen. Men maakte weer aanspraak op zijn spullen, men wilde weer in zijn huis. Dat ging niet altijd zonder moeilijkheden·

> 'Het huis hebben we teruggekregen, maar vraag niet met welke moeite en welke narigheid. Er woonden andere mensen in, en begrijpelijk, het was natuurlijk niet leuk voor hen dat ze eruit moesten. En hulp had je direct na

Gedenkplaat op het metaarhuisje op de joodse begraafplaats in Aalten (collectie auteur)

de oorlog lang niet van iedereen. Je werd echt niet met open armen ontvangen.
Je moest weer aan het werk want je had niets meer Je laatste centen had je uitgegeven in de onderduik. Je moest vergeten en je moest weer werken, proberen wat op te bouwen. Een jeugd hebben wij niet gehad. De mooiste tijd van ons leven is er bij ingeschoten '

De oorlog was voorbij. Natuurlijk was men opgelucht, opgelucht omdat de spanningen van de onderduik tot het verleden behoorden, opgelucht omdat men het had overleefd Natuurlijk was men dankbaar voor de hulp waaraan men zijn leven had te danken. En toch, men had een heel andere oorlog meegemaakt dan de overige Nederlanders, een oorlog met onvergelijkbaar meer spanningen en bedreiging Gehavender dan enige andere groep in de Nederlandse samenleving kwamen de joden uit de oorlog tevoorschijn

DE TIJD NA 1945: EEN NAWOORD

Over de tijd na de oorlog kunnen we kort zijn niet een nieuw hoofdstuk maar slechts een nawoord. Het is de tijd van de langzame ondergang van de joodse gemeente in Aalten. Van de ongeveer tachtig leden die de gemeente voor de oorlog telde, waren er nadien nog zesenveertig over. Sinds die tijd liep dit aantal echter gestaag terug. Jongeren vertrokken naar Israël of naar het westen van Nederland, de ouderen stierven. In 1965 bedroeg het aantal joodse Aaltenaren achtentwintig, in 1981 eenentwintig, en zo'n tien jaar later zijn het er nog maar een paar

Toch zag het er direct na de oorlog naar uit dat de joodse gemeente in Aalten zich kon herstellen van de klap die zij in de oorlogsjaren te verwerken had gekregen. De synagoge, tijdens de oorlog leeggeroofd en uitgebroken om deze geschikt te maken voor de opslag van munitie, werd weer opgeknapt en opnieuw in gebruik genomen. Het geld voor deze opknapbeurt werd verkregen door het huis van de chazan te verkopen. De wetsrollen waren in de oorlog verborgen, naar wordt verteld in het huis van de familie Kropveld aan de Hogestraat, dat toen door nietsvermoedende NSB-ers werd bewoond, en bleven bewaard. Ook het kerkelijke zilver keerde terug naar de synagoge Maar in die synagoge werden steeds minder vaak diensten gehouden Het werd voor het langzaam kleiner wordende aantal gezinnen steeds moeilijker om de kosten van het onderhoud van synagoge en begraafplaats op te brengen en daarnaast ook nog een salaris voor een voorganger bijeen te krijgen. In 1948 vertrok de laatste chazan die vast aan de Aaltense sjoel was verbonden naar Amerika. Het aantal van tien godsdienstig meerderjarige mannen, vereist om een dienst te houden, kon steeds minder vaak bijeengebracht worden. Uiteindelijk gingen de weinigen die waren overgebleven in andere plaatsen naar de synagoge.

Het verschijnsel dat de joden altijd heeft begeleid, het antisemitisme, was met het einde van de oorlog bepaald niet verdwenen. Tot op de dag van vandaag kan men soms antisemitische leuzen op muren aantreffen. Doorgaans wordt hieraan weinig ruchtbaarheid gegeven en slechts een enkele keer, zoals in 1965 toen de Aaltense synagoge was beklad, belandt zoiets in de landelijke pers.

Er wonen nog steeds joden in Aalten, maar een joods leven zoals dat vroeger, ondanks de geringe grootte van de joodse gemeente, zo onmiskenbaar in het dorp aanwezig was, bestaat niet meer. In de stukken over de laatste restauratie van de synagoge – we bedoelen de restauratie die enkele jaren geleden door de Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge werd uitgevoerd – duiken vaak de woorden 'gedenkplaat' en 'monument' op. Maar monumenten en gedenkplaten worden doorgaans niet opgericht en aangebracht om de levenden te eren. Laten we er geen doekjes om winden: een opbloei van het joodse leven in Aalten is niet te verwachten en het zal niet zo heel lang meer duren voordat Aalten geen joodse inwoners meer heeft. Dan is een geschiedenis afgesloten, die meer dan drie en een halve eeuw beslaat. Drie en een halve eeuw: dat is een groot deel van de geschiedenis van het dorp Aalten.

Hoe zou deze geschiedenis er zonder Duitse bezetting hebben uitgezien? Er wordt wel beweerd dat, ware er geen Hitler geweest, het jodendom in West-Europa door de assimilatie, het opgaan in de cultuur van de meerderheid, zichzelf zou hebben opgeheven. 'De meeste Nederlandse Joden hadden in en door de assimilatie de band met het Joodse geloof en met de Joodse geschiedenis verloren', zo haalden we hierboven al eens dr. L. de Jong aan. Deze assimilatie was vooral in het westen van Nederland, maar ook in bijvoorbeeld Duitsland, al ver gevorderd. In het tweede hoofdstuk van dit boek hebben we de Aaltense joodse gemeente gekenschetst als behoudend, als orthodox, een kwaliteit die niet alleen voor de joden maar voor alle gezindten in het dorp gold. Toch waren ook hier de verschijnselen van beginnende ontkerkelijking waar te nemen. Ontkerkelijking is voor het jodendom een symptoom van assimilatie: een langzaam verlies van de joodse identiteit.

Was het niet Heinrich Heine die vanuit Parijs ooit schreef dat, mocht het einde der tijden nabij zijn, hij naar Nederland zou komen omdat hier alles vijftig jaar later gebeurd? Voor de streken buiten de Randstad geldt dit wellicht in nog iets sterkere mate. De ontkerkelijking heeft zich ook hier doen gelden, zij het vertraagd en misschien wat minder sterk dan in het westen van het land. Zou deze ontwikkeling bij de joodse gemeenschap hebben halt gehouden? Het is onwaarschijnlijk. De joden in Aalten vormden een gemeenschap, maar geen geïsoleerde gemeenschap. Zij waren Aaltenaren, Achterhoekers en Nederlanders.

Toch lijkt de Duitse bezetting een beslissende rol te hebben gespeeld in dat, wat als de ondergang van de Aaltense joodse gemeente moet worden gezien, de ondergang van zoveel joodse gemeenten in Nederland. In Aalten kwam gedurende de oorlogsjaren bijna de helft van haar leden om. En dan is er een ander, een door Hitler onbedoeld gevolg van diens *Endlösung*: sinds 1948 beschikken de joden over een nationale staat. De aandacht van velen is nu op Israël gericht.

Uiteindelijk zullen alleen de begraafplaats, de synagoge en een handvol archiefstukken nog herinneren aan de eeuwenlange geschiedenis van de joden in het dorp; de bescheiden geschiedenis die wij hier hebben willen schetsen.

BIJLAGE A

ENIGE FRAGMENTEN VAN STAMBOMEN VAN
JOODSE FAMILIES IN AALTEN

De gegevens lopen over het algemeen tot 1940. Tenzij anders vermeld, is iedereen in Aalten geboren.

I DE AALTENSE FAMILIE VAN GELDER

Van de vijf kinderen van Aron Gompert en Sara Joseph (zie figuur 2) zorgden alleen de twee oudsten voor een nageslacht. De anderen verhuisden of stierven ongehuwd en kinderloos.

- JOSEPH ARON (1778-1847) 1818 × SARA PHILIP VAN GELDER (* Terborg, 1792-1865 zie stamboom IV)
  - ARON JOSEPH (1820-1880)
  - REBEKKA (1823-1896)
  - SCHEUNE (1831-1868)
    - PHILIP (1865 1943, 'Abraham van t Seurken', buitenechtelijk kind) × ESTHER SCHENK (* Schoonhoven, 1860-1906) × × ELISE COHEN (* Pruisen, 1876-1943)
      - JOSEPH BACKS (* Utrecht, 1919-1942, pleegzoon)
- DAVID ARON (1784-1859) × FRAADJE ABRAHAM JOEL (* ?, 1801-1872) Zij kregen negen kinderen waarvan alleen de oudste zoon in Aalten bleef wonen, huwde en kinderen kreeg
  - ARON DAVID (1829-1913) × JULCHEN LIPPER (* Iserlohn, 1832 1907)
    - DAVID ARON (1865 1938) × ENGELINA VAN DER LAAN (* Noordbroek, 1865-1948)
      - ARON DAVID (* 1898, verhuisde in 1919 naar Winterswijk)
      - IZAK DAVID (1899-1984) × TRUITJE KEYZER (* Hasselt)
      - JULIUS DAVID (1904-1976) × FROUWTJEN VAN GELDEREN (* Hattem, 1909-1989)
        - DAVID (* 1933)
        - SALOMON (* 1937)
    - HERMAN ARON (* 1867, verhuisde in 1900 naar Almelo)
    - JULIUS ARON (1869-1880)
    - FEDERIKA (* 1871, verhuisde in 1892 naar Winterswijk)
    - LEVIE ARON (1873-1943) × JULA LANDAU (* Gemen, 1882-1943)
      - ERICH (1909-1943)
      - JULCHEN (1912-1943)
      - ARNOLD (1921-1941)
    - SOPHIA (1876-1956) × JOSEPH WEIJEL (* Brummen, 1880 1960)
      - ABRAHAM WEIJEL (* 1908, verhuisde in 1928 naar Leeuwarden)
      - ARON WEIJEL (* 1911) × KLARA COHEN (* Neustadtgödens)
      - JACOB WEIJEL (* 1914, verhuisde in 1935 naar Amsterdam)
    - ABRAHAM ARON (1878-1944) × REINTJEN DE JONG (* Apeldoorn, 1881-1944)
      - ARNOLD ABRAHAM (* 1908) × DINA DE BRAVE (* 's Hertogenbosch, 1913)
        - RENÉ ELISABETH (* 1938)
      - EVELINE (* 1910) × EDUARD LEESER (* 1909, zoon van Joseph Leeser uit Aalten)
      - SIMON (* 1912)
      - JULCHEN (1913-1943)
      - MAURITS (* 1916)

II DE FAMILIE SCHAAP

Van de vijf kinderen van Jacob David en Schöne Hertsz (zie figuur 2) verhuisden de beide dochters naar elders. Van de drie zonen stierf Samson Jacob ongehuwd en kinderloos. Uit het huwelijk van David Jacob en Duifken Levi kwam een zoon voort, die in 1840, eveneens ongehuwd en kinderloos, stierf. Alleen Simon Jacob, de winkelier, kreeg kinderen die op hun beurt weer huwden en kinderen kregen.

- SIMON JACOB SCHAAP (1780-1825) × SARA CASPER COHEN (* Winterswijk, 1780-1814, zie stamboom III)
  - SCHEUNE SIMON (1807-1869) × JACOB CASPER COHEN (* Winterswijk, 1805-1844, zie stamboom III)
  - KLARA SIMON (1809 1878) 1836 × SALOMON LEIJSER VAN GELDER (* Winterswijk, 1814-1855, zie stamboom IV)
  - DIENA SIMON (* 1811, verhuisde naar Zevenaar)
  - JACOB SIMON (1813-1876) 1836 × REBECCA VAN GELDER (* Winterswijk, 1812 1882, zie stamboom IV) Zij kregen negen kinderen waarvan alleen de twee oudste dochters volwassen werden
    - AMALIA (1854-1910) × ABRAHAM VAN GELDER (1848-1899, zie stamboom IV) Het echtpaar bleef kinderloos
    - SUSANNE (* 1857) × MARCUS GANS (* Winterswijk 1852, pijpenfabrikant) Het gezin verhuisde in 1895 naar Arnhem
      - REBECCA GANS (* 1878)
      - PAULINE GANS (* 1880)
      - JACOB SIMON GANS (* 1882)
      - ABRAHAM GANS (* 1885)
      - CLARA GANS (* 1887)

Met het overlijden van Jacob Simon Schaap in 1876 was deze in 1813 aangenomen achternaam in de mannelijke lijn uitgestorven. Amalia schaap, overleden in 1910, was in Aalten de laatste nakomeling van Simon Jacob, die deze achternaam droeg. Slager Levi Schaap, die in de jaren twintig en dertig in Aalten werkte, is geen nakomeling van Simon Jacob Schaap.

CASPER ABRAHAM COHEN (* Winterswijk 1758, koopman) 1783 × SUSANNE SELIGS (* Groenlo, + voor 1798) 1798 × × DEVA JACOB SCHAAP (* 1777) (zie figuur 2)

- AMALIA CASPER (* Winterswijk, 1786-1848) × LEIJZER PHILIP VAN GELDER (* Terborg, 1781-1851, wonend in Bredevoort, zie stamboom IV)
- SARA CASPER (* Winterswijk, 1787-1814) × SIMON JACOB SCHAAP (1780-1825, zie stamboom II)
- HENDRINA CASPER (* Winterswijk, 1795-1849) 1816 × LEVY MOSES DE HAAS (* Bredevoort, 1781-1833, wonend in Bredevoort, zie stamboom VI)
- HESTER CASPER (* Winterswijk, 1802-1834, ongehuwd)
  - MARCUS (* Winterswijk, 1827-1838, buitenechtelijke zoon, kwam na het overlijden van zijn moeder in huis bij zijn oom Jacob Casper in Aalten)
- JACOB CASPER (* Winterswijk, 1805-1844) 1832 × SCHEUNE SIMON SCHAAP (1807-1869, d.v. Simon Jacob Schaap en Sara Casper Cohen, zie stamboom II en hierboven)
  - DORA (* 1833) × LEVIE ROOS (* Amsterdam 1839) Zij verhuisden in 1890 met hun zes kinderen naar Arnhem.
  - SARA (* 1834) × LEIJSER VAN GELDER (* Bemmel 1833, zie stamboom IV)
  - CAROLINA (* 1836) × SALOMON WOLFF (* Grave 1845) Zij verhuisden in 1873 naar Nijmegen.
  - CASPER JACOB (* 1838) Verhuisde in 1866 naar Doesburg. Hij huwde daar Saartje de Groote. Twee dochters keerden later naar Aalten terug.
    - BERTHA (* Doesburg 1871) × IZAÄK TEN BOSCH (* 1876)
      - SARA LENA TEN BOSCH (1902-1942)
      - JACOB TEN BOSCH (1904-1944)
      - HELENA TEN BOSCH (* 1906)
    - FRONA (* Doesburg, 1875-1941) × SALOMON ISAK DE HAAS (zie stamboom VI)
  - SIMON JACOB (* 1840) × SUSANNA VAN GELDER (* 1841 zie stamboom IV) In 1892 verhuisde de gehele familie naar Zutphen.
    - JACOB (* 1874)
    - SARA (* 1875)
    - SALOMON (* 1877)
    - LEIJSER (* 1880)
  - JACOB CASPER (1844-1894, ongehuwd)
- SALOMON CASPER (* Winterswijk 1810, woonde tussen 1823 en 1837 in Bredevoort en vertrok toen naar Bemmel)

PHILIP LEIJZER VAN GELDER × JUDITH ABRAHAMS uit Terborg

- SARA PHILIP (* Terborg, 1792-1865) 1818 × JOSEPH ARON VAN GELDER (1778-1847, zie stamboom I)
- LEIJZER PHILIP (* Terborg, 1781-1851) × AMALIA CASPER COHEN (* Winterswijk, 1786-1848, wonend in Winterswijk, later in Bredevoort, zie stamboom III)
  - SUSANNA (* Winterswijk 1809) × BENJAMIN MOSES DE HAAS (* Bredevoort 1783, zie stamboom VI)
  - ABRAHAM LEIJSER (* Winterswijk 1810) × EVA BRAUNSBERG (* Nijmegen 1802) Woonden in Bemmel. Het echtpaar kreeg vijf kinderen waarvan een zoon, Leijser, naar Aalten kwam.
    - LEIJSER × SARA COHEN (* 1834, zie stamboom III)
      - ABRAHAM LEIJSER (* 1865)
      - JACOB LEIJSER (* 1867)
  - REBECCA (* Winterswijk, 1812-1882) 1836 × JACOB SIMON SCHAAP (1813-1876, zie stamboom II)
  - SALOMON LEIJSER (* Winterswijk, 1814-1855) 1836 × KLARA SIMON SCHAAP (1809-1878, zie stamboom II)
    - SARA (1836-1868)
    - JULIA (1837-1871) × LEVIE VAN GELDER (* Groningen 1841, verhuisde na het overlijden van zijn vrouw naar Enschede)
    - AMALIA (1839-1856)
    - SUSANNE (* 1841) × SIMON JACOB COHEN (* 1840, zie stamboom III)
    - SIMON (1844-1846)
    - SEBILLA (1845-1854)
    - ABRAHAM (* 1848-1899) × AMALIA SCHAAP (1854-1910, zie stamboom II)
    - LEIJSER SALOMON (1850-1865)
  - CASPER LEIJSER (* Bredevoort, 1822-1889, wonend in Bredevoort) × SUSANNE LEVY DE HAAS (* Bredevoort, 1820-1885, zie stamboom VI) × × SARA SANDER (* Werth, 1849-1938) Sara Sander was een zuster van slager Levie Sander uit Bredevoort en Eva Sander, de eerste vrouw van voorganger Simon Abraham Vles. Sara en Levie overleden beiden in 1938. Zij waren de laatste joodse inwoners van Bredevoort.

David Isac de Haas, kleinzoon van David Markus, en Sophia Gomperts uit Groenlo kregen vijf kinderen (zie figuur 2). Van deze kinderen was Isak David de enige die in Aalten bleef wonen, er huwde en kinderen kreeg. Zijn broers en zusters verhuisden of bleven ongehuwd en kinderloos.

Isak David huwde Minske Rosenberg uit Didam (1809-1893). Zij woonden op de hoek van de Landstraat en de Hogestraat. Het echtpaar was zeer kinderrijk. Zij kregen er dertien, waarvan de meesten ongehuwd in het ouderlijke huis bleven wonen. Alleen Jacob Isak, geboren in 1840, trouwde. Hij verhuisde met zijn gezin in 1877 naar Deventer.

In het begin van de jaren dertig van deze eeuw waren er van de kinderen van Isak David nog drie in leven: Joseph, Meijer, en Sara. Joseph overleed in 1932. Een jaar later vertrok zijn zuster Sara naar Apeldoorn. In 1934 overleed Meijer op vierentachtigjarige leeftijd.

VI DE FAMILIE DE HAAS UIT BREDEVOORT

BENJAMIN EPHRAÏM × ANNA LEVY (woonden in Bredevoort)

- WOLF BENJAMIN 1765 × RACHEL GODSCHALK
  - GOTSCHALK WOLF (* Bredevoort, ± 1765 1817) × MECHTELD SOPHIA SOESMAN (woonden in 1798 in Bredevoort)
  - SCHÖNTJE WOLF
- GOMPERT BENJAMIN (± 1725-1812) 1780 × CORNELIA ISRAËLS († voor 1812, d.v. Israël Moses en Liesbeth Abrahams uit Zwolle)
  - REBECCA GOMPERT (* 1783) 1800 × DAVID MEIJER (* 1767, z.v. Meijer Israël en Beijla Zanders uit 's Heerenbergh)
- HESTER BENJAMIN (* Bredevoort, ± 1739-1816) 1778 × ARENT ISAAC KATS (kleinzoon van Jacob Isaac en 'Beele de Jodinne', in wier huis tot 1714 de Bredevoortse synagoge was gevestigd)
- MOZES BENJAMIN (* Bredevoort, 1742-1824) 1780 × HANNA JACOB KAN (Hendele Jacobs) (1755-1847). Het echtpaar woonde in Bredevoort en kreeg minstens zeven kinderen. Twee daarvan, Salomon en Bilha, vestigden zich in Aalten. Na het overlijden van haar man kwam ook Hendele Jacobs in Aalten wonen.
  - BENJAMIN MOSES (* Bredevoort 1783) × SUSANNA VAN GELDER (* Winterswijk 1809, zie stamboom IV)
  - RACHEL MOSES (* Bredevoort, 1785-1837) × JACOB HIJMANS (* Groenlo 1783, koopman)
    - HANNA (* Bredevoort 1814)
    - NAATJE (* Bredevoort 1815)
    - MEIJER (* Bredevoort 1816)
    - HIJMAN (* Bredevoort 1817)
    - BENJAMIN JACOB (* Bredevoort 1819)
    - JOSEPH (* Bredevoort 1820)
    - LENA (* Bredevoort 1822)
  - LEVY MOSES (* Bredevoort, 1788-1833) 1816 × HENDRINA CASPER COHEN (* Winterswijk, 1795-1849, zie stamboom III)
    - SUSANNE (* Bredevoort, 1820-1885) × CASPER LEIJSER VAN GELDER (* Bredevoort, 1822-1889, zie stamboom IV)
    - FRAATJE (* Bredevoort 1821) × ARON LEVY uit Goor
    - SARA (* Bredevoort, 182?)
    - RACHEL (* Bredevoort 1826)
    - SEBILLA (* Bredevoort 1831)
  - ANNA MOSES (* 1791)
  - SALOMON MOZES (1792-1861) × SOPHIA VAN GELDER (* Almelo, 1798-1869)
    - MOZES SALOMON (1829 1912) × SEBILLA DE GROOT (* Zwolle, 1832-1911)
    - ISAK SALOMON (1838-1917) × SOPHIA JACOBS (* Hengelo (Gld.), 1846-1934)
      - SALOMON ISAK (1890-1976) × FRONA COHEN (* Doesburg, 1875-1941, zie stamboom III)
        - SOPHIA SARA (* 1920)
  - FRAATJE MOSES (* Bredevoort, 1795-1813)
  - BILHA MOSES (* Bredevoort, 1805-1844) × LEOPOLD DAVID REICHENBERGER (* Wittenbach 1800, vertrok in 1841 naar de gevangenis in Zutphen)
    - MOZES (* 1836, kwam na het overlijden van zijn moeder bij zijn oom Salomon in huis en vertrok in 1854 naar Doetinchem)

BIJLAGE B

LIJST VAN JOODSE OORLOGSSLACHTOFFERS
UIT OF IN AALTEN

Op 13 juli 1942 deed de gemeente Aalten opgave van het aantal joodse inwoners in het dorp Dit aantal bedroeg achtenzeventig Op deze lijst staat ook Arnold van Gelder genoemd, die in oktober 1941 reeds was opgepakt. In de daaropvolgende maanden vonden de onderstaande wijzigingen plaats: op 14 juli 1942 vertrok Ruth Löwenstein naar Apeldoorn. In augustus overleed Dina Japhet, de echtgenote van Moritz Cohen Zij werd in Aalten begraven. Voorts trad Amalia Lorch in het huwelijk met Frits Landau Eind augustus telde Aalten dus zevenenzeventig joodse inwoners. Van hen kwamen om:

OKTOBER 1941:

1 ARNOLD VAN GELDER (* Aalten, 23 november 1921), opgepakt op 8 oktober, omgekomen in Mauthausen op 13 november 1941.

OKTOBER 1942:

2 ROBERTH FULDAUER (* Doetinchem, 2 augustus 1883), met zijn vrouw, drie kinderen en zijn broer en diens vrouw naar Westerbork gebracht tijdens het leeghalen van de joodse werkkampen. Omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942

3 ROZETTA FULDAUER-VAN GELDER (* Borne, 3 februari 1892), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942.

4 LINA SARA FULDAUER (* Aalten, 24 augustus 1927), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942.

5 SARA FULDAUER (* Aalten, 5 december 1930), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942.

6 MEIJER DAVID FULDAUER (* Aalten, 9 mei 1935), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942.

7 SALLY FULDAUER (* Doetinchem, 5 mei 1881), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942.

8 REGINA FULDAUER-DE JONG (* Leeuwarden, 12 mei 1883), omgekomen in Auschwitz op 12 oktober 1942
9 WIJNAND ANDRIESSE (* Cuyk, 29 september 1916), opgepakt tijdens het leeghalen van de joodse werkkampen, omgekomen in Auschwitz op 28 februari 1943.
10 ELIAZER SCHAAP (* Aalten, 20 juli 1920), opgepakt tijdens het leeghalen van de joodse werkkampen, omgekomen in Auschwitz op 28 februari 1943.
11 ALBERT LEWY (* Thorn (Dld.), 10 januari 1895), opgepakt tijdens het leeghalen van de joodse werkkampen, omgekomen in Auschwitz op 28 februari 1943.
12 JOSEPH BACKS (* Utrecht, 27 mei 1919), voegde zich bij zijn aanstaande schoonfamilie nadat deze was opgepakt, omgekomen in Auschwitz op 30 september 1942.

APRIL 1943:

13 FREDERIKA LEWY-TEN BOSCH (* Aplerbeck (Dld.), 29 augustus 1898), echtgenote van Albert Lewy (nummer 11 op deze lijst), vertrok samen met de onderstaande negen personen op 10 april naar Vught. Omgekomen in Sobibor op 11 juni 1943.
14 BERTHA MATHILDE LEWY (* Dortmund, 9 juli 1929), dochter van Frederika en Albert Lewy, omgekomen in Sobibor op 11 juni 1943.
15 LEVIE VAN GELDER (* Aalten, 15 oktober 1873), vader van Arnold van Gelder (nummer 1 op deze lijst), omgekomen in Sobibor op 21 mei 1943.
16 JULA VAN GELDER-LANDAU (* Gemen, 24 oktober 1882), echtgenote van Levie van Gelder, omgekomen op 21 mei 1943.
17 SALOMON GOEDHART (* 's Heerenbergh, 8 oktober 1860), omgekomen in Sobibor op 14 mei 1943.
18 PHILIPPINA LEA GOEDHART-ROSENBURG (* Enschede, 27 april 1863), echtgenote van Salomon Goedhart, omgekomen in Sobibor op 14 mei 1943.
19 LEVI SALOMON SCHAAP (* Vriezenveen, 6 november 1887), vader van Eliazer Schaap (nummer 10 op deze lijst), omgekomen in Sobibor op 17 mei 1943.
20 ELLA SCHAAP-PHILIPS (* Winterswijk, 25 februari 1886), echtgenote van Levi Salomon Schaap, omgekomen in Sobibor op 17 mei 1943.
21 JOHANNA JUCHENHEIM (* Neustadtgödens, 24 januari 1858), omgekomen in Sobibor op 14 mei 1943.
22 CATO KONIJN (* Haarlem, 11 april 1894), omgekomen in Sobibor op 16 april 1943.

23 PHILIP VAN GELDER (* Aalten, 22 september 1865), pleegvader van Joseph Backs (nummer 12 op deze lijst), in Aalten bekend als 'Abraham van 't Seurken', samen met onderstaande twee personen op 10 april 1943 per taxi naar Westerbork vervoerd, omgekomen in Sobibor op 23 april 1943.
24 ELISE VAN GELDER-COHEN (* Neustadtgödens, 4 april 1876), echtgenote van Philip van Gelder, omgekomen in Sobibor op 23 april 1943.
25 KAROLINA JAPHET-EPPSTEIN (* Gehaus, 15 april 1853), schoonmoeder van Moritz Cohen (nummer 28 op deze lijst), omgekomen in Sobibor op 23 april 1943.

VERRADEN TIJDENS DE ONDERDUIK:

26 JACOB TEN BOSCH (* Aalten, 28 maart 1904), verraden in Halle, omgekomen in Auschwitz op 31 maart 1944
27 JANSJE TEN BOSCH-BOUWMAN (* Rotterdam, 19 december 1906), echtgenote van Jacob ten Bosch, verraden in Halle, omgekomen in Auschwitz op 19 november 1943
28 MORITZ COHEN (* Neustadtgödens, 7 juli 1890), verraden in Lichtenvoorde, omgekomen in Sobibor op 23 juli 1943.
29 BERNHARD COHEN (* Neustadtgödens, 4 april 1917), zoon van Moritz Cohen, verraden in Lichtenvoorde, omgekomen in Sobibor op 23 juli 1943.
30 ABRAHAM VAN GELDER (* Aalten, 9 november 1878), broer van Levie van Gelder (nummer 15 op deze lijst), verraden in Aalten, omgekomen in Auschwitz op 6 september 1944.
31 REINTJEN VAN GELDER-DE JONG (* Apeldoorn, 22 oktober 1881), echtgenote van Abraham van Gelder, verraden in Aalten, omgekomen in Auschwitz op 6 september 1944.

VERDER KWAMEN OM:

32 HESTER BOUWMAN-SANDERS (* Ouderkerk aan de IJssel, 13 mei 1870), schoonmoeder van Jacob ten Bosch (nummer 26 op deze lijst), overleden tijdens de onderduik op 14 juni 1943.
33 FRITS LANDAU (* Aalten, 28 november 1905), geliquideerd door de illegaliteit.
34 AMALIA LANDAU-LORCH (* Bocholt, 20 december 1902), geliquideerd door de illegaliteit.

Van de zevenenzeventig joodse inwoners die Aalten eind augustus 1942 telde, zijn er tijdens de oorlog vierendertig om het leven gekomen. Dit zijn echter niet de enige slachtoffers in of uit Aalten:

VERTROKKEN NAAR 'HET APELDOORNSE BOS':

35 ERICH VAN GELDER (* Aalten, 18 november 1909), zoon van Levie van Gelder (nummer 15 op deze lijst), vertrokken naar Apeldoorn op 16 juni 1939, omgekomen in Warschau op 31 december 1943

36 JULCHEN VAN GELDER (* Aalten, 22 mei 1912), dochter van Levie van Gelder (nummer 15 op deze lijst), vertrokken naar Apeldoorn op 14 juli 1941, omgekomen in Auschwitz op 12 februari 1943.

37 RUTH LÖWENSTEIN (* Idstein, 20 mei 1923), vertrokken naar Apeldoorn op 14 juli 1942, omgekomen in Auschwitz op 25 januari 1943.

NIET INGESCHREVEN IN AALTEN, WEL IN AALTEN ONDERGEDOKEN EN VERRADEN:

38 MATHILDE LEEZER (* Aalten, 27 september 1914), ondergedoken boven het spoorwegstation, verraden op 21 juni 1943, omgekomen in Auschwitz op 27 augustus 1943.

39 ELLY DESIRA VLEESBLOK (* Veendam, 14 maart 1908), ondergedoken boven het spoorwegstation, verraden op 21 juni 1943, omgekomen in Auschwitz op 27 augustus 1943.

IN AALTEN GEBOREN MAAR ELDERS INGESCHREVEN:

40 SERAFINE SCHAAP (* Aalten, 18 juni 1917), dochter van Levi Salomon Schaap (nummer 19 op deze lijst), volgens niet officiële gegevens omgekomen in Midden-Europa op 30 september 1944.

41 JULCHEN VAN GELDER (* Aalten, 21 augustus 1913), dochter van Abraham van Gelder (nummer 30 op deze lijst), omgekomen in Sobibor op 16 juli 1943.

42 EMMA LEEZER (* Aalten, 29 juni 1909), dochter van Liepman Leezer, wonend in Ter Apel, omgekomen in Auschwitz op 23 november 1943.

43 ALFRED LEESER (* Aalten, 20 augustus 1905), zoon van Joseph Leeser, omgekomen in Sobibor op 9 april 1943.

44 JOHANNA HETTY LEESER (* Aalten, 25 mei 1929), dochter van Alfred Leeser, omgekomen in Sobibor op 9 april 1943.

45 IZAÄK DE HAAS (* Aalten, 15 februari 1876), zoon van Jacob Isak de Haas die een van de vele kinderen was uit het gezin De Haas op de hoek van de Hogestraat en de Landstraat, omgekomen in Auschwitz op 26 januari 1943.

46 HENRI JACOB SPIER (* Aalten, 7 juni 1905), evenals de drie onderstaanden een kind van slager Jacob Spier die in 1910 naar Bocholt verhuisde, omgekomen in Dorohusk op 30 november 1943.

47 DAVID JACOB SPIER (* Aalten, 30 april 1894), omgekomen in Auschwitz op 31 maart 1944.

48 HELENA SOPHIA SPIER (* Aalten, 18 oktober 1898), omgekomen in Sobibor op 4 juni 1943.

49 SALOMON JACOB SPIER (* Aalten, 21 juni 1906), omgekomen in Auschwitz op 17 februari 1945

50 LENA CÖSTERS (* Aalten, 9 december 1874), kleindochter van de arme Moses Jacob de Haas die in 1828 het schoolgeld niet kon voldoen (zie hoofdstuk 2, paragraaf 'Onderwijs'), omgekomen in Auschwitz op 25 januari 1943

51 SARA LENA TEN BOSCH (* Aalten, 12 januari 1902), zuster van Jacob ten Bosch (nummer 26 op deze lijst), omgekomen in Auschwitz op 15 december 1942.

Van de tien godsdienstonderwijzers die aan de Aaltense synagoge waren verbonden na het vertrek van Simon Abraham Vles in 1912 (zie paragraaf 'Onderwijs' in hoofdstuk 2), zijn in ieder geval de volgende vier omgekomen Louis Karel Nieweg stierf in Auschwitz op 31 maart 1944. Jacob Seijffers kwam eveneens in Auschwitz om, op 27 november 1942. Heiman Akker stierf op 12 februari 1943 in Auschwitz. Gerrit Hamburger ging op 12 februari 1943 naar Auschwitz en werd daar samen met zijn vrouw Rachel Frohman en zijn drie kinderen Magdalena, Jacob en Julie vermoord. Jacob en Julie, dertien en elf jaar, waren in Aalten geboren Abraham, de oudste zoon van Gerrit Hamburger, kwam om in Sobibor op 9 juli 1943.

Tenslotte willen we hier Esther Alter vermelden, de aanstaande echtgenote van Joseph Backs. Burgemeester Monnik had reeds toestemming gegeven voor haar komst naar Aalten. Ook omdat haar aanstaande schoonmoeder, Elise Cohen, zwaar invalide en hulpbehoevend was, meende Monnik dat haar komst naar Aalten 'hier uitkomst zou kunnen bieden'. Het heeft niet zo mogen zijn. Zoals eerder geschreven, ging Joseph Backs vrijwillig naar Westerbork toen hij hoorde dat de familie Alter was opgepakt. Esther Alter heeft dus nooit in Aalten gewoond. Zij kwam om in Auschwitz op 5 november 1942. Joseph, haar verloofde, was reeds op 30 september omgekomen.

NOTEN

De in de noten gebruikte afkortingen worden in de lijst van bronnen en literatuur verklaard.

HOOFDSTUK 1

1 Onderstaande schets is vooral gebaseerd op de volgende literatuur: De Jong 1974 456-482, Kinder 1965: 154, Gans 1988 7-146.
2 De Jong 1974: 457.
3 Gans 1988: 8-12.
4 De Jong 1974 461.
5 De Jong 1974: 461-462.
6 Stoutenbeek 1984[2]: 34.
7 De Jong 1974: 462
8 Deze korte schets is gebaseerd op Rots 1980: 45-52, en Wartena 1984: 18-19
9 Statistieke Beschrijving 1986: 166.
10 Stegeman 1927. 148
11 DGHB, inv.nrs. 65 en 169
12 NH kerk, inv.nr. 1.
13 GA Aalten, map. Stichting Vrienden van de Aaltense Synagoge.
14 Kooger 1984 64
15 DGHB, inv.nrs. 155-156.
16 DGHB, inv.nr. 2.
17 RA Bredevoort, inv nr 9, Abraham Davids en Benedict Jacobs vs. advocaat-fiscaal, 1727.
18 Van Loon 1740. 27 mei 1726
19 Gans 1988: 251
20 Stoutenbeek 1985: 13-14
21 RA Bredevoort, inv.nr. 8, Levi Moses vs. advocaat-generaal, 1715.
22 RA Bredevoort, inv nr 439, 16 juli 1737.
23 DGHB, inv.nr. 10
24 RA Bredevoort, inv.nr. 445
25 Naast het in noot 24 genoemde register zijn ook enige joodse huwelijken vermeld in: Frans Archief, inv nr 38b, en GA Aalten, Huwelijksregister NH kerk 1665-1818.
26 RA Bredevoort, inv.nr. 465, 21 september 1763.
27 RA Bredevoort, inv nrs. 465-466
28 Agterhof 1978: 32
29 Verpondingsregister Aalten 1771: 246, in RAG.
30 RA Bredevoort, inv nr 466, 2 december 1788 en 22 juni 1789.
31 RA Bredevoort, inv.nr. 445.
32 Agterhof 1978: 33
33 RA Bredevoort, inv nr 466, 14 maart 1781, 21 januari 1783, 19 februari 1783 en 22 maart 1786
34 RA Bredevoort, inv nr 364
35 DGHB, inv.nr. 387.
36 De Jong 1974: 469
37 Rots 1980: 222.
38 Rots 1980: 229 en 235
39 DGHB, inv.nr. 48
40 Rots 1980: 223.
41 Statistieke Beschrijving 1986: 172 174
42 Statistieke Beschrijving 1986: 171
43 BFA, inv.nr. 2998.
44 BFA, inv.nr. 7535.
45 NA, notaris O.H. Rochet, 1815, akte 4
46 Frans Archief, inv nr. 52f.
47 RAG, gegevens uit de archieven van het Consistorie der Israëlieten in de Conscriptie Zwolle, ondergebracht in het archief van het voormalige Departement van Eerediensten, berustend bij het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, Apeldoorn, 16 april 1943, zonder inventarisnummer.
48 Rots 1980: 126

HOOFDSTUK 2

1 Deze schets is vooral gebaseerd op Rots 1980: 153 en 166-176, en Boerkoel 1973. 52-62.
2 Rots 1980: 177.
3 Frans Archief, inv nr. 48.
4 Statistieke Beschrijving 1986. 171.
5 Zie noot 47 bij hoofdstuk 1.

6 GA Aalten, twee niet-geïnventariseerde banden met gegevens over de volkstellingen in 1830 en 1840
7 Kooger 1988: 189-205.
8 Archief 1813-1960, inv nrs 119-121
9 Rots 1980: 177
10 Stoutenbeek 1984[1]: 22-26.
11 Ligterink 1981: 13-24
12 Rots 1980 202-205
13 Archief 1813-1960, Ingekomen Stukken 1828.
14 Kooger 1984: 66, en PC, map 323.
15 PC, mappen 911 en 913
16 PC, map 409.
17 PC, map 409.
18 PC, map 409.
19 PC, map 363.
20 PC, map 409.
21 De lijst van onderwijzers is vooral gebaseerd op de gegevens uit het Aaltense bevolkingsregister.
22 Stukken betreffende de bouw van de Aaltense synagoge vooral in: GA Aalten, map Stichting Vrienden van de Synagoge, verder de notulen van de vergaderingen der gemeenteraad, Archief 1813-1960, Ingekomen Stukken 1855-1856. Voorts: kerkeraadsvergaderingen van het RK kerkbestuur, vooral de vergaderingen van 21 en 24 juli 1855 en 2 februari 1856, berustend bij de RK pastorie te Aalten.
23 NIW 1904, nr. 31, p. 6.
24 NIW 1917, nr. 44, p. 2.
25 Aaltensche Courant, 29 maart 1927.
26 NIW 1929, nr. 6, p. 11
27 NIW 1932, nr. 48, p. 16.
28 NIW 1965, nr. 22
29 De lijst van kerkbestuurders is vooral gebaseerd op de verzameling 'loeachjes', kleine joodse kalendertjes met informatie over alle joodse gemeenten in Nederland, die zich bevindt in Bibliotheca Rosenthaliana te Amsterdam
30 ACZI, inv nr. 391
31 NIW 1923, nr 4, p. 9
32 NIW 1928, nr. 9, p. 10
33 GA Aalten, Kadaster.
34 Gebaseerd op diverse banden van het Bevolkingsregister in GA Aalten.
35 RA Bredevoort, inv nr. 466, 4 mei 1810
36 Agterhof 1978 32-33, RA Bredevoort, inv.nr. 466, 17 mei 1786 en 17 maart 1796.
37 Stoutenbeek 1984[1]: 27.
38 De Jong 1974: 469-470
39 Van Voolen 1984: 18 19
40 NIW 1965, nr. 22.
41 De Jong 1974: 472-473.
42 GA Aalten, Register Gemeentelijke Hoofdelijke Omslag 1913 (zonder inventarisnummer)
43 Archief 1813-1960, Ingekomen Stukken 1839.
44 NIW 1965, nr. 22.
45 Archief 1813-1960, Ingekomen Stukken 1834.
46 NIW 1965, nr 22.
47 Archief 1813-1960, inv.nr. 357.
48 Een volledige collectie van de jaargangen van deze krant bevindt zich in GA Aalten
49 De Jong 1974 478-479.
50 Notulen bestuursvergaderingen van Aaltens Belang.
51 Notulen bestuursvergaderingen van de Oudheidkamer.
52 Ter Horst 1983.
53 Archief 1813 1960, inv.nr. 955
54 Archief 1813-1960, inv nr. 943
55 Archief 1813-1960, inv nrs 952-953
56 Corr, map: Winkelsluitingswet.
57 NIW 1932, nr 48, p. 16

HOOFDSTUK 3

1 AP, map VD-1939 1. Voorts: Verblijfsregister 1 juli 1936 t/m 1948.
2 AP, map VD-1940: 68.
3 Corr, Bevolking 2 IV: 57.
4 AP, map Cr-1939-1940: 31.
5 AP, map Cr-1939-1940: 34-35.
6 AP, map Cr-1940: 55.
7 AP, map LV-1940: 3.
8 Corr, Bevolking 7. 1.
9 Corr, Bevolking 7 2 en 3.
10 Corr, Personeel 19: diverse stukken
11 Geraadpleegde jaargangen in GA Aalten.
12 De Jong 1972: 812.
13 Corr, Bevolking 7 6 en 10
14 Corr, Bevolking 7 zonder nummer.
15 Corr, Bevolking 7: 15.
16 Corr, Bevolking 7: 20, 24, 25 en 33
17 AP, map Cr-1941. 47
18 Corr, Buitengewone Regelingen 1 II: 8.
19 AP, map Cr-1941: 62b
20 Corr, Buitengewone Regelingen 6 I: 4
21 Corr, Lager Onderwijs 2: 11, 2 I: 12, 17 en 18, 15: diverse stukken
22 Corr, Buitengewone Regelingen 21: 9.
23 Corr, Winkelsluitingswet: div. stukken
24 AP, map Z-1941: 4.
25 Corr, Bevolking 2 IV: 57.
26 AP, map J-1941: 18.
27 AP, map J-1941: 33
28 AP, map J-1941: 34 en 84
29 AP, map J-1941: 85.
30 AP, map J-1941: 100 en enige ongenummerde stukken.
31 Ter Horst 1985: 48
32 Ter Horst 1985 213, en Register van Vertrokken Personen.
33 AP map Cr-1942: 10, nr 206.
34 AP, map Cr-1942: 40 en 10, nr. 752
35 AP, map Cr-1942: 10, nr 1045.
36 AP, map Cr-1942: 10 nr 755
37 Corr, Posterijen 1 I: 31.
38 Corr, Buitengewone Regelingen 21 17.
39 AP, map Cr-1942. 10, nrs. 426-427
40 AP, map Cr-1942. 10, nr 666. Voorts: Corr, Bevolking 7: zonder nummer.
41 Corr, Bevolking 7 44 Voorts: Buitengewone Regelingen 21: 14-15.
42 Corr, Bevolking 7: 34 en 37-38
43 Corr Bevolking 7: 52. Voorts: Register van Vertrokken Personen.
44 AP, map E-1941-1942: 6-7
45 AP, map Cr-1942: 10, nr. 1226
46 Register van Vertrokken Personen.
47 Gegevens over deze actie zijn gebaseerd op een doos met niet-geïnventariseerde mappen, behorend tot het Archief Politie. Hierin een map 'Politiemaatregelen m.b t. Joden'. De stukken in deze map zijn ongenummerd.
48 AP, map Cr-1942: 10, nr. 1142.
49 Zie noot 47.
50 Zie noot 47
51 Zie noot 47.
52 Ter Horst 1985. 107 108.
53 Ter Horst 1985 93-95
54 Ter Horst 1985 96
55 Ter Horst 1985 125.
56 Neederkorn z.j 259-261

LIJST VAN BRONNEN EN LITERATUUR

LITERATUUR

Aaltensche Courant
De Aaltensche Courant, een verzameling van alle jaargangen (1896-1941) bevindt zich in het archief van de gemeente Aalten

Agterhof, H.H.
1978 'Bestuursinrichting Heerlijkheid Bredevoort', in *Ne Göpse Vetelsels ovver Aalten en Brevoort*, Vereniging tot Verbetering van de Volkshuisvesting, Aalten 1986 (1984), pp 27 37.

Boerkoel, G.A.W.
1973 De rooms-katholieke kerk van Aalten na de hervorming', in: *Ne Gopse Vetelsels ovver Aalten en Brevoort*, Vereniging tot Verbetering van de Volkshuisvesting, Aalten 1986 (1984), pp 52-62.

Gans, Mozes Heiman
1988 *Memorboek, Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940*, Bosch & Keuning N.V., Baarn (1971).

Horst, J.G. ter
1983 *De Aaltense Hoornindustrie*, Vereniging Oudheidkamer, Aalten.

1985 *Aalten in oorlogstijd* Messink & Prinsen, Aalten.

Jong, L. de
1972 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4, Staatsuitgeverij, Den Haag.

1974 *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5, Staatsuitgeverij, Den Haag.

Kinder, H. en W. Hilgemann
1965 *Sesam Atlas bij de Wereldgeschiedenis*, deel 1, Van Walraven B V en Bosch & Keuning N.V., Apeldoorn en Baarn

Kooger, Hans
1984 'Joods leven in Aalten en Bredevoort', in: *Ne Göpse Vetelsels ovver Aalten en Brevoort*, Vereniging tot Verbetering van de Volkshuisvesting, Aalten 1986 (1984), pp. 64-71.

1988 'De nazaten van Abraham, Izaäk en Jacob', in: *Bredevoort, een heerlijkheid*, Stichting 800 Jaar Veste Bredevoort, Bredevoort 1988, pp. 189-205.

Ligterink, G.H.
1981 *De Landverhuizers, Emigratie naar Noord-Amerika uit het Gelders Westfaalse grensgebied tussen de jaren 1830-1850*, Werken van het Staringinstituut 3, De Walburg Pers, Zutphen.

Loon, W. van
1740 *Groot Gelders Placaet-Boeck*, deel III, samengesteld door W. van Loon, uitgegeven te Nijmegen door Sucrus van Goor

Neederkorn, W.P. en G.J.B. Stork
z.j. *Er op of er onder, Hoe de Achterhoek en Lijmers de Duitsche bezetting doorstonden en ervan werden bevrijd*, Uitgevers Maatschappij C Misset N.V , Doetinchem (1946)

NIW
Het Nieuw Israëlitisch Weekblad, op microfilm aanwezig in het archief van het Joods historisch Museum te Amsterdam

Rots, B.D.
1980 *Aalten en Bredevoort in vervlogen tijden*, Messink & Prinsen B.V , Aalten (1950)

Statistieke Beschrijving
1986 *Statistieke Beschrijving van de Steden en het Platteland van Gelderland uit 1808*, Het kwartier Zutphen, deel II, Arnhem

Stegeman, B.
1927 *Het oude Kerspel Winterswijk*, W.J. Thieme & Cie., Zutphen

Stoutenbeek, Jan
1984[1] 'Een demografische beschrijving van de joden in Nederland', in: *De Mediene, De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie*, Meulenhoff en Joods Historisch Museum, Amsterdam (1984), pp. 21-31

1984[2] 'Een historische beschrijving van de joden in de Mediene', in: *De Mediene, De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie*, Meulenhoff en Joods Historisch Museum, Amsterdam (1984), pp. 33-41.

Stoutenbeek, Jan en Paul Vigeveno
1985 *Wandelingen door Joods Amsterdam, een cultuur-historische gids*, De Haan, Weesp

Voolen, Eduard van
1984 'Hoe joods kon men zijn in de Mediene?', in: *De Mediene, De geschiedenis van het joodse leven in de Nederlandse provincie*, Meulenhoff en Joods Historisch Museum, Amsterdam (1984), pp. 13-19.

Wartena, R
1984 'Wonen en werken in Aalten en Bredevoort', in: *Ne Gopse Vetelsels ovver Aalten en Brevoort*, Vereniging tot Verbetering van de Volkshuisvesting, Aalten 1986 (1984), pp. 16-21.

Voorts werd in GA Aalten gebruik gemaakt van het Kadaster, het Bevolkingsregister, het Register van Vertrokken Personen, het Verblijfsregister, het Geboorteregister, het Huwelijksregister, het Overlijdensregister en een aantal niet-geinventariseerde stukken zoals de map van de Stichting Vrienden van de Synagoge, de gegevens over de volkstellingen uit 1830 en 1840 en het boekje over de Gemeentelijke Hoofdelijke Omslag over het jaar 1913.

ARCHIEVEN

GA Aalten
Archief van de gemeente Aalten, Markt 7, Aalten.

DGHB
Archief van de Drost en Geërfden van de heerlijkheid Bredevoort, in: GA Aalten Inventaris van G J Vermeij

NH kerk
Archief van de Nederlands-Hervormde kerk te Aalten, in: GA Aalten

Frans Archief
Archief over de Bataafse en Franse tijd, in GA Aalten Inventaris van Bijleveld.

Archief 1813-1960
Gemeentelijk archief over de periode 1818-1960, in: GA Aalten. Inventaris van Kobus.

Corr
Archief van het secretariaat van de gemeente Aalten over de periode 1927-1943, in: GA Aalten.

AP
Archief Politie, in. GA Aalten.

RAG
Rijksarchief Gelderland, Markt 1, Arnhem.

RA Bredevoort
Rechterlijk Archief van de heerlijkheid Bredevoort, in: RAG, inventarisnummer 137.

NA
Notarieel Archief tot 1824, in: RAG.

BFA
Bataafs-Frans Archief, in RAG

GA Amsterdam
Archief van de gemeente Amsterdam, Amsteldijk 76, Amsterdam.

PC
Archief van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, in: GA Amsterdam, inventaris 714.

ARA
Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

ACZI
Archief der Commissie tot Zaken der Israëlieten, in ARA.

LIJST VAN TABELLEN, GRAFIEKEN EN KAARTJES

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN

Cursieve cijfers verwijzen naar illustraties.

TOPOGRAFISCH REGISTER